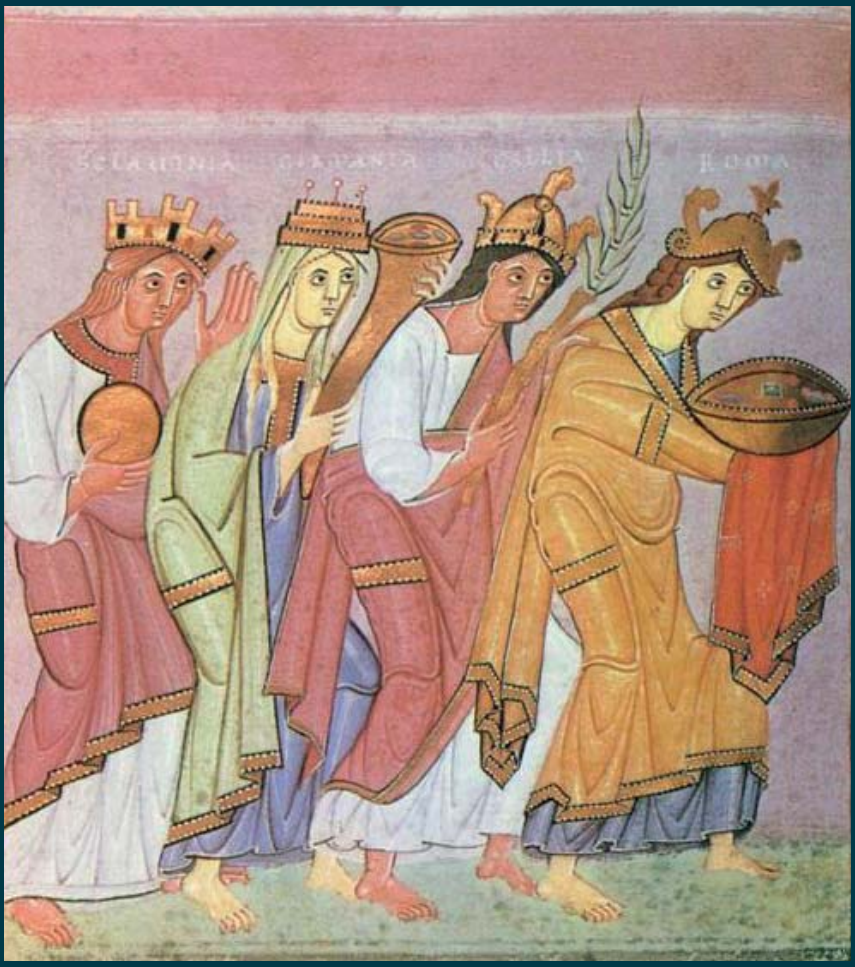
Przegląd Środkowo-Wschodni

7/2022

Uniwersytet Warszawski
Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej

Przegląd Środkowo-Wschodni

Przegląd Środkowo-Wschodni

7/2022

Uniwersytet Warszawski
Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej

Warszawa 2022

Rada Naukowa

CSc. Madina Alekseeva
Dr hab. Joanna Gierowska-Kałłaur (*Polska Akademia Nauk*)
Dr hab. Jerzy Gordziejew (*Uniwersytet Jagielloński*)
CSc. Alexander Grishchenko
PhD Magnus Ilmjärv (*Tallinna Ülikool*)
Prof. dr hist. Ēriks Jēkabsons (*Latvijas Universitāte*)
Prof. PhDr. Peter Káša (*Prešovská univerzita v Prešove*)
dr hab. Jadwiga Kozłowska-Doda (*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej*)
CSc. Roman Kyselov (*Національна академія наук України*)
doc. CSc. Andrei Liuby
dr Dangiras Mačiulis (*Lietuvos istorijos institutas*)
Prof. DSc. Viktor Moisiienko (*Житомирський державний університет імені Івана Франка*)
doc. dr Nataliya Nyagolova (*Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий”*)
doc. CSc. Oksana Ostapchuk
PhDr. Marek Příhoda, Ph.D. (*Univerzita Karlova*)
Dr. Roman Smolorz (*Universität zu Köln*)
doc. CSc. Andrii Smyrnov (*Національний університет „Острозька академія”*)

Recenzenci tomu

Dr hab. Jerzy Gordziejew (*Uniwersytet Jagielloński*)
Dr Rostysław Kramar (*Uniwersytet Warszawski*)
Dr hab. Iwona Krycka-Michnowska (*Uniwersytet Warszawski*)
Prof. dr hab. Eugeniusz Mironowicz (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Prof. Aliona Liubaya
Prof. dr hab. Andrij Smyrnov (*Національний університет „Острозька академія”*)

Redakcja naukowa

Jerzy Grzybowski – redaktor naczelny
Joanna Getka – z-ca redaktora naczelnego
Marzena Grzybowska – sekretarz redakcji

Grzegorz Gąsior
Monika Grącka
Katarzyna Karwowska
Joanna Kozłowska
Rostysław Kramar
Iwona Krycka-Michnowska
Marcin Niemojewski

Spis treści

ARTYKUŁY

Andrei Macuk (Andrei Matsuk), *Браслаўскія соймікі ў 1750–1752 гг.* 9

Inesa Szulska, *Fantazmaty wolności w dobie niewoli – na podstawie analizy intermedialnych kontekstów* Album od Ziemian znad Niemna H. Sienkiewiczowi (1875–1900)..... 31

Marcin Niemojewski, *Jurgis Bielinis – „król przemytników książek". Przyczynek do badań nad litewskim odrodzeniem narodowym w II połowie XIX wieku* 61

Ніна Стужынская, *Касцёл і антысавецкі рух у Беларусі ў 1920-я гг.*..... 83

Ihar Melnikau, *Zachować w tajemnicy. Działalność polskich służb kontrwywiadowczych na terenie prac fortyfikacyjnych pod Baranowiczami w latach 30. XX stulecia* 97

Наталля Барабаш, *Стварэнне і дзейнасць жаночых дэлегацкіх сходаў у БССР у 1920-х – сярэдзіне 1950-х гг.* 119

Анатоль Вялікі, *Беларуска-польскае культурнае супрацоўніцтва ў сярэдзіне-канцы 1950-х гг.* 133

Андрэй Любы, *Падручнікі па гісторыі Беларусі як люстэрка фарміравання і эвалюцыі нацыянальнага гістарычнага наратыву ў 1990-я – 2010-я гады* 155

Tomasz Cudowski, Absolvo te! *Komizm w pierwszych rosyjskich utworach fantastycznych* 191

Justyna Szlachta-Ignatowicz, *Ewolucja stereotypu Matki Polki* 221

Anna Błachowicz-Wolny, Ewa Błachowicz, *Polka walcząca w czerni – językowo-kulturowa analiza haseł protestu kobiet w r. 2020 w Polsce, Chorwacji i Serbii* 233

Anna Sokół-Klein, No woman, no kraj; Girls just to wanna have choice, *czyli o intertekstualności haseł umieszczanych na transparentach w czasie Strajku Kobiet jesienią 2020 roku* 247

RECENZJE

Андрій Стародуб, *В лабіринтах складного часу та рішень (нове дослідження з історії українського православ'я періоду 1939–1945 років)* 267

Michał Głuszkowski, *Mirosław Jankowiak, „Lexikum běloruských nářečí v Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí". („Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego")* 279

Grzegorz Gąsior, *„Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską: materiały polskich grup cenzury z lat 1914–1918"* 285

Joanna Kozłowska, *Gintautas Surgailis, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos Karo Akademija, „Lietuvos kariuomenės gudų kariniai daliniai 1918–1923 m."* 289

Noty o Autorach 299

ARTYKUŁY

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.9-30

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220701

Data przesłania: 04.07.2022
Data akceptacji: 24.07.2022

Andrei Macuk (Andrei Matsuk)
Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk
andrei.macuk@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5684-5721

Браслаўскія соймікі ў 1750–1752 гг.[1]

Sejmik brasławski w latach 1750–1752

Artykuł poświęcono działalności sejmiku brasławskiego w latach 1750–1752. Autor na podstawie korespondencji ustalił szczegóły pracy sejmików brasławskich, działalność podczas nich różnych rodów szlacheckich i ugrupowań magnackich. Wybrani posłowie należeli do czołowych miejscowych rodów szlacheckich: Łopacińskich, Kopciów, Wawrzeckich, Mirskich, Strutyńskich, Bielikowiczów. Pod tym względem sejmik brasławski odróżniał się od innych sejmików Litwy, ponieważ w jego skład nie wchodzili przedstawiciele wpływowego ugrupowania magnackiego „Familia", które dominowało na terenie całego Księstwa. Przeciwnie, tu widzimy, że większe wpływy mieli oponenci „Familii" zrzeszeni w stronnictwie Radziwiłłów. Lata 1750–1752 to czas wzrostu liczby zerwanych sejmików brasławskich. Wynikało to z zaostrzenia walk wewnętrznych wśród miejscowej szlachty. W późniejszym czasie to doprowadziło do silnych konfliktów na sejmikach brasławskich i zerwania większości sejmików.

Słowa kluczowe: powiatowy sejmik, Brasław, szlachta, magnaci

Перыяд 1750–1752 гг. гэта даволі спакойны час у гісторыі ВКЛ. У Княстве, як і ва ўсёй Рэчы Паспалітай, дамінавала магнацкая групоўка "Фамілія"[2]. У 1750 г. вялікі гетман ВКЛ і віленскі вая-

[1] Артыкул напісаны ў межах рэалізацыі гранту NPRH „Akta sejmikowe województwa połockiego (XVI–XVIII wiek)", NPRH nr 0318/NPRH9/H11/88/2022.

[2] Групоўка родаў Чартарыйскіх і іх бліжэйшых родзічаў Панятоўскіх. У ВКЛ у 1748 г. пасля шлюбу Міхала Антонія Сапегі і Аляксандры з Чартарыйскіх да гэтай групоўкі далучыўся магнацкі род Сапегаў.

вода Міхал Казімір Радзівіл імкнуўся зрабіць маршалкам Трыбунала ВКЛ аднаго з сваіх сыноў Януша ці Караля Станіслава. Аднак, гэта сустрэла моцнае супраціўленне з боку лідара "Фамілii" падканцлера ВКЛ Міхала Чартарыйскага. Падканцлер ВКЛ тлумачыў, што такія маладыя і недасведчаныя Радзівілы не здолеюць добра выконваць функцыі трыбунальскага маршалка. Пад яго націскам Міхал Казімір Радзівіл пагадзіўся, каб яго сыны былі звычайнымі суддзямі ў трыбунальскім коле, а маршалкам Трыбунала ВКЛ будзе іх родзіч Альбрыхт Радзівіл. Яго ж сыны мелі атрымаць неабходны досьвед працы ў Трыбунале ВКЛ. У сваю чаргу прыхільнікі "Фамілii" мелі атрымаць урады маршалка Скарбовага Трыбунала ВКЛ і пісара рускай кадэнцыі. У выніку ўсё скончылася як і было дамоўлена. Радзівілы не маглі парушыць такую дамову, бо грамнічныя соймікі скончыліся поўнай перавагай "Фамілii"[3]. Безумоўна, што Радзівілы не былі задаволены такім Трыбуналам ВКЛ, дзе былі вымушаны фактычна падпарадкавацца пазіцыі Міхала Чартарыйскага, хоць і атрымалі вышэйшы трыбунальскі ўрад – маршалка. Хутчэй гэты Трыбунал ВКЛ 1750 г. чарговы раз паказаў, што дамініруе ў ВКЛ "Фамілія". Гэта было пацверджана ў наступныя гады. Выбары ў Трыбуналы ВКЛ 1751 і 1752 гг. таксама скончыліся згодна планам Чартарыйскіх і трыбунальскімі маршалкамі станавіліся іх прыхільнікі – віцебскі кашталян Юзаф Салагуб і мечнік ВКЛ Шымон Сіруць[4]. Аднак, менавіта ў гэты час дарогі Чартарый-

[3] Z. Zielińska, *Walka „Familii" o reformę Rzeczypospolitej, 1743–1752*, Warszawa 1983, s. 321–323. А. Мацук, *Пінскі соймік у трыбунальскай кампаніі 1750 г.* [у:] *Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі "Гісторыя і сучаснасць Пінска (да 910-годдзя першай летапіснай узгадкі горада)"*, Мінск–Пінск 2007, с. 77–93. А. Мацук, *Палітычная сітуацыя вакол Трыбунала ВКЛ 1750 г.* [у:] *Приложение к журналу «Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі». Молодёжь в науке*, 2008, часть 2, с. 218–222.

[4] *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794): Spis*, pod red. A. Rachuby; oprac.: A. Rachuba i P. P. Romaniuk, przy współpr. A. Macuka i J. Aniszczenki, Warszawa 2004, s. 228–234. Z. Zielińska, *Walka „Familii" o reformę Rzeczypospolitej, 1743–1752*, Warszawa 1983, s. 334–335.

скіх і каралеўскага двара пачынаюць разыходзіцца і яны перастаюць быць прыдворнай групоўкай. Праўда, "Фамілii" яшчэ атрымліваецца ўзмацніць свае пазіцыі, калі пасля смерці (6 ліпеня 1751 г.) Яна Фрэдэрыка Сапегі ўрад канцлера ВКЛ на сойме 1752 г. атрымлівае Міхал Чартарыйскі, а ўрад падканцлера ВКЛ па ім атрымаў яго зяць Міхал Антоній Сапега. Да апошняга супрацьстаяла гэтаму новая прыдворная групоўка кароннага надворнага маршалка Юрыя Мнішака і іх саюзнікі ў ВКЛ Радзівілы, які прапанавалі да ўрада падканцлера ВКЛ мсціслаўскага ваяводу Ігната Сапегу[5].

Браслаўскі павет быў адным з пяці паветаў, што фармавалі Віленскае ваяводства. У панаванне Аўгуста III мясцовы соймік адбываўся ў павятовай сталіцы Браславе на замку[6]. Соймікі Браслаўскага павета ўжо знаходзіліся ў цэнтры нашай увагі. Як атрымалася нам ўстанавіць, то для правядзення браслаўскіх соймікаў на замку была пабудавана спецыяльная соймікавая ізба[7]. У той жа час па-за нашай увагай засталіся браслаўскія соймікі ў 1750–1752 гг. Прычынай гэтаму была малая лічба крыніц пра соймікі 1750–1752 гг. Гэта выклікана тым, што ў асноўным соймікавыя дакументы актыкоўваліся ў мясцовым гродскім судзе, але акты браслаўскага гродскага суда згарэлі яшчэ ў 1812 г.[8] У такой сітуацыі мы былі вымушаны асноўную інфармацыю пра браслаўскія соймікі шукаць у карэспандэнцыі. У асноўным гэта карэспандэнцыя, якая захавалася ў матары-

[5] Z. Zielińska, *Walka „Familii" o reformę Rzeczypospolitej, 1743–1752*, Warszawa 1983, s. 327–341. M. Czeppe, *Kamaryla pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763*, Warszawa 1998, s. 38–40, 106–108. А. Мацук, *Барацьба магнацкіх груповак за ўрад падканцлера ВКЛ у 1752 г.*, „Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук", 2010, №1, с. 57–64.

[6] A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569-1794* [у:] *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддях*, Мінск 2008, с. 186.

[7] А. Мацук, *Браслаўскія соймікі ў 50-х–пачатку 60-х гг. XVIII ст.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2015, № 44, s. 62–98. А. Мацук, *Браслаўскія соймікі ў другой палове 30–40 гг. XVIII ст.*, „Архіварыус", выпуск 16, 2018, с. 226–239.

[8] O. Hedemann, *Historia powiatu brasławskiego*, Wilno 1930, s. 233.

ялах рода Лапацінскіх. Гэты род вядомы як прыхільнікі магнацкага рода Сапегаў[9]. Яны ў гэты час якраз умацавалі свае пазіцыі сярод шляхты ВКЛ. У тым ліку гэта тычылася і Браслаўскага павета, дзе мясцовым соймікам цікавіліся ўсе тры браты Лапацінскія: Ян Дамінік, Мікалай Тадэвуш і Ігнат Блажэй. Апошні з іх асноўную сваю дзейнасць звязаў з Браслаўскім паветам і ў 1752 г. нават стаў браслаўскім гродскім суддзёй[10]. Карэспандэнцыя гэтага рода знаходзіцца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве (фонд 1135, вопіс 14) і бібліятэцы Урублеўскіх Літоўскай акадэміі навук (фонд 119). У гэтай карэспандэнцыі ў асноўным прадстаўлены планы і іх рэалізацыя на браслаўскім соймiку магнацкай групоўкі "Фамілii". Магнацкая групоўка Радзівілаў таксама шмат увагі надавала браслаўскаму соймiку. Карэспандэнцыя аб браслаўскім соймiку была знойдзена ў лістах шляхты да Радзівілаў з 5 раздзелу Архіва Радзівілаў у Галоўным архіве старажытных актаў, а таксама ў копіях лістоў вялікага гетмана ВКЛ і віленскага ваяводы Міхала Казіміра Радзівіла, што знаходзяцца ў 4 раздзеле гэтага ж Архіва Радзівілаў Галоўнага архіва старажытных актаў. Менавіта гэтая карэспандэнцыя Лапацінскіх і Радзівілаў стала асновай для нашага артыкула, якая была дапоўнена іншымі рукапіснымі матарыяламі. Мэтай нашага артыкула з'яўляецца даследаванне функцыянавання браслаўскага соймiка ў 1750–1752 гг.

Да пачатку 50-х гг. сярод браслаўскай шляхты значна ўзмацніліся пазіцыі рода Ваўжэцкіх, якія былі звязаны з Радзівіламі. Значная частка групоўкі Радзівілаў у Браслаўскім павеце ў гэты час складалася з вайскоўцаў: Язафат Копаць, Крыштаф Плятэр, Скажэўскі і інш. Таксама значна ўзмацніў свае пазіцыі сярод мяс-

[9] A. Macuk, *Stronnictwo sapieżyńskie w powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Augusta III* [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2014, s. 307–309.

[10] *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. 1. Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, opracowali H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk, przy współpracy U. Jemialianczyka i A. Macuka. Warszawa 2004, s. 575.

цовай шляхты і шакінаўскі староста Юзаф Струтыньскі. Пры дапамозе Сапегаў значна ўзраслі ўплывы сярод браслаўскай шляхты роду Лапацінскіх. Менавіта гэты род галоўным чынам і прадстаўляў інтарэсы "Фамілii" у Браслаўскім павеце. Выйшэйшы на той момант павятовы земскі ўрад (браслаўскага падкаморыя) займаў Антоній Рудаміна. Галоўным яго ўладаннем былі Дукшты. Найбольш актыўным ён быў у 30-я гг. XVIII ст., калі ў 1733 г. быў паслом у Расію, а ў 1736–1738 гг. маршалкам Правінцыйнай[11] камісіі ВКЛ у Гродна[12]. Яго актыўнасць і ўплывы ў гэты час змяньшаюцца з-за сталага ўзросту. Сын Мікалай яшчэ не карыстаўся моцнай падтрымкай сярод мясцовай шляхты. Не праявіў яшчэ сябе вядомы ў пазнейшыя часы Ян Цеханавецкі, які трымаў значнае староства ў Браслаўскім павеце – опскае. Ён вярнуўся з Францыі ў Рэч Паспалітую ў 1750 г., але яшчэ ў гэты час праяўляў слабую актыўнасць ва ўдзеле ў браслаўскіх соймiках[13]. Іншым значным браслаўскім гродскім старостам у Браслаўскім павеце з канца 1738 г. быў Ян Гільзен, які ў гэты час праяўляў слабую зацікаўленасць ва ўдзеле ў браслаўскім сойміку.

Адным з лідараў мясцовай групоўкі Радзівілаў з'яўляўся Язафат Копец, як і ў папярэднім 1749 г., і ў 1750 г. быў канкурэнтам на выбарах дэпутатам на грамнічным сойміку ў Браславе. Ужо ў кастрычніку 1749 г. Ігнат Агінскі інфарміраваў Міхала Казіміра Радзівіла, што Копаць будзе старацца аб выбар дэпутатам на браслаўскім грамнічным сойміку 1750 г., калі да яго звернецца з адпаведнай просьбай вялікі гетман ВКЛ. Таму Агінскі прасіў Радзівіла даслаць адпаведны ліст Копцю праз браслаўскага войскага

[11] Правінцыйная камісія ВКЛ мела заняцца люстрацыяй старостваў з мэтай вызначэння шляхоў і памераў павялічэння войска ВКЛ.

[12] H. Palkij, *Rudomina Dusiacki Antoni Ludwik* [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. XXXII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 669.

[13] *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa (XIV–XXI wiek)*, red. A. Rachuba, Warszawa 2013, s. 213.

Феліцыяна Ваўжэцкага[14]. У выніку 17 студзеня 1750 г. Радзівіл напісаў Копцю, каб той стараўся аб выбар дэпутатам на браслаўскім грамнічным сойміку[15]. Таксама Радзівіл быў не супраць, каб дэпутатам у Браславе быў абраны іншы яго прыхільнік Скажэўскі[16]. Ужо ў канцы студзеня 1750 г. Копаць быў перакананы, што будзе абраны дэпутатам у Браславе. У адваротным выпадку верагодна было, што без выбару Копця дэпутатам браслаўскі грамнічны соймік будзе сарваны. Тым больш, што падтрымку Копцю ў выбары браслаўскім дэпутатам абяцалі ўплывовыя шляхцічы Лапацінскія[17].

Яшчэ адзін канкурэнт на выбар дэпутатам у Браславе Цыпрыян Мірскі атрымаў падтрымку ад лідара "Фамілii" падканцлера ВКЛ Міхала Чартарыйскага[18]. Аднак, нечакана ў апошні момант перад соймікам кандыдатам "Фамілii" на выбар дэпутатам у Браславе становіцца не Цыпрыян Мірскі, а Мікалай Тадэвуш Лапацінскі. На гэтым настаяў падканцлер ВКЛ Міхал Чартарыйскі, бо хацеў бачыць яго сярод суддзяў у Трыбунале ВКЛ, дзе Радзівілы мелі перавагу. Пры гэтым сам Лапацінскі замест дэпутацтва хацеў у 1750 г. быць абраным паслом на сойм[19]. Аднак Лапацінскі быў вымушаны саступіць настойлівасці лідара Фамілii, хоць бачыў значныя перашкоды для свайго выбара браслаўскім дэпутатам і ўвогуле для паспяховага сканчэння мясцовага грамнічнага сойміка. Гэта пры тым, што дапамогу ў выбары дэпутатам у Браславе яму абяцаў мясцовы лідар Агінскіх браслаўскі гродскі пісар Стэфан Беліковіч[20]. Было

[14] AGAD, AR, dz.V, sygn. 10702, cz.2, I. Ogiński do M.K. Radziwiłła, 07.10.1749, Iwie, k. 32.

[15] AGAD, AR, dz. IV, sygn. 872, k. 87.

[16] AGAD, AR, dz. IV, sygn. 872, k. 144.

[17] AGAD, AR, dz.V, sygn. 10702, cz. 2, I. Ogiński do M.K. Radziwiłła, 21.01.1750, Mińsk, k. 46–47.

[18] LMAB, f. 119, b. 141, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 25.01.1750, Brześć, p. 8.

[19] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 2, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 30.01.1750, Wilno, l. 227.

[20] LMAB, f. 119, b. 141, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 17.02.1750, Wołczyn, p. 9.

вядома, што шакінаўскі староста Струтыньскі меў занесці пратэстацыю супраць выбара ў Браславе дэпутатам Лапацінскага. Сам ён быў прыхільны Лапацінскаму, але меркаваў занесці пратэстацыю для ўласных інтарэсаў, а дакладней іх большай падтрымкі з боку Міхала Антонія Сапегі. У такіх абставінах Ян Дамінік Лапацінскі раіў брату пераканаць Струтыньскага адмовіцца ад пратэстацыі, паколькі Сапегі і так будуць рупіцца ў яго інтарэсах[21].

У выніку пад дырэкцыяй браслаўскага мечнага Юрыя Квінты дэпутатамі былі абраны мсціслаўскі войскі Мікалай Тадэвуш Лапацінскі і абальніцкі староста і пяцігорскі харужы Язафат Копец. Крэдэнс дэпутатам акрамя дырэктара сойміка падпісалі браслаўскі падкаморы Антоній Рудаміна, браслаўскі стольнік Антоній Ваўжэцкі, браслаўскі гараднічы Антоній Мірскі, аршанскі падстароста Аляксандр Ваўжэцкі, Адам Станкевіч і Ян Станіслаў Мірскі[22]. Праўда, Мікалай Тадэвуш Лапацінскі быў вымушаны абяцаць некаторым браслаўскім шляхцічам дапамогу ў розных справах не толькі ад сябе, але і ад сваіх магнацкіх пратэктараў Сапегаў, каб пазбегнуць іх пратэстацый[23]. Вялікую задаволенасць у выбары браслаўскім дэпутатам Мікалая Тадэвуша Лапацінскага выказваў падканцлер ВКЛ Міхал Чартарыйскі і абяцаў яму падтрымку да ўрада пісара рускай кадэнцыі ці маршалка Скарбовага Трыбунала ВКЛ[24]. Другі браслаўскі дэпутат Язафат Копец быў задаволены са свайго выбара дэпутатам і дзякаваў Міхалу Казіміру Радзівілу за падтрымку, але адначасова прасіў яго пратэкцыі да ўраду пісара рускай кадэнцыі[25]. Праўда, Юзаф Струтыньскі распаўсюдзіў звесткі, як выдавалася непраўдзівыя, што другі браслаўскі дэпутат пяцігор-

[21] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 14, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, b.d., b.m., l. 34.

[22] LMAB, f. 119, b. 9, p. 1.

[23] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, ф. 103, д. 4995, M. Łopaciński do A. Sapiehy, 14.02.1750, Leonpol, л. 1–2.

[24] LMAB, f. 119, b. 141, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 21.02.1750, Wołczyn, p. 10.

[25] AGAD, AR, dz. V, sygn. 7176, I. Kopiec do M.K. Radziwiłła, 13.02.1750, Brasław, k. 2–3.

скі харужы і абольскі староста Язафат Копец стараецца аб трыбунальскае падскарбства, а калі не атрымае яго, то падасць скрытую пратэстацыю супраць свайго сойміка[26]. Сам Копец у віленскага каад'ютара папрасіў нават пратэкцыі да пісарства рускай кадэнцыі. Аднак атрымаў катэгарычную адмову. Не выключалася, што ў такім выпадку Копец з дапамогай свайго прыяцеля Струтыньскага можа прыдумаць якія перашкоды для браслаўскіх дэпутатаў[27]. Як бачым, браслаўскі грамнічны соймік скончыўся пэўным кампрамісам і былі абраны прыхільнік "Фамілії" Лапацінскі і прыхільнік Радзівілаў Копаць.

У тым жа 1750 г. у Браславе адбыўся і пасольскі соймік. Язафат Копец па загаду Міхала Казіміра Радзівіла накіраваўся ў Браслаўскі павет сачыць за выбарамі на гэтым сойміку. Копаць прасіў больш канкрэтных загадаў Радзівіла аб кандыдатурах будучых паслоў, бо было шэсць канкурэнтаў: 1. шакінаўскі староста Юзаф Струтыньскі, 2. браслаўскі падкаморыч Мікалай Рудаміна, 3. аршанскі падстароста Аляксандр Ваўжэцкі альбо яго бацька Антоній, 4. браслаўскі гродскі пісар Стэфан Беліковіч, 5. Мірскі (невядома дакладна хто з гэтага рода), 6. браслаўскі войскі Феліцыян Ваўжэцкі. Пры чым Радзівіл падтрымліваў выбар паслом Струтыньскага, а таксама прапанаваў кандыдатуру браслаўскага войскага Феліцыяна Ваўжэцкага. Копаць пытаў, як мае паступіць, калі не адмовяцца ад сваёй канкурэнцыі аб выбары паслом браслаўскі падкаморыч Рудаміна, аршанскі падстароста Аляксандр Ваўжэцкі, а на браслаўскага войскага Ваўжэцкага не згодзіцца мясцовая шляхта, бо абедзьве групоўкі не дазволяць на яго выбар[28]. Асабліва актыўна стараўся аб выбар паслом Аляксандр Ваўжэцкі, які збіраўся не дапусціць да

[26] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 2, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 27.02.1750, Wilno, l. 242v.

[27] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 2, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 13.03.1750, Wilno, l. 245v.

[28] AGAD, AR, dz. V, sygn. 7176, I. Kopiec do M.K. Radziwiłła, 13.06.1750, Wilno, k. 5–6.

выбара паслом браслаўскага падкаморыча Мікалая Рудаміну[29]. Як гаварылася раней, Радзівіл падтрымаў са шматлікіх кандыдатаў шакінаўскага старосту Юзафа Струтыньскага, які і накіраваўся на соймік у Браславе[30]. Цікава, што адначасова Струтыньскі абяцаў дзейнічаць на гэтым сойміку ў інтарэсах "Фамілii"[31]. Магчыма такім чынам Струтыньскі спрабаваў прыбраць магчымыя перашкоды для свайго выбару. Браслаўскі падкаморы Антоній Рудаміна ад Радзівіла меў згоду, каб пасламі на сойм былі абраны яго сын браслаўскі падкаморыч Рудаміна і Юзаф Струтыньскі. Радзівіл нават пісьмова пажадаў Антонію Рудаміне паспяховага сканчэння браслаўскага пасольскага сойміка 1750 г.[32]

Вялікія намаганні ў паспяховым заканчэнні браслаўскага пасольскага сойміка 1750 г. прыклаў браслаўскі падкаморы Антоній Рудаміна. Менавіта з яго ліста становяцца вядомымі падрабязнасці гэтага сойміка. Ужо адразу ў пачатку сойміка супраць шакінаўскага старосты Юзафа Струтыньскага пратэставала шляхта, якая мела канфлікты аб мяжы з яго ўладаннямі ў Курляндыі і Інфлянтах. Ускладніла сітуацыю пратэстацыя супраць іншага канкурэнта на выбар паслом аршанскага падстаросты Аляксандра Ваўжэцкага. Толькі Мікалай Рудаміна не меў ніякіх пратэстаў супраць сябе. У выніку з-за усіх пратэстаў соймік быў сарваны яшчэ нават да выбару дырэктара сойміка[33]. Праўда, з'явілася інфармацыя, што пас-

[29] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 25, J. Strutyński do M. Łopacińskiego, 04.06.1750, Wilno, l. 54.

[30] AGAD, AR, dz. V, sygn. 7176, I. Kopiec do M.K. Radziwiłła, 18.06.1750, Wilno, k. 7. LMAB, f. 139, b. 2556, J. Łopaciński do J.S. Sapieha, 21.06.1750, Wilno, p. 28.

[31] Biblioteka Narodowa, sygn. 3285, cz.1, M. Czartoryski do M.A. Sapiehy, 06.03.1750, Wołczyn, k. 80v. T. Szwaciński, *Protekcja rosyjska udzielana przedstawicielom szlachty litewskiej u progu wojny siedmioletniej. Postawienie problemu*. „Kwartalnik Historyczny", rocznik CXVIII, 2011, z.1, s. 63.

[32] AGAD, AR, dz. V, sygn. 13425, A. Rudomina do M.K. Radziwiłła, 27.06.1750, Drujka, k. 72. AGAD, AR, dz. IV, sygn. 872, k. 419.

[33] AGAD, AR, dz. V, sygn. 13425, A. Rudomina do M.K. Radziwiłła, 27.06.1750, Drujka, k. 71–72. T. Szwaciński, *Strutyński Józef* [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. XLIV, Warszawa–Kraków 2007, s. 482.

ламі ў Браславе былі абраны ўсе тры канкурэнты: Юзаф Струтыньскі, Мікалай Рудаміна і Аляксандр Ваўжэцкі[34]. Яшчэ ў некаторых крыніцах пасламі ўпаміналіся толькі вышэйзгаданыя Струтыньскі і Ваўжэцкі[35]. Аднак, больш верагоднай здаецца інфармацыя пра зрыў браслаўскага пасольскага сойміка 1750 г. Як можна меркаваць прычынай зрыву былі канкурэнцыі аб выбар паслом Юзафа Струтыньскага і Аляксандра Ваўжэцкага, якія прадстаўлялі групоўку Радзівілаў. Іншыя групоўкі не маглі пагадзіцца на выбар двух паслоў з групоўкі Радзівілаў.

Міхал Чартарыйскі быў засмучаны зрывам браслаўскага пасольскага сойміка. Аднак, лічыў складаным атрымаць каралеўскі ўніверсал на скліканне паўторнага сойміка, бо кароль такіх універсалаў выдаваць не хацеў, а да таго ж на паўторным сойміку былі б тыя перашкоды, якія прывялі да зрыву першага браслаўскага пасольскага сойміка[36]. Па гэтай ацэнцы бачна, што Чартарыйскі добра разумеў, што радзівілаўскія прыхільнікі Струтыньскі і Ваўжэцкі зноў будуць старацца аб выбар пасламі, а гэта не было і ў інтарэсе "Фамілії".

У гэты час сярод браслаўскай шляхты зноў з'яўляюцца ідэі правядзення выбараў на вольныя земскія ўрады. Антоній Рудаміна прасіў у ліпені 1750 г. віленскага ваяводу Міхала Казіміра Радзівіла склікаць браслаўскія элекцыйныя соймікі, каб сам мог стаць на ім браслаўскім маршалкам. Рудаміна інфармаваў, што ўжо амаль 26 гадоў займае ўрад браслаўскага падкаморыя і пасля

[34] Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Młynowski Chodkewiczów, sygn. 1282, k. 138.

[35] *Diariusze sejmowe z wieku XVIII*, t.3, Warszawa 1937, s. 28. Biblioteka Czartoryskich, sygn. 597, k. 691. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Polen, sygn. II 23, k. 216. Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, loc. 3682/08, k. 368v.

[36] LMAB, f. 119, b. 141, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 04.07.1750, Warszawa, p. 18. Biblioteka Czartoryskich, sygn. 592, k. 197. Biblioteka Czartoryskich, sygn. 966, k. 937. Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Młynowski Chodkewiczów, sygn. 1282, k. 255. Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300, 29/219, k. 334. Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn.. 300 R/Ff 17, s. 7. AGAD, Archiwum Popielów, sygn. 119, k. 308v.

смерці браслаўскага маршалка Мірскага ў 1736 г. не мае ў павеце канкурэнтаў да гэтага ўрада. Універсал на скліканне элекцыйных соймікаў Рудаміна прасіў даслаць з "акенкам", але ўжо сам збіраўся ўпісаць туды даты элекцыйных соймікаў: на маршалкоўства – 9 снежня, на харужага – 10 снежня, на земскага суддзю – 11 снежня, на падсудка – 12 снежня[37]. Справа зацягнулася і ўжо ў студзені 1751 г. Рудаміна даслаў спіс браслаўскіх элекцыйных урадаў і пасля каго на іх трэба было выдаць універсалы на скліканне элекцыйных соймікаў[38]. Браслаўскі падкаморы Антоній Рудаміна памёр у 1751 г.[39]. Зразумела, што гэта Рудаміна быў ініцыятарам планаў правядзення элекцыйных соймікаў, то пасля яго смерці такія спробы спыніліся.

Ня шмат вядома пра наступны браслаўскі грамнічны соймік 1751 г. Браслаўскі падкаморы Антоній Рудаміна прасіў падтрымкі ў выбары яго сына дэпутатам на гэтым браслаўскім грамнічным сойміку ў Міхала Казіміра Радзівіла. Для гэтага прасіў даслаць адпаведныя загады да шляхцічаў-вайскоўцаў, што размяшчаліся ў Браслаўскім павеце[40]. Такія ж просьбы Антоній Рудміна накіраваў да лідара "Фамілії" падканцлера ВКЛ Міхала Чартарыйскага. Яго просьба была падтрымана Чартарыйскім. У выніку ён прасіў Мікалая Тадэвуша Лапацінскага падтрымаць стараннi браслаўскага падкаморыя Рудаміны абраць дэпутатам на браслаўскім грамнічным сойміку 1751 г. яго сына. Хто стане яго калегай Чартарыйскі пакідаў на выбар Лапацінскаму, але ў канцы ліста канкрэтызаваў,

[37] AGAD, AR, dz.V, sygn.13425, A. Rudomina do M.K. Radziwiłła, 26.07.1750, Dukszty, k. 74–75.

[38] AGAD, AR, dz. V, sygn. 13425, A. Rudomina do M.K. Radziwiłła, 04.01.1751, Dukszty, k. 83.

[39] *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T.1. Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*., Opracowali H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk, przy współpracy U. Jemialianczyka i A. Macuka, Warszawa 2004, s. 560.

[40] AGAD, AR, dz. V, sygn. 13425, A. Rudomina do M.K. Radziwiłła, 04.01.1751, Dukszty, k. 78.

што лепей калі ім будзе Цыпрыян Мірскі[41]. Акрамя гэтай просьбы Чартарыйскага напісаў да Мікалая Тадэвуша Лапацінскага і сам браслаўскі падкаморы Антоній Рудаміна[42]. У выніку гэтыя старанні скончыліся нічым, бо браслаўскі грамнічны соймік 1751 г. быў сарваны[43]. Магчыма якраз яго выбар быў выкліканы тым, што дэпутатамі спрабавала стаць адразу два прыхільніка "Фамілii" Мікалай Рудаміна і Цыпрыян Мірскі. Безумоўна, што на гэта не маглі пагадзіцца прадстаўнікі іншых груповак Браслаўскага павету.

Ужо ў жніўні 1751 г. свой папярэдні план выбараў на грамнічных соймiках 1752 г. склалі Сапегі. Паводле Міхала Антонія Сапегі на выбар дэпутатам у Браславе было шмат кандыдатаў. Сярод іх – субоцкі староста Рудаміна ці Мірскі, браслаўскі канюшы Бутлер, аршанскі падстароста Ваўжэцкі, Пётр Мірскі і шляхціч Жаба. На думку Міхала Антонія Сапегі добрымі кандыдатамі былі б Рудаміна і "даўні слуга" Бутлер[44]. Ужо ў лістападзе 1751 г. з'явіліся несапраўдныя фантастычныя чуткі, што ад "Фамілii" старацца аб выбар дэпутатам на браслаўскім грамнічным сойміку будзе брэсцкі кашталян Станіслаў Бужыньскі[45]. Віленскі каад'ютар меў праект, каб дэпутатамі ў Браславе былі прапанаваны адразу тры кандыдаты. У такім выпадку з мсціслаўскім земскім сурагатарам Ігнатам Блажэем Лапацінскім мелі быць абраны Ваўжэцкі, Копец

[41] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 18, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 13.01.1751, Wołczyn, l. 212v–213.

[42] AGAD, Zbiór rękopisów z Biblioteki Przeździeckich, sygn.. B–42, A. Rudomina do M. Łopacińskiego, 29.10.1750, Dukszty, k. 167–168.

[43] *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794): Spis*, pod red. Andrzeja Rachuby; oprac. Andrzej Rachuba i Przemysław P. Romaniuk przy współpr. Andreja Macuka i Jewgienija Aniszczenki, Warszawa 2004, s. 229. Biblioteka Czartoryskich, sygn. 592, s. 299. AGAD, AR, dz. V, sygn. 2152, Jan Chrapowicki do M.K. Radziwiłła, 20.02.1751, Swołna, k. 7.

[44] LMAB, f. 139, b. 4063, M.A. Sapieha do J.S. Sapiehy, 21.08.1751, Dereczyn, p. 289. А. Мацук, *Барацьба магнацкіх груповак у ВКЛ (1717–1763 гг.)*, Мінск 2010, с. 344.

[45] AGAD, AR, dz. V, sygn. 10702, cz. 2, I. Ogiński do M.K. Radziwiłła, 04.11.1751, Mińsk, k. 100v.

ці Скажэўскі. Яну Дамініку Лапацінскаму не падабаўся такі праект, бо ў такім выпадку Міхал Казімір Радзівіл лёгка не дапусціў бы браслаўскіх дэпутатаў у лік трыбунальскіх суддзяў нарабіўшы пратэстацый супраць браслаўскага сойміка. У такім выпадку можна было стаць дэпутатам на сойміку Мікалаю Тадэвушу Лапцінскаму з Копцем (якога Ян Лапацінскі лічыў лепшым кандыдатам) ці з Скажэўскім. Тым больш, што радзівілаўскі прыхільнік Андрэй Абрамовіч ад імя вялікага гетмана ВКЛ заяўляў аб прыхільным стаўленні Радзівілаў, калі Ігнат Лапацінскі быў бы абраны дэпутатам з Браслава[46]. Аднак, у выніку Ігнат Лапацінскі перадумаў старацца аб выбар дэпутатам на Трыбунал ВКЛ.

У выніку дэпутатамі на браслаўскім грамнічным сойміку 1752 г. былі абраны аршанскі падстароста Аляксандр Ваўжэцкі і Пётр Мірскі[47]. Юзаф Станіслаў Сапега інфармаваў брата Міхала Антонія, што спецыяльна даслаў на браслаўскі грамнічны соймік 1752 г. свайго адміністратара і браслаўскага абознага Станіслава Клота, які і быў абраны дырэктарам гэтага сойміка. Пры выбары дэпутатаў нечакана адмовіўся ад канкурэнцыі Мікалай Рудаміна і прасіў мясцовую шляхту аб падтрымцы аб выбар паслом на сойм у гэтым жа годзе. Дэпутатам замест яго быў абраны Аляксандр Ваўжэцкі. Другім дэпутатам быў абраны Пётр Мірскі. Юзаф Станіслаў Сапега падазраваў, што хтосьці ўгаварыў Мікалая Рудаміну так зрабіць, бо раней той выказваў вялікую зацікаўленасць у выбары дэпутатам, а Аляксандр Ваўжэцкі наадварот не цікавіўся выбарам дэпутатам[48]. Праўда, у выніку віленскі каад'ютар выказаўшы здзіўленне такой зменай планаў браслаўскаму падкаморыю

[46] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 14, J. Łopaciński do I. Łopacińskiego, b.d., b.m., l. 31v–32.

[47] *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794): Spis*, pod red. Andrzeja Rachuby; oprac. Andrzej Rachuba i Przemysław P. Romaniuk przy współpr. Andreja Macuka i Jewgienija Aniszczenki, Warszawa 2004, s. 232.

[48] LMAB, f. 139, b. 4088, p. 36. LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 3, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 18.02.1752, l. 142.

Антонію Рудаміне абяцаў у далейшым прыхільнасць свайго рода Рудамінам[49]. У сваю чаргу Міхал Антоній Сапега лічыў, што нічога дрэннага не адбылося ў тым, што абраны іншыя дэпутаты на браслаўскім грамнічным сойміку, чым было дамоўлена. Спадзяваўся, што яны будуць прыхільнымі "Фамілii"[50]. У сваю чаргу навагрудскі ваявода Юрый Радзівіл прасіў Міхала Казіміра Радзівіла падтрымаць Ваўжэцкага, як даўняга радзівілаўскага прыхільніка, да якога-небудзь трыбунальскага ўрада[51]. На жаль, невядома да якой групоўкі належыў Петр Мірскі. Магчыма станоўчая ацэнка выбараў на браслаўскім сойміку Сапегамі тлумачыцца тым, што ён быў прыхільны "Фамілii". У такім выпадку, былі абраны дэпутаты: адзін з групоўкі Радзівілаў, а другі – з "Фамілii".

Яшчэ ў ліпені 1752 г. радзівілаўскі прыхільнік Станіслаў Лопат праз Цыпрыяна Мірскага прасіў Лапацінскіх аб падтрымцы ў выбары паслом на браслаўскім пасольскім сойміку 1752 г.[52] Аднак, Лапацінскі сам стаў кандыдатам "Фамілii" на выбар на браслаўскім сойміку. Міхал Чартарыйскі абяцаў напісаць да сваіх прыхільнікаў у Браслаўскім павеце аб падтрымцы выбара паслом Мікалая Тадэвуша Лапацінскага, калі той вырашыць канкураваць аб пасольства на мясцовым пасольскім сойміку[53]. Ян Дамінік Лапацінскі быў незадаволены, што Міхал Чартарыйскі не пагаджаўся на выбар паслом Мікалая Тадэвуша Лапацінскага на адным з эгзулянцкіх соймікаў. Больш таго, падканцлер ВКЛ вызначаў гэтыя соймікі для абрання сваіх "фаварытаў", а Лапацінскага адсылаў старацца аб выбар паслом на "каштоўныя і жвавыя соймікі" у

[49] LMAB, f. 139, b. 4088, p. 38.

[50] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 24, M.A. Sapieha do M. Łopacińskiego, 25.02.1752, Słonim, l. 85.

[51] AGAD, AR, dz. IV, sygn. 221, J. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, 16.02.1752, Słuck, k. 17–18.

[52] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 3, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 08.07.1752, Wilno, l. 100–100v.

[53] LVIA. F. 1135, op. 14, b. 18, M. Czartoryski do M. Łopacinskiego, 21.07.1752, Wołczyn, l. 221.

Браславе і Полацку[54]. Аднак, погляды лідара "Фамілії" памяняліся. 18 ліпеня 1752 г. Міхал Чартарыйскі напісаў Мікалаю Тадэвушу Лапацінскаму, што атрымаў інфармацыю ад сваіх прыхільнікаў, што на выбар паслом на браслаўскім пасольскім сойміку 1752 г. будуць прэтэндаваць субоцкі староста Мікалай Рудаміна, браслаўскі мечнік Цыпрыян Мірскі і шакінаўскі староста Юзаф Струтыньскі. У такім выпадку, Чартарыйскі бачыў, што выбар у Браславе Лапацінскага магчымы толькі з большай "рызыкай і складанасцямі" і таму пакідаў канчатковае рашэнне ехаць ці не на мясцовы соймік самому Мікалаю Тадэвушу Лапацінскаму. Адначасова лічыў сумніўным яго выбар на старадубскім сойміку, але магчымым на смаленскім. Таму прасіў Лапацінскага вызначыцца з павятовым соймікам, дзе той будзе старацца аб выбар паслом на сойм 1752 г.[55]. Напэўна Чартарыйскі не атрымаў адказу і паўтарыў сваё пытанне ў іншым лісце ад 16 жніўня 1752 г.[56]

У гэты час змяніў думку Ян Дамінік Лапацінскі, які лічыў, што яго брат Мікалай Тадэвуш без праблем можа быць абраны паслом на браслаўскім пасольскім сойміку 1752 г. У той час ён думаў, што ў выпадку эгзулянцкіх соймiках існаваў сумнеў, што справа скончыцца паспехам з-за вялікай лічбы канкурэнтаў на выбар пасламі[57]. Самі Лапацінскія працягвалі старацца аб выбар Мікалая Тадэвуша Лапацінскага як на старадубскім, так і на браслаўскім соймiках[58]. Пасля Ян Дамінік Лапацінскі ўдакладняў, што выбар Мікалая Тадэвуша Лапацінскага паслом у Браславе будзе магчымы, калі саступіць

[54] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 3, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 08.07.1752, Wilno, l. 100.

[55] LMAB, f. 119, b. 141, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 18.07.1752, Wołczyn, p. 41–42. А. Мацук, *Барацьба магнацкіх груповак у ВКЛ (1717–1763 гг.)*, Мінск 2010, с. 354–355.

[56] LMAB, f. 119, b. 141, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 16.08.1752, Wołczyn, p. 44.

[57] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 3, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 06.08.1752, b.m., l. 107–107v.

[58] LMAB, f. 139, b. 2556, J. Łopaciński do M.A. Sapiehy, 08.08.1752, Antokol, p. 35–36.

яму браслаўскі гродскі пісар Стэфан Беліковіч, а шакінаўскі староста Юзаф Струтыньскі замест браслаўскага сойміка будзе старацца паслом на інфлянцкім сойміку. У такім выпадку браслаўскі соймік будзе больш усяго верагодным месцам для выбару Лапацінскага паслом[59]. Са складанасцямі ўдалося прыбраць супраціў Мікалаю Тадэвушу Лапацінскаму з боку Аляксандра Ваўжэцкага, які падтрымліваў кандыдатуру на выбар паслом Юзафа Струтыньскага. У выніку Ваўжэцкі абяцаў падтрымаць выбар паслом у Браславе Мікалая Тадэвуша Лапацінскага. Пры чым, са слоў Ваўжэцкага, Струтыньскі мог саступіць і старацца аб выбар паслом на інфлянцкім сойміку. Да таго ж Лапацінскаму і Беліковічу мог саступіць сваю канкурэнцыю субоцкі староста Мікалай Рудаміна[60].

У выніку, аднак, было вырашана, што Мікалай Тадэвуш Лапацінскі стане паслом на смаленскім сойміку. У сваю чаргу Міхал Чартарыйскі заклікаў старацца аб пасольства на сойміку ў Браславе Юзафа Струтыньскага. Таксама такія заклікі ў сваіх лістах змясцілі да Струтыньскага Канстанцін Людвік Плятэр і Мікалай Тадэвуш Лапацінскі з перакананнем падтрымкі яго выбара ў Браславе. Праўда, шакінаўскі староста працягваў апасацца зрыву браслаўскага пасольскага сойміка 1752 г. і таму прасіў Канстанціна Людвіка Плятэра не выбіраць у першы дзень паслоў на інфлянцкім сойміку ў Дынабургу, а, як было даўней, лімітаваць соймікавыя паседжанні без выбару паслоў на наступны дзень. Калі б браслаўскі соймік быў сарваны, то тады б Струтыньскі на наступны дзень меў быць на інфлянцкім сойміку і быць абраным там паслом[61]. Як бачым, на-

[59] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 3, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 10.08.1752, Wilno, l. 109–109v.

[60] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 3, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 15.08.1752, Antokol, l. 113–113v.

[61] LVIA, f. 1276, ap. 2, b. 107, J. Strutyński do K. Platera, 19.08.1752, Sołoki, l. 638–638a. Biblioteka Narodowa, sygn. 3285, cz. 1, M. Czartoryski do M.A. Sapiehy, 04.07.1752, Wołczyn, k. 19. T. Szwaciński, *Protekcja rosyjska udzielana przedstawicielom szlachty litewskiej u progu wojny siedmioletniej. Postawienie problemu*, „Kwartalnik Historyczny", rocznik CXVIII, 2011, z.1, s. 63.

ват Струтыньскі не быў упэўнены, што ўдасца перашкодзіць зрыву браслаўскага пасольскага сойміка 1752 г., таму шукаў дадатковыя магчымасці быць абраным паслом на сойм Рэчы Паспалітай.

Браслаўскі пасольскі соймік 1752 г. нечакана быў сарваны шляхтай-вайскоўцамі. Прычынай была значная колькасць канкурэнтаў на выбар пасламі: шакінаўскі староста Струтыньскі, субоцкі староста Рудаміна, браслаўскі гродскі пісар Беліковіч, браслаўскі падстароста Ваўжэцкі і "першы з фамілii Квінтаў" (Юрый ці Станіслаў Квінты). Менавіта Квінта з сваімі братамі і таварышамі харугвы крайчага ВКЛ Марціна Радзівіла і маніфеставалі супраць усіх пастаноў сойміка і прывялі да яго зрыва[62]. Памятаем, што раней усе шляхцічы-вайскоўцы дзейнічалі ў групоўцы вялікага гетмана ВКЛ і віленскага ваяводы Міхала Казіміра Радзівіла і таму хутчэй усяго гэты соймік быў сарваны па яго загаду. Магчыма прычынай было тое, што якраз кандыдаты з групоўкі Радзівілаў (у першую чаргу вышэйзгаданыя Квінты) мелі слабыя шанцы стаць пасламі на гэтым сойміку. Праўда, удалося правесці паўторны браслаўскі пасольскі соймік, дзе пасламі былі абраны шакінаўскі староста Юзаф Струтыньскі і браслаўскі гродскі пісар Стэфан Беліковіч[63]. Струтыньскі ў гэты час супрацоўнічаў з Радзівіламі, а Беліковіч быў прыхільнікам Агінскіх. Як бачым, не знайшлося месца сярод паслом прыхільнікам "Фамілii", што было даволі незвычайна, бо гэтая групоўка дамінавала ў ВКЛ.

---

[62] LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 32, l. 133v. Хоць у некаторых крыніцах пасламі на сойм называліся Юзаф Струтыньскі і Мікалай Рудаміна. – Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, loc. 3682/06, b.p. Адначасова маюцца звесткі, што і першы з паўторных соймікаў таксама быў сарваны. – T. Szwaciński, *Strutyński Józef* [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. XLIV, Warszawa–Kraków 2007, s. 482.

[63] T. Szwaciński, *Strutyński Józef* [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. XLIV, Warszawa–Kraków 2007, s. 482. *Diariusze sejmowe z wieku XVIII*, t. 3, Warszawa 1937, s. 131. W. Konopczyński, Sejm grodzieński 1752 roku, Lwów 1912. s. 106. Biblioteka Czartoryskich, sygn. 597, s. 745. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Polen, sygn. II 24, p. 122. Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300, 29/219, k. 369. AGAD, Archiwum Popielów, sygn. 119, k. 321.

Перыяд 1750–1752 гг. быў вельмі кароткім, але важным у функцыянаванні соймікаў Браслаўскага павету. З трох грамнічных соймікаў паспяхова выбарам дэпутатаў завяршылася два: 1750 і 1752 гг. Абраныя дэпутаты прадстаўлялі ўплывовыя роды ў Браслаўскім павеце: Лапацінскія, Копці, Ваўжэцкія і Мірскія. З двух пасольскіх быў сарваны соймік 1750 г. Насамрэч быў сарваны і пасольскі соймік 1752 г., але поспехам скончыўся паўторны соймік. Абранне на ім паслом шакінаўскага старосты Юзафа Струтыньскага падкрэсліла яго значныя ўплывы сярод мясцовай шляхты. Выбар другім паслом Стэфана Беліковіча быў даволі нечаканай з'явай, якая засведчыла ўзрастанне ўплываў гэтага роду. У адрозненні ад усяго ВКЛ на браслаўскіх соймiках вельмі рэдка абіраліся прыхільнікі "Фамілii". Дакладней да іх можна аднесці толькі браслаўскага дэпутата Мікалая Тадэвуша Лапацінскага. Наадварот сярод абранных паслоў і дэпутатаў як мінімум палова была прыхільнікамі Радзівілаў, якія дамінавалі на браслаўскім соймiку. Смерць браслаўскага падкаморыя Антонія Рудаміны значна аслабіла пазіцыі гэтага роду. Сын памершага субоцкі староста Мікалай Рудаміна няўдала спрабаваў стаць дэпутатам на Трыбунал ВКЛ і паслом на сойм Рэчы Паспалітай. У абодвух выпадках, нават маючы падтрымку магнатаў, Мікалай Рудаміна меў саступіць больш моцным кандыдатам. У гэты час бачна ўзрастанне ўплываў рода Лапацінскіх у Браслаўскім павеце. Мікалай Тадэвуш Лапацінскі быў абраны дэпутатам у 1750 г., а ў 1752 г. быў рэальным кандыдатам на выбар паслом, але з пэўных меркаванняў сам адмовіўся. Мікалай Тадэвуш Лапацінскі актыўна ўдзельнічаў і ў соймiках іншых паветаў Княства, што абмяжоўвала яго непасрэдны ўдзел у браслаўскіх соймiках. На іх род Лапацінскіх пачынае прадстаўляць яго брат Ігнат Блажэй, які, якраз, у 1752 г. становіцца браслаўскім гродскім суддзёй. Моцнымі заставаліся і пазіцыі роду Ваўжэцкіх, якія ўмацаваліся на першых ролях сярод браслаўскай шляхты яшчэ ў 40-я гг. XVIII ст. Няўдачай скончыліся і планаваныя ў 1750–1751 гг. выбары ўраднікаў у Браслаўскім павеце. Гэ-

тыя соймікі маглі дапамагчы размеркаванню ўрадаў сярод вядучых шляхецкіх родаў і магчыма ў будучым памаглі б пазбегнуць тых канфліктаў, якія выбухнулі сярод браслаўскай шляхты ў далейшым. У перыяд 1736–1749 гг. з 14 дэпутацкіх і 6 пасольскіх было сарвана толькі 4 соймікі, а тут у перыяд з 1750–1752 гг. з 5 соймікаў было сарвана 2. Фактычна зрыў грамнічнага сойміка 1751 г., пасольскіх 1750 і 1752 гг. (адбыўся паўторны пасольскі соймік 1752 г.) сведчыць аб ўзрастанні супрацьстаяння ўнутры браслаўскай шляхты, бо нябачна, каб магнаты жадалі зрыву гэтых соймікаў. У будучыні ўсё гэта прывядзе да шматлікіх канфліктаў сярод мясцовай шляхты. У сувязі з гэтым можна назваць перыяд 1750–1752 гг. для браслаўскіх соймікаў часам страчаных магчымасцей.

Бібліяграфія

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR), dz. IV, sygn. 221.

AGAD, AR, dz. IV, sygn. 872.

AGAD, AR, dz. V, sygn. 2152.

AGAD, AR, dz. V, sygn. 7176.

AGAD, AR, dz. V, sygn. 10702, cz. 2.

AGAD, AR, dz. V, sygn. 13425.

AGAD, Archiwum Popielów. sygn. 119.

AGAD, Zbiór rękopisów z Biblioteki Przeździeckich, sygn. B-42.

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Młynowski Chodkewiczów, sygn. 1282.

Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300, 29/219.

Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300, R/Ff 17.

Biblioteka Czartoryskich, sygn. 592.

Biblioteka Czartoryskich, sygn. 597.

Biblioteka Czartoryskich, sygn. 966.

Biblioteka Narodowa, sygn. 3285, cz. 1.

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Polen, sygn. II 23.

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Polen, sygn. II 24.
Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyrius (далей LMAB), f. 119, b. 9.
LMAB, f. 119, b. 141.
LMAB, f. 139, b. 2556.
LMAB, f. 139, b. 4063.
LMAB, f. 139, b. 4088.
Lietuvos valstybės istorijos archyvas (далей LVIA), f. 1135, ap. 14, b. 2.
LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 3.
LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 14.
LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 18.
LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 24.
LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 25.
LVIA, f. 1135, ap. 14, b. 32.
LVIA, f. 1276, ap. 2, b. 107.
L′vìvs′ka naukova bìblìoteka ìm. V. Stefanika NAN Ukraïni, f. 103, d. 4995 [Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, ф. 103, д. 4995].
Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, loc. 3682/06.
Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, loc. 3682/08.

Opracowania

Czeppe M., *Kamaryla pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763*, Warszawa 1998.
Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794): Spis, pod red. A. Rachuby; oprac.: A. Rachuba i P. P. Romaniuk, przy współpr. A. Macuka i J. Aniszczenki, Warszawa 2004.
Diariusze sejmowe z wieku XVIII, t. 3, Warszawa 1937.
Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa (XIV–XXI wiek), red. A. Rachuba, Warszawa 2013.
Hedemann O., *Historia powiatu brasławskiego*, Wilno 1930.
Macuk A., *Barac′ba magnackìh grupovak u VKL (1717–1763 gg.),* Mìnsk 2010 [Мацук А., *Барацьба магнацкіх груповак у ВКЛ (1717–1763 гг.)*, Мінск 2010].
Macuk A., *Barac′ba magnackìh grupovak za ŭrad padkanclera VKL u 1752 g.,* „Vescì NAN Belarusì. Ser. Ser. gumanìt. navuk", 2010, № 1, с. 57–64 [Мацук А., *Барацьба магнацкіх груповак за ўрад падканцлера ВКЛ у 1752 г.*, „Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук", 2010, № 1, с. 57–64].

Macuk A., *Braslaŭskìâ sojmìkì ŭ 50-h – pačatku 60-h gg. XVIII st.* [Мацук А., *Браслаўскія соймікі ў 50-х – пачатку 60-х гг. XVIII ст.*], „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2015, № 44, s. 62–98].

Macuk A., *Braslaŭskìâ sojmìkì ŭ drugoj palove 30–40 gg. XVIII st.,* „Arhìvaryus", 2018, vypusk 16, s. 226–239 [Мацук А., *Браслаўскія соймікі ў другой палове 30–40 гг. XVIII ст.*, „Архіварыус", 2018, выпуск 16, с. 226–239].

Macuk A., *Palìtyčnaâ sìtuacyâ vakol Trybunala VKL 1750 g.* [u:] *Priloženie k žurnalu "Vescì Nacyânal'naj akadèmìì navuk Belarusì". Molodëž' v nauke,* 2008, častʹ 2, s. 218–222 [Мацук А., *Палітычная сітуацыя вакол Трыбунала ВКЛ 1750 г.* [у:] *Приложение к журналу "Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі". Молодёжь в науке,* 2008, часть 2, с. 218–222].

Macuk A., *Pìnskì sojmìk u trybunal'skaj kampanìì 1750 g.* [u:] Matèryâly navukova-praktyčnaj kanferèncyì "Gìstoryâ ì sučasnascʹ Pìnska (da 910-goddzâ peršaj letapìnaj uzgadki gorada, Minsk–Pinsk 2007, s. 77–93 [Мацук А., *Пінскі соймік у трыбунальскай кампаніі 1750 г.* [у:] *Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі "Гісторыя і сучаснасць Пінска (да 910-годдзя першай летапіснай узгадкі горада)",* Мінск–Пінск 2007, с. 77–93].

Macuk A., *Stronnictwo sapieżyńskie w powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Augusta III* [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2014, s. 287–318.

Palkij H., *Rudomina Dusiacki Antoni Ludwik* // Polski Słownik Biograficzny, t. XXXII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 668–670.

Rachuba A., *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794* [у:] *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддях*, Мінск 2008, с. 182–197.

Szwaciński T., *Protekcja rosyjska udzielana przedstawicielom szlachty litewskiej u progu wojny siedmioletniej. Postawienie problemu* „Kwartalnik Historyczny" rocznik CXVIII, 2011, z. 1, s. 47–83.

Szwaciński T., *Strutyński Józef* // Polski Słownik Biograficzny, t. XLIV, Warszawa–Kraków 2007, s. 481–484.

Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. 1: *Województwo wileńskie XIV-XVIII wiek*, opracowali H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk, przy współpracy U. Jemialianczyka i A. Macuka, Warszawa 2004.

Zielińska Z., *Walka „Familii" o reformę Rzeczypospolitej, 1743–1752*, Warszawa 1983.

The sejmik of Braslaw in the years 1750–1752

The Braslav gromnichny (deputy) sejmiks of 1750 and 1752 and the repeated embassy sejmik of 1752 ended by successful elections in 1750–1752. The deputies elected at that time represented influential families in the Braslav povet: the Lopatinskys, the Koptys, the Vavzhetskys and the Mirskys. The elected ambassadors in 1752 also belonged to the local elite: Jozef Strutyn`sky and Stefan Bielikovich. The election of Bielikovich as an ambassador was due to the support of his noble patrons, the Oginskys. In contrast to the entire the Grand Duchy of Lithuania, representatives of the noble group "Familia" were rarely elected at the Braslav sejmiks. On the contrary, at least half of the elected deputies and ambassadors at the Braslav sejmik at that time belonged to the Radzivils group. These three noble groups had the greatest influence on the Braslav sejmik at that time. From the Braslav sejmiks in 1750–1752 the gromnichy (deputy) sejmik of 1751 and the embassy sejmik of 1750 were disrupted. The embassy sejmik of 1752 was also disrupted, but the repeated one ended in success. Due to disagreement between the Braslav gentry, the elections of uryadniks (officers) in the Braslov district, which were planned for 1750–1751 ended in failure. The increase in the number of disrupted Braslav sejmiks during this period indicates an intensification of the struggle within the local gentry, since the nobility did not need to disrupt these sejmiks. This became a harbinger of the next period in the functioning of the Braslav sejmik, which took place in constant conflicts between the Braslav gentry.

Key words: povet (district), sejmik, Braslav, gentry, nobility

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.31-59

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220702

Data przesłania: 25.03.2022
Data akceptacji: 14.05.2022

Inesa Szulska
Uniwersytet Warszawski
iszulska@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-3355-4419

Fantazmaty wolności w dobie niewoli – na podstawie analizy intermedialnych kontekstów *Album od Ziemian znad Niemna H. Sienkiewiczowi (1875–1900)*

Artykuł poświęcono szczegółowej ocenie kontekstów intermedialnych daru jubileuszowego *Album od Ziemian znad Niemna H. Sienkiewiczowi (1875–1900),* stanowiącego ciekawe, choć dotychczas niezbadane, świadectwo recepcyjne końca XIX wieku. Oprócz części laudacyjnej w adresie znalazły się ilustracje z motywami litewskimi artystów związanych z Wileńszczyzną: F. Ruszczyca, H. Weyssenhoffa, K. Alchimowicza, H. Romerówny, J. Bałzukiewicza, St.F. Fleury'ego i K. Witkowskiego. Analizie poddano werbalny i ikoniczny przekaz albumu, interakcje jego symbolicznych i perswazyjnych treści, w tym współbrzmienia literackie i ideowe z ówczesną liryką litewską (*Trakų pilis* J. Mačiulisa i *Lietuvos griuvėsių himnas* J. A. Herbačiauskasa).

Słowa kluczowe: Henryk Sienkiewicz, intermedialność, szlachta dawnych ziem litewsko-białoruskich, malarstwo, recepcja

Restrykcje carskie po powstaniu 1863 r. zdławiły do końca i tak już bardzo ograniczone możliwości działalności kulturalnej i naukowej lokalnych społeczności polskiej, litewskiej i białoruskiej w tzw. Kraju Północno-Zachodnim. Wśród najdrastyczniejszych ograniczeń rosyjskiego „Kulturkampfu"[1] wymienić można: zakaz używania języka polskiego

[1] Termin zastosowany wobec strategii postępowania władz carskich wobec lokalnych kultur po przegranej powstania 1863 r. przez A. Romanowskiego w monografii

w miejscach publicznych, zakaz publikowania w języku polskim i litewskim, tworzenia jakichkolwiek nierosyjskich stowarzyszeń, a także realizacji przedsięwzięć kulturalnych o charakterze kryptopatriotycznym. W warunkach niewoli narodowej uroczystości związane z kultem pisarzy (takie jak jubileusze sławnych polskich twórców, m.in. głośny J.I. Kraszewskiego w r. 1879) traktowano jako okazję do aktywizacji życia kulturalnego i demonstracji postaw patriotycznych Polaków zamieszkałych w różnych zaborach. Takim integrującym rzesze miłośników pisarstwa autora *Trylogii* przedsięwzięciem stał się jubileusz 25-lecia pracy literackiej Henryka Sienkiewicza, który miał swoją własną, napisaną przez historię dramaturgię.

Otóż już w 1897 r. planowano zorganizowanie takich uroczystości, jednak autor *Hani* zasugerował jubileusz Adama Mickiewicza, w którego organizacji sam uczestniczył, włącznie z budową i odsłonięciem pomnika poety w Warszawie. Ostatecznie uroczystości ku czci Litwosa zostały przesunięte na r. 1900, wcześniej zaś powołano Komitet obchodów jubileuszowych (w tym gronie znalazł się związany z terenami historycznej Litwy etnograf i językoznawca o profilu lituanistyczno-polonistycznym Jan Karłowicz). Uroczystości ku czci twórcy *Trylogii* odbywały się niemal we wszystkich polskich miastach, uzyskały spory rozgłos także za granicą, a ich kulminacja miała miejsce w Warszawie w grudniu, kiedy Sienkiewicz został uhonorowany licznymi, nader pomysłowymi prezentami.

Przedmiotem moich badań o charakterze interdyscyplinarnym będzie *Album od Ziemian znad Niemna H. Sienkiewiczowi (1875–1900)* obecnie pieczołowicie przechowywany w zasobach Pałacyku Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku (Oddziale Muzeum Narodowego w Kielcach)[2]. Do chwili obecnej, pomimo iż staraniem badacza Lecha Ludo-

Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904, Kraków 2003, s. 46.

[2] W tym miejscu pragnę złożyć podziękowania Ł. Wojtczakowi, kierownikowi Muzeum Pałacyk Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku (Oddział Muzeum Narodowego w Kielcach) i pracowniczce placówki M. Biegaj za udostępnienie kopii cyfrowej *Al-*

rowskiego powstało opracowanie historycznoliterackie poświęcone charakterystyce obchodów sienkiewiczowskich w r. 1900[3], sam *Album* nie był przedmiotem zainteresowania historyków literatury i kultury XIX wieku[4]. Cele zainicjowanych przeze mnie badań: szczegółowe omówienie adresu jubileuszowego (warstwy werbalnej, ikonicznej i dotyczącej autografów darczyńców) oraz analiza intermedialnego przekazu artefaktu w świetle warunków kulturalno-społecznych na przełomie XIX i XX wieku na ziemiach litewsko-białoruskich. Zadaniem nadrzędnym tak zarysowanego ujęcia stanowi próba odczytania wielorakich sensów zakonotowanych w tym literacko-artystycznym tekście kultury czasów zaborów, uchwycenie ważnych dla reprezentantów narodów polskiego, litewskiego i białoruskiego (i uważanych za integrujące w dobie zniewolenia) składników i symboli w obszarze lokalnej semiosfery. Zastosowane metody badawcze – opisowo-analityczna, analiza formalna i historyczno-porównawcza z elementami metody semiotycznej szkoły tartuskiej (wykorzystywanej w badaniach nad kulturą).

Album od Ziemian znad Niemna H. Sienkiewiczowi (1875–1900) – kulisy inicjatywy

Na ziemiach litewsko-białoruskich ówczesnego Cesarstwa Rosyjskiego pomysł przygotowania daru dla Henryka Sienkiewicza zrodził się w gronie polskich miłośników historii skupionych wokół działającego w Wilnie tajnego Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa (1899–1907), zwanego też Kółkiem Archeologicznym. W obliczu wzmagającej się polityki rusyfikacyjnej władz polityki car-

bumu i konsultację wstępną. Wymiernym plonem mojej współpracy z Muzeum stało się też opracowanie przeze mnie listy darczyńców *Albumu*.

[3] Zob. L. Ludorowski, *Jubileusz Henryka Sienkiewicza 1900*, Lublin 2001.

[4] Serdecznie dziękuję prof. dr. hab. T. Bujnickiemu (Uniwersytet Warszawski), doc. dr I. Fedorovič (Fedorowicz) (Centrum Polonistyczne Uniwersytetu Wileńskiego) i dr I. Wiśniewskiej (IBL PAN) za cenne uwagi szczegółowe, które pozwoliły na rekonstrukcję okoliczności powstania *Albumu*.

skich władz grono pasjonatów krajoznawstwa i ojczystych dziejów podejmowało wysiłki na rzecz ochrony lokalnych zabytków historii i kultury, założyło nielegalną bibliotekę z księgozbiorem z zakresu historii i archeologii, próbowało też inicjować wydawanie prac naukowych i wspierać inicjatywy w zakresie pielęgnowania kultury w wymiarze ponadzaborowym[5]. Niewątpliwie ostatni z wymienionych czynników sprawił, że na wniosek Zarządu Towarzystwa zawczasu został sporządzony album jubileuszowy ku czci Sienkiewicza, którego przygotowaniem zajmował się m.in. Lucjan Uziębło, wileński działacz kultury, literat, krajoznawca, od maja 1899 r. zaś sekretarz zarządu i skarbnik tej organizacji. Będąca przedmiotem moich badań inicjatywa uhonorowania pisarza przez szlachtę ziem litewsko-białoruskich w kształcie pomyślanym przez ofiarodawców mogła być zrealizowana jedynie w tzw. drugim obiegu, jako inicjatywa prywatna, mająca znamiona wypowiedzi zbiorowości dotkliwie odczuwającej skutki ograniczenia praw i możliwości kulturotwórczych.

Pomimo znaczącej skali wydarzenia, integrującego mieszkańców bardzo rozległego terenu, informacje o kulisach przygotowania adresu są nader skąpe, utrwalone głównie w korespondencji koordynatorów przedsięwzięcia. Początkowo powstało kilka pomysłów na uhonorowanie pisarza ze strony wdzięcznych czytelników z terenów historycznie należących do Wielkiego Księstwa Litewskiego, m.in. Wandalin Szukiewicz planował wysłanie Sienkiewiczowi adresów od wszystkich powiatów litewskich, które by wręczali przedstawiciele lokalnej polskiej społeczności (rozważano pośrednictwo Jana Karłowicza jako reprezentanta ziemiaństwa z guberni lidzkiej)[6]. Wiadomo ponadto, iż Uziębło

[5] Zob. szerzej L. Zasztowt, *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, nr 35(2), s. 259–284; H. Ilgiewicz, *Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa (1899–1907)* [w:] *eadem*, *Societates Academicae Vilnenses: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy*, Warszawa 2008, s. 123–165.

[6] Zob. *Korespondencja i papiery Wandalina Szukiewicza z l. 1839–1920*, BN Eps III 2947 k. 64–65, 72–73 i list W. Szukiewicza do L. Uziębły z dn. 29 VIII 1900 i Wł. Zahorskiego. *Listy Wandalina Szukiewicza do Lucjana Uziębły i Władysława*

w maju 1900 r. w liście z Wilna pytał Elizę Orzeszkową, czy będzie organizowała w Grodnie jakąś akcję, zbiórkę itp. w związku z jubileuszem autora *Latarnika*. Pisarka odmówiła, podając dość kuriozalny w tym przypadku argument „braku stosunków i wpływów" (wówczas Orzeszkową na Grodzieńszczyźnie znali wszyscy, zresztą rok później zaangażowała się w jubileusz Marii Konopnickiej i zebrała sporą kwotę). Z Sienkiewiczem miała dość chłodne relacje (zarówno na polu literackim, jak i na stopie towarzyskiej): w tym przypadku pisarka ograniczyła się do wysłania autografu na wileńską loterię[7] i listu z gratulacjami w dniu jubileuszu[8].

Na podstawie poszlak pośrednich i ostatecznej formy *Albumu* można przypuszczać, że w każdej guberni szukano osób, które w swojej okolicy mogły koordynować gromadzenie podpisów (część z nich została złożona przez mieszkańców konkretnych regionów). Dość burzliwe kulisy realizacji przedsięwzięcia odsłania Maria M. Blombergowa:

> W trakcie realizacji pomysłu, społeczeństwo wileńskie podzieliło się na dwa obozy, nazwane od czołowych reprezentantów: „szukiewiczowszczyków" i „wróblewszczyków". W tej drugiej grupie przewodził adwokat T. Wróblewski, którego popierali liczni prawnicy, doktorzy i bankowcy. W grupie pierwszej najusilniej pracowali: W. Szukiewicz, L. Uziębło, A. Karpowicz. Obie grupy ufundowały albumy z autografami wielbicieli talentu pisarza. Z pieniędzy pozostałych ze składek organizatorzy zakupili 300 egz. *Trylogii*, które rozdano biednej ludności. Grupa Szukiewicza składki i podpisy zbierała w Wilnie, a także na prowincji[9].

Zahorskiego, oprac. H. Ilgiewicz [w:] *Nieznane listy z Ziem Zabranych*, red. St. Wiech, Kielce 2016, s. 76.

[7] I. Wiśniewska, *Kalendarium życia i twórczości Elizy Orzeszkowej*, t. 2: *1897–1910*, Warszawa 2014, s. 217–218 (hasło 2618). W przypadku Grodzieńszczyzny Orzeszkowa poleciła Uzięble kontakt z Ottonem Baehrem z Makowlan (autograf ziemianina figuruje na kartach *Albumu*).

[8] L. Ludorowski, *op. cit*., s. LXII.

[9] M.M. Blombergowa, *W sprawie towarzystw naukowych działających w Wilnie w XIX i początku XX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1992, nr 1, s. 76–77.

Wspomniane albumy rzeczywiście różniły się od siebie: pierwszy (obozu „wróblewszczyków") pt. *Henrykowi Sienkiewiczowi* oprawiony w skórę, z wizerunkiem srebrnej gwiazdy, Pogoni i datami 1875–1900 na okładce, zawierał krótką laudację i podpisy ofiarodawców, drugi natomiast – *Album od Ziemian znad Niemna H. Sienkiewiczowi (1875–1900)* wyróżniał się szczególnym kunsztem wykonania i bogatą szatą graficzną. Piękny dar oprawiony w skórę ze zdobieniami ze srebrzonego metalu wykonała wileńska firma Beer, ilustrujący prezent artyści wykorzystali różne techniki plastyczne (olej, akwarelę, pastel, temperę, tusz). Ostateczny efekt starań darczyńców i malarzy usatysfakcjonował pomysłodawców, czego dowodzi zachowany list Wandalina Szukiewicza do Stanisławy Juchniewicz:

> Adres wyszedł wspaniale. Jest to album więcej niż 1/2 metra długie i odpowiednio szerokie, oprawne w safian koloru bronzowego. Na wierzchniej okładzie złoconymi literami u góry *H. Sienkiewiczowi* i po środku artystycznie ugrupowane emblemata rolnicze, jak: pług, kosa, grabie, sierp, snop wyrobione misternie ze srebra, i lata 1875–1900 u spodu znów stylowa tablica z napisem *ziemianie znad Niemna*. Do tego piękne w kształcie lir klamry. W te okładki oprawiono 7 *passe-partou* z pergaminami, na których z jednej strony malowania okolicznościowe wykonane przez artystów: Weyssenhoffa, Alchimowicza, Fleury'ego, Bałzukiewicza, Witkowskiego, Romerówny i Śleńdzińskiego – z drugiej zaś kilkaset podpisów przeważnie ziemiańskich, a między innymi Orzeszkowej, Jelskiego, Wierzbiłowicza...[10]

Faktycznie wewnątrz jubileuszowego daru umieszczono siedem beżowych kart *passe-partou*, w które oprawione są białe karty z tekstami adresu, podpisami ziemian oraz rysunkami Henryka Weyssenhoffa, Kazimierza Alchimowicza, Heleny Romerówny, Józefa Bałzukiewicza, Karola Witkowskiego, Stanisława F. Fleury'ego i Ferdynanda Ruszczyca, którego nie wymienił w liście nadawca.

Album jubilatowi wręczyła delegacja z wileńskim aptekarzem Stefanem Syrwidem na czele podczas uroczystości z udziałem miłośników

[10] Cyt. za: M.M. Blombergowa, *op. cit*., s. 77.

twórczości pisarza z różnych stron świata 22 grudnia według nowego stylu 1900 r. w Warszawie[11]. W „Dniu Sienkiewiczowskim" z grona malarzy ilustrujących dar dla pisarza uczestniczył Ruszczyc, obecny na nabożeństwie w kościele św. Krzyża, a następnie uroczystościach w Ratuszu i Resursie Kupieckiej[12].

Album od Ziemian znad Niemna H. Sienkiewiczowi (1875–1900) wraz z innymi otrzymanymi przez Sienkiewicza darami jubileuszowymi udostępniono szerszej publiczności podczas dobroczynnej Wystawy Sienkiewiczowskiej, która odbyła się w kwietniu 1901 r. w Warszawie[13].

Album od Ziemian znad Niemna jako tekst kultury – przesłanie i konteksty intermedialne

Album od Ziemian znad Niemna został utrzymany w konwencji właściwej dla tego typu artefaktów: zawierał adresowaną do jubilata laudację, podpisy ofiarodawców i starannie zaprojektowaną szatę graficzną z licznymi akcentami lokalnymi. Wszystkie wymienione wyżej cechy, podobnie jak celowość przekazu, pozwalają oceniać dar jako artystyczny tekst kultury (w rozumieniu semiotyków tartuskich), bowiem jako komunikat został utrwalony, stworzony i użyty w celu świadomego przekazania go z czytelną intencją[14]. Warto podkreślić, iż

[11] Sprawozdanie z obchodu Jubileuszu Henryka Sienkiewicza, „Kraj" 1990, nr 50 (dodatek specjalny), s. 31; Sulimczyk [Lucjan Uziębło], *Z wczorajszego Wilna: ś.p. Stefan Syrwid i inni miłośnicy pamiątek krajowych*, „Słowo" (Wilno) 1930, nr 4, s. 3.

[12] Por. notatkę artysty na temat pobytu w Warszawie w grudniu 1900 r. – F. Ruszczyc, *Dziennik*, cz. 1: *Ku Wilnu 1894–1919*, wyb., układ, oprac. E. Ruszczyc, Warszawa 1994, s. 128, przypis 1 (zapis w dzienniku Petersburg 22 XII (1900 s.s.), 4 I (1901 n.s.)).

[13] Został uwieczniony na zdjęciu Wł. Rifferta, który sporządził dokumentację fotograficzną wystawy. Zob. Katalog Wystawy Sienkiewiczowskiej, „Sport" 1901, nr 15, s. 11.

[14] A. Piatigorski, *O możliwościach analizy tekstu jako pewnego typu sygnału* [w:] *Semiotyka kultury*, wyb. i oprac. E. Janus, M.R. Mayenowa, przedmowa S. Żółkiewski, Warszawa 1975, s. 115–116.

mamy do czynienia z tekstem niejednorodnym, można bowiem wykryć w nim elementy przynajmniej dwóch różnych systemów znakowych, czyli komunikatów sformułowanych zarówno w języku naturalnym, jak i współtworzących jego znaczenie środków właściwych dla dzieła sztuk plastycznych. Skoro więc różne formy tekstu kultury, jakim jest *Album od Ziemian znad Niemna*, czyli słowna i ikoniczna, reprezentują różne typy dyskursów (dyskurs literacki i malarski), warto głębiej zastanowić się nad stopniem ich zamierzonej integracji tworzącej ostateczny wydźwięk owego szczególnego prezentu.

Traktując adres jubileuszowy jako przekaz semiotyczny da się w nim wyróżnić kilka korespondujących ze sobą płaszczyzn dyskursu. Jako dość oczywisty widoczny jest przekaz werbalny, tworzą go łącznie wyartykułowana w imieniu pewnego grona czytelników laudacja i krótki panegiryk ku czci H. Sienkiewicza (oba teksty mają znamiona wypowiedzi w imieniu ogółu). Z kolei ikoniczną warstwę przekazu współtworzą kolejno obrazy, ilustracje i elementy graficzne oddające indywidualne interpretacje artystów wybranych motywów, które usytuować należy w obszarze łotmanowskiego wtórnego systemu modulującego. Ostatnią, trzecią, płaszczyznę tego komunikatu, podobnie semantycznie nośną jak dwie poprzednie, tworzą autografy darczyńców-miłośników pisarstwa Litwosa (ponownie mamy do czynienia z perspektywą zbiorową, głównie reprezentantów warstwy ziemiańskiej ze skromniejszym udziałem lokalnej inteligencji).

Warstwa werbalna – laudacja i panegiryk ku czci pisarza

Tekst laudacji pióra wileńskiego adwokata Adama Karpowicza, utrzymany został w tonie gloryfikującym osiągnięcia jubilata, ze wskazaniem dzieł szczególnie wartościowych ideowo, m.in. *Bez dogmatu*, *Rodziny Połanieckich*, *Legendy żeglarskiej*, *Quo vadis*. Mamy do czynienia z dość jaskrawym reliktem patetycznej tyrtejskiej retoryki romantycznej, głosem zbiorowości „zakutej w kajdany" wołającej „z trumny narodu".

> Kiedy się zamknęło wieko trumny nad politycznym bytem państwa Polskiego, co przez długie wieki było przedmurzem chrześcijaństwa i cywilizacji w Europie, kiedy rozpaczliwe wysiłki odzyskania utraconej niepodległości musiały ulec w nierównej walce z mocarstwami, które, zaborem krajów Rzeczypospolitej urósłszy w olbrzymie potęgi, cały naród zakuły w kajdany niewoli, – wówczas zostająca pod najcięższym uciskiem dzielnica Polski wydała trzech wielkich rzeczników pogwałconej sprawiedliwości, trzech wielkich wieszczów nieszczęśliwego narodu [mowa o A. Mickiewiczu, J. Słowackim i Z. Krasińskim] (*Album*, s. 3).

Krajobraz zbiorowej hekatomby zamyka „ostatnia próba wyzwolenia spod jarzma obcej przemocy" – mowa niewątpliwie o zrywie powstańczym 1863 r., skutkującym restrykcjami caratu wobec lokalnej szlachty, prześladowaniem Kościoła katolickiego i polszczyzny na terenach Kraju Północno-Zachodniego. Przy okazji przypomnieć należy, iż w gronie artystów, którzy współtworzyli dar jubileuszowy H. Sienkiewiczowi, znaleźli się dwaj byli powstańcy i zesłańcy: Kazimierz Alchimowicz (wrócił z Wierchutorii za Uralem w r. 1869) i Wincenty Sleńdziński (skazany przez sąd polowy na 20-letnie zesłanie do guberni niżnonowogrodzkiej, choć już w r. 1867 mógł osiedlić się w Charkowie). Gorzki los przegranych podkreśla powiedzenie galijskiego zdobywcy Rzymu Brennosa „biada zwyciężonym".

> Gdy wreszcie umilkły dźwięki tych natchnionych pieśni [mowa o poezji A. Mickiewicza, J. Słowackiego i Z. Krasińskiego], gdy ostatnia próba wyzwolenia się z pod jarzma obcej przemocy skończyła się krwawa hekatomba setek tysięcy ofiar – wówczas nad tą ziemią ucisku, nad tą gehenną mąk polskich rozległo się groźne, pogańskie: *vae victis!* Nastała u nas epoka t. z. „obrusienja", któremu w zaborze pruskim zawtórowało równie złowrogie, krzyżackie: „austroffen"! Zabrano się już jawnie i otwarcie do wypierania Polaków z odwiecznych ich siedzib, do brutalnego tępienia wiary i mowy ojczystej! (*Album*, s. 3).

Darczyńcy artykułują swoje przesłanie do pisarza z pozycji zniewolonej, poddanej „gehennie mąk" ofiary, cierpliwie znoszącej coraz boleśniejsze ciosy (w domyśle ze strony rosyjskiego zaborcy). Patrząc z tej

perspektywy, Sienkiewicz jawi się jako autorytet moralny, potencjalny obrońca zagrożonych wartości ziemiańskich i narodowych.

Wyartykułowane na kartach adresu marzenie o wolnym, odrodzonym kraju wspiera wiara w trwałość siły oddziaływania pamięci o unijnej przeszłości Polski i Litwy. W podniosłej odezwie z rzadka jedynie pobrzmiewają tony bardziej racjonalistycznej, pozytywistycznej retoryki – wszak do spełnienia marzenia o wolnej ojczyźnie kroczy się „ciężką i ciernistą drogą obowiązku", postulowana jest samowiedza praw i obowiązków w zbiorowości postrzeganej jako swoisty organizm społeczny.

Życzenie zawarte w finale laudacji brzmi: „Oby przyszły obchód złotych Twoich [H. Sienkiewicza] godów z literaturą polską odbył się w innych zgoła warunkach – w wolnej, odrodzonej i zjednoczonej Ojczyźnie!..." (*Album*, s. 5). Niestety, jako potomni wiemy, że Henryk Sienkiewicz zmarł 15 listopada 1916 r. i tylko część darczyńców doczekała się restytucji państwowości Polski w r. 1918.

Z kolei liczący zaledwie osiem wersów wiersz Inc. *Temu* tworzy swoistą dedykację gloryfikującą pisarza za kojącą ideę „krzepienia serc" aktualną w dobie próby dziejowej:

Kto w dniach mąk i ciężkiej próby
Trzeźwi naród od omdlenia,
Kto ratuje go od zguby
Od rozpaczy i zwątpienia;
Wspomnieniami dawnej chwały
Krzepi jego moc i dzielność
I podnosi naród cały
– – Wiarą w nieśmiertelność! (*Album*, s. 6).

Charakterystyka przekazu ikonicznego *Album od Ziemian znad Niemna*

Album otwiera piękny obraz *Błądzący o zmierzchu rycerz* (1900) pędzla Henryka Weyssenhoffa (1859–1922), cieszącego się w epoce uznaniem malarza-pejzażysty, związanego z majątkiem Rusakowicze

położonego na terenie dzisiejszej Białorusi. Biorąc pod uwagę możliwy kontekst powstania tego dzieła sztuki, można domniemywać, że mamy do czynienia z przykładem ciekawie pomyślanej ekfrazy, bowiem upiorne cienie tajemniczych jeźdźców o zmierzchu pojawiają się na pierwszych kartach *Ogniem i mieczem*.

> W chwili gdy rozpoczyna się powieść nasza, słońce zachodziło właśnie, a czerwonawe jego promienie rozświecały okolicę pustą zupełnie. Na północnym krańcu Dzikich Pól, nad Omelniczkiem, aż do jego ujścia, najbystrzejszy wzrok nie mógłby odkryć żadnej żywej duszy ani nawet żadnego ruchu w ciemnych, zeschniętych i zwiędłych burzanach. Słońce połową tylko tarczy wyglądało jeszcze zza widnokręgu. […]
>
> Opodal świeciły wody szeroko rozlanego Omelniczka, który w tym miejscu skręca się ku Dnieprowi. Ale blaski gasły coraz bardziej na niebie i na ziemi. Z nieba dochodziły tylko klangory żurawi ciągnących ku morzu; zresztą ciszy nie przerywał żaden głos.
>
> Noc zapadła nad pustynią, a z nią nastała godzina duchów. Czuwający w stanicach rycerze opowiadali sobie w owych czasach, że nocami wstają na Dzikich Polach cienie poległych, którzy zeszli tam nagłą śmiercią w grzechu, i odprawują swoje korowody, w czym im żaden krzyż ani kościół nie przeszkadza. Toteż gdy sznury, wskazujące północ, poczynały się dopalać, odmawiano po stanicach modlitwy za umarłych. Mówiono także, że one cienie jeźdźców, snując się po pustyni, zastępują drogę podróżnym, jęcząc i prosząc o znak krzyża świętego[15].

Malarz wzbogacił scenę z postacią rycerza o liczne, kojarzące się z lokalną kulturą ziem litewsko-białoruskich motywy historyczne, krajobrazowe i artystyczne. Pamięć o zamierzchłej przeszłości przywoływać miała symbolika państwowości Wielkiego Księstwa Litewskiego, czyli Pogoń, ujęta w kształt lakowej pieczęci i znacznie ciekawsza interpretacja, czyli wizerunek odwróconego tyłem do obserwatora jeźdźca spoglądającego na zachodzące słońce („odwrócona Pogoń"). Z kolei majestatyczną architekturę średniowiecza przypominać miała

[15] H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem. Powieść z lat dawnych*, t. 1, wyd. czwarte przejrz. i popr., Warszawa 1889, s. 3–4.

akwarela z widokiem ruin zamku Mendoga w Nowogródku (widok u góry pierwszej strony, niesygnowany). Na obrazie Weyssenhoffa i w jego bezpośrednim sąsiedztwie zamieszczono ponadto mniejsze ilustracje kojarzące się ze sferą *sacrum* chrześcijaństwa i pogaństwa: tradycyjną drewnianą litewską kapliczkę z ozdobnym kutym krzyżem (lit. *koplytstulpis*) i naczynie ofiarne ze stylizowaną figurą pogańskiego kapłana spowitą dymem kadzidła. Podniosły charakter adresu podkreśla także łacińska inwokacja „In nomine domini amen" na początku stylizowanego listu do jubilata. Warto podkreślić, iż zarówno akwarela, jak i obraz olejny pędzla Weyssenhoffa, są to typowe pejzaże romantyczne nawiązujące do mistyki religijnej, sugestywne impresje kreujące nastrój tajemniczości i grozy w typowej dla takich ujęć scenerii zmierzchu.

Również na kolejnym, zamieszczonym w *Album* obrazie *Rycerz słuchający lirnika* autorstwa Kazimierza Alchimowicza (1840–1916), artysty często sięgającego po tematy wierzeń pogańskich i historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, obecne są akcenty militarne i romantyczne zarazem. Podobnie jak na obrazie Weyssenhoffa scenerię obrazu tworzy malownicze spotkanie o zmierzchu[16]. Na planie pierwszym przedstawieni zostali sędziwy lirnik, wpatrzony w niego rycerz i giermek z końmi, natomiast na drugim widoczne są wyspa z ruinami zamku (jest to widok zamku w Trokach, choć warto dodać, iż niemal identyczne ujęcie ruin zaprezentował przed półwieczem Wojciech Gerson (*Ruiny zamku trockiego pod Wilnem*, 1855).

Piąta strona *Albumu* zawiera kilka wymownych motywów graficznych, przy czym większość z nich posiada wyraźnie lokalne konotacje. Na górze strony została namalowana Pogoń na tle kartusza wielkoksiążęcego, na drugim planie widnieje wieża Zamka Górnego w Wilnie (stan z końca XIX w.) i obok stylizowana litera „K" (rysunki niesygnowane). Z kolei dół strony zdobi akwarela prezentująca scenkę rodzajową – podróżnego z parą koni przed zrujnowaną bramą w jesiennej scenerii. Au-

[16] Obraz sygnowany w dolnym prawym rogu jako „Alchimowicz (1900)".

torem obrazu jest znany wileński malarz i fotografik Stanisław Filibert Fleury (1858–1915), co potwierdza sygnatura umieszczona w lewym dolnym rogu ilustracji „Stanisł. Fleury Wilno". Podczas kwerendy archiwalnej przeprowadzonej w związku z opisaną akwarelą natrafiłam na bardziej optymistyczną i bogatszą w szczegóły wersję obrazu – wariant tego ujęcia, znany jako *Keleivis prie vartų* (*Podróżny przy bramie*), datowany także na r. 1900), przechowywany jest obecnie w zbiorach Litewskiego Narodowego Muzeum Sztuki w Wilnie (sygnowany jednak nieco inaczej, na dole po prawej stronie jako „S. Fleury 1900"). We współczesnym katalogu litewskich zasobów muzealnych figuruje jako pejzaż prezentujący podróżnego przed bramą w słoneczny dzień (styl realistyczny, obrazowanie dokładne, z wykorzystaniem różnych technik plastycznych, w tym drobnego suchego pędzla). W porównaniu z ilustracją zdobiącą *Album* pejzaż *Keleivis prie vartų* cechuje dokładniej oddana gra światłocieni, wyrazistszy zielono-niebieskawy koloryt, ponadto stanowiąca tło roślinność jest bardziej okazała i urozmaicona.

Na szóstej karcie *Albumu* tylko obraz *Świteź* (widok jeziora jesienią) zamieszczony w prawym górnym rogu posiada sygnaturę autorską „Józef Bałzukiewicz (Wilno 1900)". Ten wileński artysta z powodzeniem uprawiał zarówno malarstwo religijne, pejzażowe, jak i portretowe czy rodzajowe. Uważam, że z dużym prawdopodobieństwem można twierdzić, że Bałzukiewicz wykonał również inne zamieszczone na karcie ilustracje z motywami litewskimi: wizerunek dziewczyny w tradycyjnym litewskim stroju ludowym na tle zagrody i pola z żytem (po lewej, ujęcie popularne już w pracach Kanutego Rusieckiego), widok ruin fundamentu wieży zamkowej (zwanej „Basztą Olbrzyma") i Niemna (pejzaż *Liszków*, zamieszczony po lewej, na dole karty), portret chłopa z fajką i motyw bociana w locie. Argumenty pośrednie, które potwierdzałyby zasadność tego przypuszczenia, to podobna kolorystyka wszystkich ilustracji, technika wykonania (akwarele), jedność stylistyczna, podobieństwa w układzie kompozycyjnym. W zasobach Litewskiego Narodowego Muzeum Sztuki zachowały się obrazy Bałzukiewicza zawierające identyczne motywy rustykalne (jak

szkic *Głowa męska* (1919), pejzaż z bocianem (1894), akwarela *Oracz z bykami* (1899))[17].

Kolejną, dziesiątą, kartę *Albumu* w całości zaprojektował Ferdynand Ruszczyc (1870–1936), wówczas zdobywający szersze uznanie malarz z Bohdanowa na Oszmiańszczyźnie. Zamek w Krewie (zdobiący górną część strony) leżał w bliskim sąsiedztwie rodzinnego majątku Ruszczyców. Pierwsze oznaki zainteresowania tematem historii warowni artysta odnotował w dzienniku jeszcze w sierpniu 1897, kiedy z zapałem czytał 2 tom *Powiatu oszmiańskiego* opracowany przez Czesława Jankowskiego[18]. Znany obraz olejny prezentujący ruiny zamku zimą powstał nieco później jako plon wycieczki do naznaczonej złowieszczą sławą śmierci księcia Kiejstuta twierdzy. Malarz, odwiedzając Krewo 30 grudnia 1898 roku, uwiecznił w swoim dzienniku wrażenia turysty, artysty i czytelnika dzieła Jankowskiego.

> Aparat [fotograficzny] zamieniam [F. Ruszczyc] na paletę i pędzle i maluję basztę z dziedzińca przy dogorywających promieniach słońca. Józio (Wierzyński) siedzi obok mnie i czyta o krewskim zamku z *Powiatu Oszmiańskiego*. Zwaliska opowiadają nam swe dzieje: boje przebyte, zatargi, sławę i upadek, i długie wieki snu letargicznego. Pamiętają długie sławne rządy dwóch braci, pamiętają tego ostatniego bohatera Litwy pogańskiej – Kiejstuta. Widziały tu jego powagę i potęgę, widziały jego wyruszającego na walkę z wiarołomnym synowcem. Przyjęły tego Jagiełłę jeńcem do siebie, żeby potem być świadkami jego triumfu i morderstwa dokonanego nad ich panem. I gdy zgasła wielkość starego państwa pogańskiego, zaczęło świtać z drugiej strony, i tenże zamek krewski stał się niemym świadkiem układów z poselstwem doradców Jadwigi.

---

[17] J. Bałzukiewicz, *Pejzaż z bocianem* (olej, 1894); J. Balzukevičius, *Pro rugių lauką* (1895), Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, nr. inw. LNDM T 856; *Artojas su jaučiais* (1899), Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, nr inw. LNDM T 6477; *Vyro galva* (1919), Lietuvos nacionalinis dailės muziejus LNDM G 10802.

[18] F. Ruszczyc, *op. cit*., s. 66. Gwoli ścisłości dodać należy, że mowa o fragmencie *Krewo* pochodzącym z cz. 2 studium Cz. Jankowskiego *Powiat oszmiański. Materjały do dziejów ziemi i ludzi*, cz. 2, Petersburg–Kraków 1897, s. 201–227.

> Od tylu wieków oddalone od widowni dziejów krewskie mury mogą rozmyślać nad dawną swą wielkością i że po tych czasach blasku i siły, po tych walkach krwawych i namiętnych one jedne przetrwały chłodne i bezduszne kamienie…[19]

Obraz olejny zatytułowany *Krewo* powstał w r. 1898, natomiast ujęcie zaśnieżonych murów krewskich zamieszczone w *Albumie* stanowi wersję późniejszą sprawdzonego motywu, wykonaną techniką akwarelową. Biel śniegu wyraźnie odcinająca się od krwistej czerwieni ruin murów zamku wydobytej poprzez promienie zachodzącego słońca tworzy symboliczny, kryptopatriotyczny wydźwięk całości. Poniżej sugestywnego widoku zamku wielkoksiążęcego Ruszczyc zaprojektował wizerunek Pogoni (warto dodać, że w pierwotnym założeniu, kreślonym jedynie ołówkiem w szkicowniku jeździec miał być okazalszy[20]). Godło średniowiecznej Litwy zyskało w interpretacji artysty bardziej ożywiony, dynamiczny kształt – jeździec wraz z koniem zostali uwiecznieni podczas galopu, który dawał iluzję zdynamizowania ruchu. Pomysł ten ostatecznie zrealizował Ruszczyc w wersji nieco skromniejszej, lokując Pogoń w kształcie medalionu stanowiącego tło do podpisów darczyńców. Co ciekawe, udało mi się natrafić na dowód powielania sprawdzonych pomysłów artystycznych przez twórcę *Nec mergitur* – motyw jeźdźca zrywającego się do jazdy napotkamy na winiecie noweli Sienkiewicza *Dzwonnik*, opublikowanej w tematycznym, „litewskim" numerze „Tygodnika Ilustrowanego" (1907), zilustrowanej zresztą na specjalną prośbę noblisty przez Ruszczyca[21].

---

[19] F. Ruszczyc, *op. cit.*, s. 93.

[20] Por. F. Ruszczyc, *Ruiny zamku w Krewie i szkic herbu Pogoń* (projekt adresu dla Henryka Sienkiewicza) (ołówek), Kolekcja Rysunku Polskiego, Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie.

[21] Por. pierwszą stronę noweli wraz z ilustracją: H. Sienkiewicz, *Dzwonnik*, „Tygodnik Ilustrowany" 1907, nr 4, s. 74. Gwoli ścisłości dodać należy, że motyw Pogoni wielokrotnie powraca na kartach dziennika artysty – por. F. Ruszczyc, *op. cit*., s. 256–259, 339. Wizerunek Pogoni pojawia się w różnych projektach artysty, niekiedy potraktowany nader oryginalnie – w r. 1912 Ruszczyc zaprojektował afisz kwesty „Biały Kwiatek" (8/21 maja przeprowadził ją oddział wileńskiej Ligi Przeciwgruźli-

Stronę dwunastą *Albumu* zdobią łącznie dwie ilustracje i kilka mniejszych motywów graficznych. Ilustracja zamieszczona na górze strony przedstawia portret wielkiego księcia litewskiego Witolda odbierającego hołd przez dwóch klękających przed władcą posłów-rycerzy zakonu krzyżackiego. Obraz zawiera symbolikę państwową WKL (w tle za władcą na namiocie widoczne są Słupy Giedymina), na wstędze poniżej zamieszczono napis „Vitavt kuniga(s)"? W XIX-wiecznej polskiej historiografii za przykładem średniowiecznych źródeł często posługiwano się określeniem „kunigas" wobec książąt-władców ziem litewskich, dowody tego znajdziemy chociażby w studiach historycznych Józefa Ignacego Kraszewskiego, jak i jego utworach literackich, np. powieść *Kunigas* (1881). Majestatyczna, skierowana do obserwatora postać księcia pozwala przypuszczać, iż artysta wykorzystał sposób ujęcia postaci właściwy malarstwu portretowemu. Idąc dalej tym tropem – poza władcy, strój, elementy kompozycji drugiego planu pozwalają sądzić, że malarz mógł wzorować się na znanych ujęciach plastycznych tego motywu. Możliwe pierwowzory, które udało mi się odnaleźć, to XVIII-wieczny wizerunek księcia Witolda (portret z klasztoru augustianów w Brześciu Litewskim, następnie przeniesiony do katedry wileńskiej) i późniejsza litografia wizerunku władcy, znana jako „Witold W.K.L." zasłużonego wileńskiego litografa Józefa Oziębłowskiego (1840) dołączona do 1 tomu studium Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750* (1840).

Mniejsze motywy graficzne zamieszczone poniżej wizerunku księcia Witolda, czyli klepsydra z kosą, przywołują konwencjonalne skojarzenia z przemijaniem i śmiercią. Tylko obraz *Lida* (na dole strony) zawiera sygnaturę artysty „K. Witkowski", przedstawia natomiast widok fragmentu zniszczonego muru zamku wzniesionego w czasach Giedymina. Autorem prawdopodobnie wszystkich ilustracji na stronie był

---

czej na rzecz leczenia chorych), gdzie na szarym tle złota Pogoń była otoczona białymi rumiankami; rok później postać czarnego rycerza na ciemnoczerwonym tle z mieczem w prawej dłoni i tarczą w lewej ręce na tle wielobarwnych pasów litewskich pojawiła się na zaprojektowanym przez malarza afiszu „Wystawy Przemysłu Drobnego i Sztuki Ludowej Litwy i Białej Rusi" (1913).

Kazimierz Witkowski, artysta niewątpliwie o najsłabszym warsztacie plastycznym w tym gronie.

Na stronie czternastej *Albumu* został zamieszczono obraz Wincentego Sleńdzińskiego przedstawiający scenę audiencji pogańskiego kapłana Lizdejki na wzgórzach wileńskich podczas uczty u księcia Giedymina. W epoce, o której mowa, jest to motyw dobrze znany, uwieczniona w księdza IV *Dyplomatyka i łowy* poematu *Pan Tadeusz* Mickiewicza. Na obrazie Sleńdzińskiego doszło do kontaminacji dwóch wątków legendy założycielskiej Wilna z udziałem Giedymina: Górze Bouffałowej (zwanej także Turzą Górą, lit. *Taurakalnis*), natomiast po lewej stronie obrazu umieszczono Lizdejkę ze świtą przybywającego przed oblicze księcia Giedymina (część legendy o założeniu Wilna, wytłumaczenie snu o żelaznym wilku). Podjęta przeze mnie próba ustalenia historii powstania ilustracji przyniosła interesujące wyniki: w zasobach archiwum Galerii im. Sleńdzińskich w Białymstoku figuruje bowiem czarno-biała fotografia obrazu wykonanego farbami olejnymi na płótnie Sleńdzińskiego *Sen Gedymina* (dat. na r. 1897). Zestawienie zdjęcia i obrazu W. Sleńdzińskiego z *Albumu* (sygn. jako „Sleńdziński, Wilno, 1900") pozwala twierdzić, że mamy do czynienia z wersjami jednego tematu (różnice dotyczą nie tylko techniki wykonania, ale także perspektywy, perspektywy, ujęcia postaci, planów, tła). Ilustracja ofiarowana w darze Sienkiewiczowi została wykonana farbami wodnymi, najprawdopodobniej akwarelowymi lub temperą i ma charakter bardziej szkicowy.

Album zamyka widok Góry Zamkowej w Wilnie jesienią pędzla Heleny Römerówny (1860–1946), pochodzącej z lokalnej dynastii artystycznej Römerów, słuchaczki Wileńskiej Szkoły Rysunkowej i uczennicy K. Alchimowicza w Warszawie. Malarka zaproponowała do adresu jubileuszowego dobrze korespondujący z poprzednią ilustracją *Sen Gedymina* realistyczny pejzaż, ukazujący zachowaną wieżę siedziby wielkoksiążęcej u progu XX wieku (z drewnianą nadbudówką, w jesiennej scenerii, sygnowany „H. Romerówna").

Dla wilnian przełomu XIX i XX wieku nie tylko świadek dawnych dziejów tych ziem, ale też miejsce stacjonowania carskiego garnizonu

wojskowego i pamięci o pochowanych tu powstańcach zrywu 1863. Obok wieży wzrok widza przekuwają wysokie drzewa po prawej stronie obrazu (nieproporcjonalnie wysokie wobec reszty zieleni). Ciekawą relację o topolach-świadkach historii w tym miejscu znajdziemy w przewodniku krajoznawczym Juliusza Kłosa z czasów międzywojnia.

> Na tarasie [zamku] między dwiema wyniosłymi topolami znajduje się wielki krzyż drewniany nad mogiłą pochowanych tu przywódców powstania 1863 r., straconych z rozkazu Murawjewa […] na wierzchołku góry, na poziomie dawnego dziedzińca zamkowego między dwiema topolami w r. 1863 Murawjew kazał grzebać zwłoki straconych powstańców w tajemnicy przed ludnością; zachowała się jednak pamięć o tym grobowcu zarówno po stronie Rosjan, którzy w końcu XIX w urządzili na tym samym miejscu plac krokietowy, jak i w społeczeństwie[22].

Czyżby – można zaryzykować hipotetycznie – detal ten miał aktualizować pamięć o ostatnim zrywie powstańczym „Za waszą i naszą wolność" w zbiorowej świadomości darczyńców i jubilata?

Spojrzenie „z lotu ptaka" na szatę graficzną adresu jubileuszowego, jej warstwę ikoniczno-symboliczną pozwala wskazać kilka obszarów, które dla twórców daru wydały się szczególnie nośne, o ważnym przesłaniu emotywnym. Na pewno są to liczne motywy akwatyczne związane z ziemiami litewsko-białoruskimi: Niemen (wyeksponowany w podtytule *Albumu* i na obrazie *Liszków* (s. 8), Wilia i Wilenka (jako sceneria *Snu Gedymina* Sleńdzińskiego, rzeka (drugi plan obrazu H. Weyssenhoffa), a także jeziora: Świteź (akwarela *Świteź* Bałzukiewicza), Galwie z wyspą i zamkiem w Trokach (*Rycerz słuchający lirnika* Alchimowicza). Element zdobniczy w kształcie fali zdobi też okładkę *Albumu* z wygrawerowanym napisem „Ziemianie znad Niemna". Artystom i darczyńcom zależało niewątpliwie nie tylko na nadaniu prezentowi lokalnego charakteru, ale także aktualizacji znaczeń symbolicznych i treści perswazyjnych, utrwalonych w kulturze w związku z krajobrazami ziemi

[22] *Wilno. Przewodnik krajoznawczy Juljusza Kłosa*, wyd. III popr., Wilno 1937, s. 106–108.

ojczystej. Wszak Niemen „jako ojciec rzek litewskich" u potomnych budził skojarzenia z dziedzictwem poczucia odrębności WKL w dobie przedrozbiorowej, przecież do ok. 1800 r. Niemen pod Liszkowem właśnie stanowiła granicę III rozbioru Polski. Pojawiający się w nazwie *Album* „znad Niemna" niewątpliwie miał być fantazyjnym uogólnieniem, wszak darczyńcy pochodzili właściwie niemal ze wszystkich 6 guberni dzielących dawne ziemie litewsko-białoruskie (skrzętnie więc ominęli urzędowe rosyjskie nazewnictwo). Ponadto Niemen i Wilia – to rzeki „domowe" romantyków łączonych z Litwą historyczną (od Mickiewicza po Maironisa), budzące uczucia patriotyczne, skojarzenia z mitem, legendą o założeniu Wilna[23]. Z kolei widok jeziora Świteź ewokował nie tylko powszechnie znaną ludowo-baśniowa scenerię Mickiewiczowskiej ballady, uchodził bowiem za wdzięczny temat malarski (por. K. Alchimowicza *Świtezianka* (1898–1900)).

Inną, równie wymowną grupę powtarzalnych ujęć plastycznych stanowią widoki zamków pamiętających dzieje WKL, prowokujące do refleksji nad historią i jej roli w pamięci zbiorowej. Tradycja ich uwieczniania pędzlem przez miejscowych artystów w wieku XIX nie była niczym nowym, zdarzały się realizacje łączenia widoków w większe cykle (cykl widoków zamków litewskich autorstwa Wincentego Dmochowskiego stworzony w roku 1847 na zamówienie hrabiego Eustachego Tyszkiewicza czy piękna winieta autorstwa tego samego malarza z widokami ruin zamków w Miednikach, Wilnie i Trokach, pałacu Barbary Radziwiłłówny, oraz kościołów Bernardyńskiego i św. Mikołaja dołączona do wydanego w Wilnie studium *Черты из исторіи и жизни литовского народа* (1854). Pomimo oczywistych powodów obecności takich motywów (uhonorowania pisarza o cenionym dorobku na polu prozy historycznej) warto przypomnieć krąg odniesień, z którymi owe ruiny warowni są kojarzone. Zamek w Nowogródku został zbudowany przez księcia litewskiego Erdziwiłła, a sam Nowogródek stolica WKL ustanowiony przez jedynego króla Mendoga. Widok murów obronnych twierdzy lidzkiej

[23] E. Słoka, *Romantyczna hydrografia Litwy*, „Literatūra" 1995, nr 35(2), s. 121–140.

przypominał warownię wzniesioną przez księcia Giedymina, a później Olgierda, pamiętającą wiktorie wojsk polsko-litewskich i starcia oddziałów T. Kościuszki z wojskami rosyjskimi. Malowniczy widok na Niemen z Góry Zamkowej w Liszkowie z przyziemiem wieży zbudowanej na polecenie księcia Witolda. Z kolei twierdza w Krewie zbudowana przez księcia Olgierda na zawsze zapisała się na kartach wspólnych polsko-litewskich dziejów jako miejsce zawarcia unii Litwy i Polski w r. 1385, związana z uwięzieniem tu księcia Witolda i śmiercią jego ojca Kiejstuta. Z historią panowania ostatnich związana jest również historia powstania zamku na wyspie w Trokach (zbudowany staraniem książąt Kiejstuta i Witolda), po roku 1375 miasto pełniło rolę stolicy WKL. Wreszcie motyw trzykrotnie przywołany na kartach *Albumu*, czyli Zamek Górny na szczycie Góry Zamkowej w Wilnie wzniesiony w XIV w. przez księcia Giedymina (por. ilustracja legendy o założeniu miasta, miniatura wieży (*Album*, s. 6) i obraz H. Romerówny (*Album*, s. 15)).

Epokę romantyzmu często określa się terminem „kultura ruin", do tego światopoglądu wprost nawiązują autorzy koncepcji przesłania *Albumu*, gdzie tak wiele znajdujemy obrazów ruin twierdz i bram. Ruina w rozpoznaniach badaczy gustów estetycznych epoki to obraz o intencjach symbolicznych (René Wellek, Austin Warren), w który wpisane jest doświadczenie czasu (Roland Mortier), metamorfozy, wyobraźni kreacyjnej (Marcel Brion), zawiera się w nim także koncepcja tragiczna (Georg Simmel) podkreśla katastrofizm epok schyłkowych. Zdaniem Grażyny Królikiewicz jest to element architektoniczny nacechowany pewną ambiwalencją: ruina oznacza świat ogarnięty śmiercią, lecz równocześnie przypomina o odrodzeniu[24]. Romantyczne postrzeganie życia jako formy egzystencji wiecznie rozdartej między utraconą przeszłością a mglistą i nieokreśloną przyszłością prowadziło do nasilenia się nastrojów katastroficznych. Ruina, będąc pośrednikiem między epokami, stawała się symbolem nie tyle przemijania, ile właśnie pamięci narodo-

[24] E. Królikiewicz, *Terytorium ruin. Ruina jako obraz i temat romantyczny*, Kraków 1993, s. 27.

wej, ocalenia tożsamości narodu bez własnej państwowości. Otwiera drogę do poszukiwań ukrytych znaków, inicjacji poznawczych, dających wgląd zarówno w katastrofę, jak i ocalenie podmiotu poszukującego duchowej integracji. W drodze interpretacji estetycznej, gdzie ruinom z założenia się przypisywało określoną poetykę, rodzi się wrażenie ziem litewsko-białoruskich u schyłku wieku XIX jako „terytorium ruin" – oznaczenie twierdz na mapie Cesarstwa Rosyjskiego dawało efekt iluzji „odtworzenia" najważniejszych dla WKL ziem i zamków, związanych z historią panowania najznakomitszych, zdaniem potomnych, władców, czyli wielkich książąt Mendoga, Giedymina, Kiejstuta, Witolda i Olgierda. Przywołane na kartach zwaliska twierdz odegrały rolę swoistego symbolu, kumulującego ongi bardziej cenioną pamięć kultury, wprost realizując łotmanowskie łączenie elementu ikonicznego i aluzji[25]. Mamy więc do czynienia z obrazem trwania na ruinach historycznych pamiątek i „zgliszczach" kultury, poddanej presji silniejszego, pewnej diagnozy społecznej kondycji miejscowej ludności jako powtarzalnego sposobu postrzegania rzeczywistości i doświadczenia świata. Ponadto odnotować należy zagadkową skądinąd nieobecność typowych motywów plastycznych kojarzonych z kulturą ziemiańską (chociażby widoku dworku/dworków), możliwe, że wystarczający efekt miały stworzyć podpisy szlachty tu mieszkającej, której reprezentanci zostawili swoje autografy na kartach adresu.

Także ilustracje portretujące ludzi są dość typowe, rodzące obiegowe skojarzenia z historią Litwy pogańskiej i średniowiecznej (książęta, kapłani, wojownicy i chłopi książę Giedymin z drużyną, książę Witold, kapłan Lizdejko ze świtą). Dobrze w tradycji plastycznego obrazowania litewskiego chłopstwa mieszczą także wizerunki Litwinki w stroju ludowym na tle zagrody i włościanin z fajką. Wśród motywów zdobniczych na okładce *Albumu* zamieszczono narzędzia pracy rolnika: pług, kosa, grabie, snop zboża. Interesująca skądinąd zbieżność – stoisko Litwy,

[25] J. Łotman, *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, przeł. i przedmowa B. Żyłko, Gdańsk 2008, s. 182–183.

przygotowane przez zwolenników odrodzenia narodowego na Wystawę Światową w Paryżu w tym samym roku (1900) zaaranżowano na kształt wiejskiej chaty z narzędziami pracy rolnika i strojami ludowymi.

Na uwagę zasługuje symbolika państwowa WKL, czyli trzy różne wizerunki Pogoni: na pieczęci lakowej (*Album*, s. 2), na kartuszu herbowym z mitrą wielkoksiążęcą (*Album,* s. 6) w formie medalionu jako tło (*Album,* s. 10, dynamiczna interpretacja F. Ruszczyca. Za swoiste artystyczne nawiązanie do atrybutyki państwowej można uznać też wizerunek „odwróconej Pogoni" – jeźdźca spoglądającego na zmierzch nad rzeką (obraz H. Weyssenhoffa). Z kolei Słupy Giedymina (herb rodu Giedyminowiczów) widnieją na namiocie za postacią wielkiego księcia litewskiego Witolda (*Album,* s. 12).

Podsumowując, szata graficzna *Albumu* została starannie skomponowana jako całość artystyczna dość sugestywna i przygnębiająca zarazem (impresjonistyczne krajobrazy, zachody słońca, dominujące motywy ruin i sceneria jesieni, mgieł, pozbawionych liści drzew, postaci, które nie patrzą wprost na obserwatora, stonowana kolorystyka).

„My, coraz rzadsi już ziemianie na obszarach dawnej Litwy" – autografy

Petersburski „Kraj" radośnie ogłaszał swoim czytelnikom, że „Adres od Ziemian znad Niemna, oprawny w safian brązowy mieści około 1000 podpisów" (Sprawozdanie: 31), faktycznie na jego kartach swój podpis (ze wskazaniem imienia, nazwiska, miejsca zamieszkania bądź majątku, rzadziej zawodu) złożyły 484 osoby w różnym wieku (w tym dzieci), wśród nich niezwiązane z ziemiami litewsko-białoruskimi (Tyflis, Zamość, Ural). Tytuł „Ziemianie znad Niemna" w obu członach jest pojemną metaforą, zbyt wąskim określeniem grona osób, którego dotyczy. Wśród ofiarodawców wystąpili zarówno reprezentanci lokalnej arystokracji (Tyszkiewiczowie, Römerowie), jak i szlachta z małych, zagubionych na prowincji zaścianków, miasteczek (Ejszyszki) i większych miast (Wilno, Mińsk, Grodno, Dyneburg).

Hołd Sienkiewiczowi złożyli czołowi reprezentanci kultury ziem litewsko-białoruskich, m.in. skrzypek i kompozytor Michał Jelski, Weyssenhoffowie (w tym przyszły fizyk, wówczas nastoletni Jan Weyssenhoff), archeolog Wandalin Szukiewicz, Adam Karpowicz, także ziemianie o stosunkowo „świeżej" nobilitacji, jak Sleńdzińscy (uzyskali szlachectwo dopiero w r. 1811). Wśród darczyńców, którzy interesowali się działalnością wileńskich miłośników starożytności, wielu było tych, którzy identyfikowali się bądź sympatyzowali z ideą krajową, w jej ówczesnym stadium początkowym (m.in. Zygmunt Nagrodzki, Wandalin Szukiewicz, Lucjan Uziębło). Występują tu mieszkańcy kilku guberni ówczesnego „Siewiero-Zapadnogo kraja": wileńskiej, kowieńskiej, mińskiej, brasławskiej; są też przedstawiciele szlachty polskiej z terenu historycznych Inflant (pomimo że podczas uroczystości jubileuszowych został osobno przygotowany dar od Polaków z guberni inflanckiej, Smoleńska i Witebska) (Sprawozdanie: 28).

W gronie miłośników pisarstwa Sienkiewicza na kartach jubileuszowego daru zwraca uwagę jedyny autograf w języku litewskim „Petras Vileišis Inžinieris iš Pasvalo" (pisownia oryginalna). Mowa o podpisie inżyniera Petrasa Vileišisa, działacza społecznego i politycznego, mecenasa licznych działań na rzecz litewskiego odrodzenia narodowego, działacza kultury, współpracownika periodyków „Aušra" i „Varpas", wydawcy nielegalnych druków w języku litewskim czcionką łacińską. Występuje tu w gronie ziemian, choć był potomkiem wolnych chłopów królewskich, a awans społeczny zawdzięczał gruntownemu wykształceniu i zdolnościom w zakresie budowy infrastruktury kolejowej na terenie Cesarstwa Rosyjskiego.

Fantazmat zgodnie z definicją słownikową określa wytwór bądź konstrukt wyobraźni. Mamy do czynienia raczej z reprezentacją osób, wywodzących się z warstwy szlacheckiej, często już nieprowadzących tu majątków. Wyraźna zmiana statusu i deklasacja, widoczna w adnotacjach „z Wilna, Grodna" – por. przypadek Orzeszkowej, która już od momentu sprzedaży Miłkowszczyzny rosyjskiemu pułkownikowi w r. 1871 mieszkała głównie w Grodnie. Faktycznie to raczej reprezentacja lokalnej war-

stwy szlacheckiej i osób z niej wywodzących, z dość licznym udziałem inteligencji (księża, inżynierowie, artyści, lekarze). Sytuacja inteligencji polskiej na Litwie historycznej była szczególna – owi przedstawiciele „klasy umysłowej" posiadali naturalnego sojusznika w ziemiaństwie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jednocześnie, sami wywodząc się głównie ze szlachty, posiadali na ogół poglądy demokratyczne i liberalne, co skłaniało ich zainteresowania w stronę warstw uboższych, społecznie upośledzonych, stąd w tym gronie kultywowane były zainteresowania kulturą ludową, etnografią litewską i białoruską, archeologią i historią historycznej Litwy, a także językami litewskim i białoruskim. Mamy do czynienia ze swoistym efektem iluzji – nakreślenie położenia wymienionych majątków na mapie ówczesnego Cesarstwa Rosyjskiego dość wiernie określałoby polski stan posiadania i zasięg wpływów polskiej kultury ziemiańskiej na tych terenach.

Litewskie glossy *Album od Ziemian* z odrodzeniem narodowym w tle – zniewolone „terytorium ruin" odzyskuje integracyjną moc

Fascynacja dziejami litewskiego średniowiecza, kult wielkich książąt, swoista autoterapia historią WKL w celu odzyskania świadomości i narracji *stricte* etnicznej – to kierunek publicystyki „Aušry", zainicjowany przez Jonasa Basanavičiusa cyklem *Apie senovės Lietuvos pilis* (O zamkach dawnej Litwy) (1883–1884). W epoce, o której mowa, idee te wyraźnie zarysowują się w światopoglądzie litewskiego poety i historyka Jonasa Mačiulisa (Maironisa), szczególnie refleksji o sławnym zamku trockim *Trakų pilis* (Zamek trocki), którego omszałe mury tworzą ramę retrospektywnej wizji minionej wielkości rodzimych władców i ojczyzny. W V strofie zamek trocki (bezkształtna zrujnowana budowla) zyskuje sens naddany, symbolizujący dawną potęgę Litwy. W teraźniejszości podmiot liryczny jest uwięziony, drogą ucieczki jest perspektywa dziejów (albo przyszłości). Reprezentant zniewolonego narodu nie może osiągnąć szczęścia, bowiem egzystencja jednostki komplikuje

się wobec perspektywy braku potężnego własnego państwa. Mamy do czynienia z przypadkiem odczytywania scenerii jako księgi, dialogu podmiotu z otaczającym, tylko na pozór martwym światem. Gintaras Lazdynas, komentując wymowę powrotu do „czasów najdroższych" (Maironisa *laikai brangiausi*), stwierdza:

> Przeszłość narodu w rozumieniu poety ma się powtórzyć, nie chodzi o wykształcenie się pożądanej teraźniejszości drogą ewolucji z czasów dawnych. […] „Czasy najdroższe" to czas rozkwitu WKL, powrót tego stanu ma być naprawieniem krzywd dziejowych, pierwiastek wolności jest wciąż żywotny pod pętami niewoli[26].

Siedem lat później po wręczeniu H. Sienkiewiczowi *Albumu* na łamach krakowskiego almanachu „Gabija" Juozas Albinas Herbačiauskas (Józef Albin Herbaczewski) publikuje dramat poetycko-symboliczny *Lietuvos griuvėsių himnas* (Hymn ruin litewskich) (1907). W utworze geniusz młodej Litwy Dainius-Jaunutis (Młody Pieśniarz) we śnie na ruinach Romowe nad jeziorem doświadcza wizji Litwy, przeżywającej utratę oryginalnej tożsamości kulturowej, jako remedium proponowane jest odrzucenie chrześcijaństwa i powrót do pogaństwa. Sceneria dzieła nasycona jest elementami grozy, ruin, aluzji do zaprzepaszczonej wolności, występują postacie o rodowodzie romantycznym (Guślarz Litwy, książę, wajdelotka). Jak na utwór ironiczny przystało ośmieszone są dawne symbole narodowe:

Piemuo, sedintis ant veršio –	Pastuch, siedzący na cielęciu –
tai tavo Vytis![27]	oto twoja Pogoń!

[26] „Sugrįžę »laikai brangiausi« bus praeitis dabartyje, o ne iš praeities išauginta dabartis. […] »Laikai brangiausi« yra valstybės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, klestėjimo laikas. Didybės grįžimas – moralinių skriaudų atitaisymo aktas, o pati didybė slepiasi po vergovės pančiais". G. Lazdynas, *Maironio „Trakų pilis": tarp „aukso amžiaus" ir griuvėsių motyvo*, https://www.lkma.lt/site/archive/metrastis/XXXVII/lkma-metrastis_t37_Lazdynas.pdf [dostęp: 2.09.2021].

[27] J. Gerbačiauskas [Juozapas Albinas Herbačiauskas], *Lietuvos griuvėsių himnas*, „Gabija" 1907, s. 62. Przekład dosłowny z języka litewskiego I. Szulskiej.

Utwór Herbaczewskiego (podobnie jak *Album*) pod względem kompozycyjnym ma charakter synkretyczny, stanowi polilog dyskursów, bowiem twórca integruje środki wyrazu właściwe literaturze i muzyce (imitacje dajn litewskich, walca, marsza pogrzebowego, podtytuł nawiązuje do symfonii – *Dainiaus simfoniškas sapnas* (Sen symfoniczny Pieśniarza).

„Kultura narodu to jej wyobraźnia, świadomość, pamięć" twierdził Algirdas J. Greimas[28]. Udział szlachty z ziem litewsko-białoruskich w obchodach 25-lecia pracy pisarskiej H. Sienkiewicza posiadał wyraźnie pozaliteracki wydźwięk, miał zademonstrować nie tylko uznanie dla twórczości pisarza, ale zarazem kulturową i duchową jedność przedstawicieli tej warstwy (i ziem) rozdzielonych przez trzech zaborców. Do zbudowania przesłania artefaktu, jakim był *Album*, zostały wykorzystane ważne dla darczyńców symbole i metafory (w warstwie werbalno-ikonicznej), nośne perswazyjnie składniki semiosfery (w rozumieniu Łotmana jako przestrzeni semiotycznej właściwa danej kulturze[29]) czytelne dla nadawców i odbiorcy. Tak zaaranżowany dyskurs zyskał na wieloznaczności, dając wgląd w zakres wartości, które lokalna szlachta uznawała za kluczowe do przetrwania zbiorowej pamięci kulturowej w warunkach zniewolenia. Aksjologiczne znaczenie globalne *Albumu* tworzy interakcja znaczeń warstwy słownej i dyskursu sztuki (retoryka tyrtejska i panegiryczna zarazem, eksponowanie wartości historii, symboli wywołujących skojarzenia z państwowością WKL) oraz dodatkowo czynniki warunkujące odbiór impulsu (m.in. intencje nadawców, historyczny i społeczny moment odbioru tego komunikatu przez Sienkiewicza). Dla potomnych świadectwo treści zawartych w *Albumie* zyskały wymiar dodatkowy, bowiem jako tekst kultury pełni on funkcję pamięciową, tworząc aktualną dla szlachty z ziem litewsko-białoruskich przestrzeń semantyczną, za której pomocą wchodzi w relacje z pamięcią kulturową tłumionej tu polskości. Obszary szeroko rozumianej swo-

[28] A.J. Greimas, *Lietuvių mitologijos studijos*, sud. K. Nastopka, Vilnius 2005, s. 354.
[29] J. Łotman, *op. cit*., s. 199.

body w dobie zaborów, które można wskazać na podstawie *Albumu,* to pielęgnowanie języka (dowodzi tego zakazana publicznie polszczyzna laudacji), trwały u progu XX w. romantyczny kult tradycji i dziejów WKL oraz jego inspiracyjny potencjał dla sztuki.

Bibliografia

Materiały archiwalne

Album od Ziemian znad Niemna H. Sienkiewiczowi (1875-1900), Pałacyk Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku, Oddział Muzeum Narodowego w Kielcach, nr inw. MNKi/S/186.

Korespondencja i papiery Wandalina Szukiewicza z lat 1839–1920, BN Eps III 2947, k. 64–65, s. 72–73.

Materiały ikonograficzne

Dmochowski W. [winieta z motywami litewskimi] [w:] А.Г. Киркор, П. Кукольник, *Черты изъ исторіи и жизни литовскаго народа*, Вильна: Въ Типографіи Осипа Завадского 1854, nlb.

Fleury S. [Stanisław Filibert Fleury] *Keleivis prie vartų (1900)* [akwarela], Litewskie Narodowe Muzeum Sztuki (Lietuvos nacionalinis dailės muziejus), nr inw. LNDM T 7281.

Oziębłowski J., *Witold W. K. L.* [litografia] [w:] *Wilno od początków jego do roku 1750 przez J. I. Kraszewskiego*, t. I na nowo poprawiony i przerobiony, Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego 1840, nlb.

Ruszczyc F., *Ruiny zamku w Krewie i szkic herbu Pogoń* [projekt adresu dla H. Sienkiewicza, rys. ołówek 37 x 26,5, Rys.Pol.16133/1 MNW – Kolekcja Rysunku Polskiego, Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie] https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/822525 [dostęp: 20.09.2021].

Sleńdziński W., *Sen Gedymina* (1897) [fotografia obrazu olejnego]. Galeria im. Sleńdzińskich w Białymstoku, oprac. zbior., Białystok 2004, (nr inw. GSL/AVIII/221/29 http://cyfrowa.galeriaslendzinskich.pl/wincenty–slendzinski/118--sen-gedymina.html [dostęp: 20.09.2021].

Opracowania

Basanavičius J., *Apie senovės lietuvių pilis*, „Auszra" 1883, nr 1, s. 15–18; nr 2, s. 36–41; nr 3, s. 61–64; nr 4, s. 97–102; nr 5, s. 129–135; nr 6, s. 163-169; nr 8–10, s. 236–242; 1884, nr 1–3, s. 37–52.

Blombergowa M.M., *W sprawie towarzystw naukowych działających w Wilnie w XIX i początku XX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1992, nr 1.

Gerbačiauskas J. [Juozapas Albinas Herbačiauskas], *Lietuvos griuvėsių himnas*, „Gabija" (Kraków) 1907.

Greimas A.J., *Lietuvių mitologijos studijos*, sud. K. Nastopka, Vilnius: Baltos lankos 2005.

Ilgiewicz H., *Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa (1899–1907)* [w:] *eadem*, *Societates Academicae Vilnenses: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy*, Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2008.

Jankowski Cz., *Krewo* [w:] *idem*, *Powiat oszmiański. Materjały do dziejów ziemi i ludzi*, zebr. i wyd. Cz. Jankowski, cz. 2, Petersburg: Księgarnia K. Grendyszyńskiego, Kraków: G. Gebethner i Spółka 1897.

Katalog wystawy sienkiewiczowskiej, „Sport" 1901, nr 15.

[Kłos Juliusz] *Wilno. Przewodnik krajoznawczy Juljusza Kłosa*, wyd. III popr., Wilno: Wydawnictwo Wileńskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego 1937.

Królikiewicz E., *Terytorium ruin. Ruina jako obraz i temat romantyczny*, Kraków: Universitas 1993.

Lazdynas G., *Maironio „Trakų pilis": tarp „aukso amžiaus" ir griuvėsių motyvo,* https://www.lkma.lt/site/archive/metrastis/XXXVII/lkma-metrastis_t37_Lazdynas.pdf [dostęp: 2.09.2021].

Listy Wandalina Szukiewicza do Lucjana Uziębły i Władysława Zahorskiego, opr. H. Ilgiewicz [w:] *Nieznane listy z Ziem Zabranych*, red. St. Wiech, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego 2016.

Ludorowski L., *Jubileusz Henryka Sienkiewicza 1900*, Lublin: Towarzystwo im. Henryka Sienkiewicza Zarząd Główny 2001.

Łotman J., *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, przeł. i przedmowa B. Żyłko, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2008.

Maironis [Jonas Mačiulis-Maironis], *Trakų pilis,* [w:] *idem*, *Pavasario balsai*, įvadas M. Žvirgždas, 28 wyd., Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas 2012.

Piatigorski A., *O możliwościach analizy tekstu jako pewnego typu sygnału* [w:] *Semiotyka kultury*, wyb. i oprac. E. Janus, M.R. Mayenowa, przedmowa S. Żółkiewski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1975.

Romanowski A., *Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków: Universitas 2003.

Ruszczyc F., *Dziennik*, cz. 1: *Ku Wilnu 1894–1919*, wyb., układ, oprac. i wstęp E. Ruszczyc, Warszawa: Secesja 1994.

Sienkiewicz H., *Ogniem i mieczem*. *Powieść z lat dawnych*, t. 1, wyd. czwarte przejrz. i popr., Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa. Druk W. Ratyńskiego 1889.

Słoka E., *Romantyczna hydrografia Litwy*, „Literatūra" 1995, nr 35(2).

Sprawozdanie z obchodu Jubileuszu Henryka Sienkiewicza, „Kraj" 1990, nr 50 [dodatek specjalny].

Sulimczyk [Lucjan Uziębło], *Z wczorajszego Wilna: ś.p. Stefan Syrwid i inni miłośnicy pamiątek krajowych*, „Słowo" (Wilno) 1930, nr 4.

Wiśniewska I., *Kalendarium życia i twórczości Elizy Orzeszkowej*, t. 2: *1897–1910*, Warszawa: Fundacja Akademia Humanistyczna, Instytut Badań Literackich PAN 2014 [hasło 2618].

Zasztowt L., *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, nr 35(2).

Fantasms of freedom in slave – based on analysis of intermedia contexts

The article is going to offer the detailed description of the intermedial context of the jubilee gift for H. Sienkiewicz *Album od Ziemian znad Niemna H. Sienkiewiczowi (1875–1900)*, an interesting testimony of the reception and the worldview at the end of the 19th century. Apart from the dedication for the jubilarian, the album includes illustrations featuring Lithuanian motifs, authored by F. Ruszczyc, H. Weyssenhoff, K. Alchimowicz, H. Romerówna, J. Bałzukiewicz, St. F. Fleury, and K. Witkowski. I am going to analyse the verbal and the artistic effect of the album, its symbolic and persuasive content, possible literary connotations and ideological affinities with similar Lithuanian poems (*Trakų pilis* by J. Mačiulis and *Lietuvos griuvėsių himnas* by J. A. Herbačiauskas).

Keywords: intermedial context, nobility of former Lithuanian-Belarusian lands, painting, reception, Sienkiewicz Henryk

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.61-82

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220703

Data przesłania: 01.07.2022
Data akceptacji: 24.07.2022

Marcin Niemojewski
Uniwersytet Warszawski
m.niemojewski@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-7032-6749

Jurgis Bielinis – „król przemytników książek". Przyczynek do badań nad litewskim odrodzeniem narodowym w II połowie XIX wieku

Artykuł jest próbą nakreślenia sylwetki Jurgisa Bielinisa (1846–1918), litewskiego przemytnika książek, wydawcy i współpracownika nielegalnej prasy w okresie zakazu druku czcionką łacińską, wprowadzonego na ziemiach litewskich przez administrację rosyjską po upadku powstania styczniowego i obowiązującego do 1904 r.. Podstawowym celem artykułu nie jest jednak rekonstrukcja biograficzna, ale poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o miejsce Jurgisa Bielinisa w wielowymiarowym procesie formowania się nowoczesnego narodu litewskiego na przełomie XIX i XX w., zwanym litewskim odrodzeniem narodowym. Realizacji tego celu służyć ma zbadanie, w jaki sposób pisano o tej postaci w polskiej i litewskiej literaturze przedmiotu, a zwłaszcza w piśmiennictwie litewskim końca XIX stulecia oraz dwudziestolecia międzywojennego, gdy kształtował się wizerunek Bielinisa jako bohatera narodowego, utrwalony w litewskiej pamięci zbiorowej.

Słowa kluczowe: Jurgis Bielinis, litewski ruch przemytników książek, litewskie odrodzenie narodowe, epoka zakazu druku, pamięć zbiorowa

Kim był Jurgis Bielinis i jakie miejsce zajmował w wielowymiarowym procesie formowania się nowoczesnego narodu litewskiego na przełomie XIX i XX w., zwanym litewskim odrodzeniem narodowym?

W 1864 r., w dążeniu do jak najdotkliwszego ukarania ziem litewskich za udział w powstaniu styczniowym, władze carskie wprowadziły na tym obszarze zakaz druku wszelkich publikacji czcionką łacińską, obowiązujący przez 40 lat, do 1904 r. Tak surowa restrykcja była wymierzona nie tylko w uczestników zrywu i zwolenników idei niepodległościowej. W zamierzeniu administracji carskiej zakaz miał w krótkim czasie doprowadzić do pełnej rusyfikacji mieszkańców Ziem Zabranych, zwłaszcza chłopstwa litewskiego, stanowiącego największą grupę wśród posługujących się językiem litewskim. Rosyjscy urzędnicy byli przekonani, że ze względu na reformę uwłaszczeniową, zainicjowaną przez cara Aleksandra II w 1861 r., to właśnie chłopi najłatwiej i najszybciej ulegną asymilacji, a może nawet staną się sprzymierzeńcami w konfrontacji z dworem szlacheckim i miejską inteligencją. Rachuby te okazały się błędne. W reakcji na zakaz z inicjatywy duchownych litewskich, przede wszystkim biskupa żmudzkiego Motiejusa Valančiusa, już od końca lat 60. rozpoczęto wydawanie książek i czasopism litewskich poza granicami Rosji, w miastach i miasteczkach wschodniej, przygranicznej części Królestwa Pruskiego, znanej jako Mała Litwa lub Litwa Pruska, zamieszkanej przez liczną społeczność litewską i mającej w już przeszłości ogromne zasługi w rozwoju litewskiego piśmiennictwa. Druki te były następnie przemycane przez granicę na terytorium Rosji i rozprowadzane wśród odbiorców litewskich. W ciągu kilku lat powstała niezinstytucjonalizowana, ale dobrze zorganizowana i szybko rozrastająca się sieć osób trudniących się przemytem druków, ich przechowywaniem i dystrybucją. Do 1904 r., kiedy to zakaz został zniesiony, w dużym stopniu z powodu skuteczności ruchu przemytniczego, w jego strukturach działało w różnych funkcjach ponad 6 tysięcy osób, a liczba egzemplarzy przeniesionych na ziemie litewskie druków wszelkiego rodzaju wyrażała się w milionach[1]. Większość przemytników,

[1] Precyzyjne dane są bardzo trudne do ustalenia, ponieważ uczestnicy nielegalnego ruchu jedynie w niewielkim stopniu dokumentowali swoją działalność. Najpełniejsze dane o liczbie osób biorących udział w tym przedsięwzięciu, obejmujące też pracowników tajnego nauczania na ziemiach litewskich, współdziałających z prze-

dystrybutorów, a także odbiorców tych publikacji stanowili chłopi. Vytautas Merkys, autor najpełniejszej monografii tego zjawiska, książki *Knygnešių laikai 1864–1904*, tak pisał o jego znaczeniu dla transformacji społeczeństwa litewskiego w ostatnich dekadach XIX w.:

> W kontekście litewskiego odrodzenia narodowego czas przemytników książek jest najbardziej znaczącym etapem oporu wobec rusyfikacji. Ten opór jednak nie był jedynie bezpośrednią reakcją czy formą narodowej samoobrony, ale i czynnikiem, który kształtował świadomość narodu, dzięki któremu dojrzewały jego aspiracje i struktury życia społecznego, politycznego i kulturalnego[2] .

Ruch przemytników książek nie był więc tożsamy z ruchem narodowym, ale tworzył jego najbardziej wyrazisty i najmocniej oddziałujący społecznie nurt oraz niezbędne zaplecze – bez pracy przemytników nie zaistniałby obieg idei narodowej.

Jurgis Bielinis, także legitymujący się pochodzeniem chłopskim, był jednym z nich. Poświęcił się tej działalności przez znaczą część swego dorosłego życia z takim zaangażowaniem, że potomni uznali go za godnego miana „króla przemytników książek". W świetle tak poważnego wyróżnienia i cytowanej wyżej wypowiedzi litewskiego historyka uprawomocnione mogłoby się więc wydawać założenie, że Bielinis to jeden z ważniejszych przedstawicieli litewskiego odrodzenia narodowego, co sytuowałoby go zarazem w centrum zainteresowania badaczy tej problematyki. Tymczasem wymiar jego obecności w literaturze przedmiotu oraz to, w jaki sposób o nim pisano, nie potwierdza jednoznacznie ta-

---

mytnikami i korzystających z dostarczanych przez nich elementarzy, przynoszą następujące prace: V. Merkys, *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias. 1864–1904: Informacinė knyga*, Vilnius 1994; B. Kaluškevičius, K. Misius, *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904*, Vilnius 2004; B. Kaluškevičius, K. Misius, *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904. 2-oji knyga*, Vilnius 2014. Natomiast statystyki oddające skalę nielegalnej produkcji wydawniczej i przemytu przedstawia najdokładniej opracowanie: R. Vėbra, *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*, Vilnius 1996, zwłaszcza rozdział: *Kiek lietuviškų knygų buvo išleista ir konfiskuota 1865–1904 metais*, s. 210–223.

[2] V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius 1994, s. 9.

kiego domniemania i pozwala przypuszczać, że sformułowane na wstępie pytania nie mają charakteru wyłącznie retorycznego.

Spójrzmy najpierw na prace autorów polskich, zajmujących się tematyką litewskiego odrodzenia narodowego. Określenia „król przemytników książek", które ma swoją genezę w publicystyce litewskiej okresu międzywojennego[3], użył bodajże jako pierwszy na gruncie polskiej historiografii Jerzy Ochmański w wydanej w 1965 r. klasycznej pracy *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku.* Mimo nobilitującego określenia sam Bielinis zajmował Ochmańskiego w takim stopniu, w jakim zajmowała go nielegalna dystrybucja publikacji litewskich. Historyk wspominał więc o jego udziale w przedsięwzięciach wydawniczych biskupa żmudzkiego Motiejusa Valančiusa[4], które zainicjowały drukowanie książek i czasopism litewskich na terenie Litwy Pruskiej po wprowadzeniu zakazu druku, a w rezultacie dały początek całemu ruchowi *knygniešiai*. Odnotowywał również, że Bielinis współtworzył „Garšvių draugija", najprężniejsze z działających na wsi i skupiających niemal wyłącznie chłopów tajnych stowarzyszeń, zajmujących się w epoce zakazu druku rozpowszechnianiem – głównie w środowisku wiejskim – niedozwolonych wydawnictw. W podsumowaniu wątku Ochmański tak pisał o tej grupie:

> Poprzez rozprowadzanie druków litewskich służyła ona, i to świadomie, sprawie oświaty wśród ludu, a przez nią – szerzeniu świadomości narodowej. Członkowie organizacji garszwiowskiej, prości wieśniacy, przez lekturę dochodzili do wiedzy o świecie i o sprawach litewskich, np. Udra był człowiekiem niemałej inteligencji, którą zdobył czytając z pożytkiem dosłownie wszystko, co wychodziło drukiem po litewsku i dostawało się w jego ręce. Bielinis w tym okresie, obcując z wieloma ludźmi z różnych miejscowości nie poprzestawał na dostarczaniu im książek. W rozmowach z chłopami poruszał on palący problem ziem serwitutowych i sprawę za-

[3] Zob. m.in.: V. Bičiūnas, *Lietuvos knygnešių karalius – Jurigs Bielinis*, „Trimitas" 1938, nr 4.

[4] Zob. J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890 r.),* Białystok 1965, s. 115.

ognionych przeciwieństw klasowych miedzy dworem a wsią. Widać więc, że ten samorzutny ruch oświatowo-kulturalny ludu miał na widoku nie tylko sprawę narodową, lecz także kwestie społeczne[5].

O specyfice pracy „słynnego przemytnika książek" dowiadujemy się zatem z wywodu Ochmańskiego niemało, niemniej Bielinis został tu przywołany jako przykład, reprezentant ruchu, którego aktywność dowodziła przede wszystkim szerokiego oddźwięku idei narodowej, skutecznej mobilizacji warstwy społecznej wcześniej wobec tej idei obojętnej. Mówiąc inaczej, był adresatem idei i wykonawcą wynikających z niej zadań, ale nie był jej twórcą, nie znajdował się w gronie rzeczywistych bądź ustanowionych w toku akademickiej rekonstrukcji przywódców odrodzenia narodowego, pozostawał więc na kartach książki w cieniu redaktorów czasopism i autorów książek, które dostarczał wiejskim czytelnikom. W podobnym kontekście i zakresie nazwisko Bielinisa pojawia się w innych polskich pracach poświęconych dziejom Litwy. Jerzy Ochmański sięgnął po frazę „król przemytników książek" także w swej *Historii Litwy*, przypominając krótko o szczególnych zasługach Bielinisa na tej niwie[6]. Piotr Łossowski przedstawiał Bielinisa jako „działacza społecznego i narodowego"[7], a opisując działalność przemytników książek jako wyjątkowo niebezpieczną, bo zagrożoną najwyższymi karami z zesłaniem na Sybir włącznie, a mimo to podejmowaną chętnie, bo z motywacji ideowych, podkreślał, że „nazwiska nosicieli książek[8], Jurgisa

[5] Ibidem, s. 173.

[6] J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1990, s. 238.

[7] P. Łossowski, *Litwa*, Warszawa 2001, s. 264.

[8] Piotr Łossowski tłumaczy słowo *knygnešys* jako „nosiciel książek" i jest to wierny przekład litewskiego terminu. Inni autorzy używają też neologizmu „książkonosz". Zamiast tych określeń konsekwentnie i za wczesnymi pracami Jerzego Ochmańskiego stosuję określenie „przemytnik książek", które mimo swych negatywnych konotacji dobrze oddaje charakter zajęcia polegającego na nielegalnym przenoszeniu zakazanych druków przez granice państw i wiążącego się z wynikającymi z tego niebezpieczeństwami. Dokładniejsze uzasadnienie tego wyboru terminologicznego podaję w tekście: M. Niemojewski, *„Knygnešiai", czyli o narodzinach inteligencji litewskiej* [w:] *Sploty kultury*, red. N. Dołowy-Rybińska, A. Gronowska, A. Karpowicz, I. Piotrowski, P. Rodak, Warszawa 2010, s. 411–412.

Bielinisa, Stanislovasa Didžiulisa i wielu innych, otoczone są na Litwie wyjątkową czcią i szacunkiem”[9]. Na te same aspekty jeszcze dobitniej zwracał uwagę czytelników Andrzej Rachuba: „Owa walka o prawo do własnego pisma stała się czynnikiem jednoczącym Litwinów. Mimo represji rosyjskich, konfiskaty owych przywożonych druków, proces był kontynuowany, szeregi nosicieli książek rosły, a oni sami stali się później bohaterami narodowymi”[10], nie zilustrował jednak tej konkluzji nazwiskami. Beata Kalęba, śledząc losy i wybory pierwszej litewskiej formacji literackiej, skupionej wokół pisma „Aušra” w latach 80. XIX w., wspomina o Bielinisie na marginesie[11] – w jego skromnym dorobku pisarskim nie było utworów literackich. Tym bardziej ciekawe jest, że zwięzłą, ale przy tym chyba najbardziej kompletną w polskich opracowaniach notę biograficzną znaleźć można właśnie w pozycji historycznoliterackiej, *Dziejach literatury litewskiej do 1917* Mieczysława Jackiewicza. Jackiewicz informował, że Bielinis wydawał własne czasopismo i współpracował z pierwszymi litewskimi czasopismami także jako publicysta, równocześnie jednak zaznaczał, że „największy rozgłos zdobył jako nosiciel książek”[12]. Bielinis powraca więc regularnie w tekstach polskich lituanistów, ale jego udział w formowaniu litewskiej tożsamości stanowi tło dla dokonań takich luminarzy litewskiego odrodzenia narodowego jak lekarz z zawodu i założyciel „Aušry” Jonas Basanavičius, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego i redaktor „Varpasa” Vincas Kudirka czy biskup sejneński i autor najbardziej znaczącego litewskiego poematu romantycznego *Anykščių šilelis* Antanas Baranauskas.

Pobieżny przegląd polskiej literatury przedmiotu ujawnia istotny rys w biografii kulturowej Bielinisa. Właściwie wszystkie dominujące

[9] P. Łossowski, op. cit., s. 16.

[10] A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, część litewską przeł. J. Karczewska-Rus, Warszawa 2009, s. 133.

[11] Zob. B. Kalęba, *Rozdroże. Literatura polska w kręgu litewskiego odrodzenia narodowego*, Kraków 2016, s. 15.

[12] M. Jackiewicz, *Historia literatury litewskiej do 1917*, t. I, Warszawa 2003, s.116–117.

współcześnie teorie narodu akcentują znaczenie inteligencji, „oświeconych patriotów"[13], by użyć określenia Miroslava Hrocha, w kształtowaniu się nowoczesnych narodów politycznych. Zasada ta odnosi się w szczególnym stopniu do Europy Środkowo-Wschodniej, bo „wszędzie tutaj inteligencja odgrywa ważną rolę w procesach emancypacji narodowej i społecznej"[14], jak pisał Andrzej Mencwel. Jest więc zrozumiałe (a nawet oczywiste), że polscy badacze dziejów Litwy koncentrują się na działaniach wyłaniającej się dopiero w tym okresie litewskiej inteligencji, w zdecydowanej większości rekrutującej się ze wsi, dysponującej – choć w niewielkim początkowo zakresie – narzędziami pozwalającymi na budowanie wspólnoty komunikacji społecznej, odpowiedzialnej, jak to ujmował Hroch, za agitację narodową, wytwarzającej i propagującej idee, również polityczne, wreszcie stanowiącej forpocztę modernizacji. Rzecz w tym, że Jurgis Bielinis nie mieści się w tak zdefiniowanym polu, najbardziej interesującym twórców naukowych syntez. Choć jego nazwisku w opracowaniach zawsze towarzyszą waloryzujące epitety, jak „sławny", „słynny", „bohaterski", a jego zajęcie opisywane bywa w poetyce niemal romantycznej, to jednak – ponownie sięgając do koncepcji Miroslava Hrocha – należy on nie do grona „oświeconych patriotów", lecz do „szerokich warstw"[15], które w efekcie ich wysiłków miały identyfikować się z narodem.

Problem statusu kulturowego Bielinisa w piśmiennictwie litewskim jest, rzecz jasna, znacznie bardziej skomplikowany. Pełna bibliografia poświęconych mu artykułów, opublikowanych wspomnień, rozdziałów i ustępów w książkach, not i haseł, a nawet powieści, przekroczyłaby objętość tego tekstu. Można jednak w dziejach rozrastania się tego zasobu wskazać pewne prawidłowości, istotne z punktu widzenia sformułowanych na wstępie pytań. Pierwsza monografia życia i działalności

[13] Zob. M. Hroch, *Powstanie małych narodów w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej*, przeł. A. Szczukova, Warszawa 2020.

[14] A. Mencwel, *Przedwiośnie czy Potop. Studium postaw polskich w XX w.*, Warszawa 1997, s. 36.

[15] Zob. M. Hroch, op. cit., s. 57.

Jurgisa Bielinisa ukazała się w 2006 r., w 160. rocznicę jego urodzin. Autorzy książki, Kazys Misius i Benjaminas Kaluškevičius, tak uzasadniali w przedmowie potrzebę jej wydania:

> Choć J. Bielinis wymieniany jest w niemal wszystkich litewskich encyklopediach i pisano o nim w rozmaitych czasopismach, tej niezwykłej osobowości warto poświęcić więcej uwagi. Jako przemytnik książek będący nieustannie w drodze, poznał on wielu przedstawicieli inteligencji tego czasu, redaktorów i wydawców prasy litewskiej, sam współpracował z tymi periodykami, pisał i publikował własnym sumptem książki, zorganizował nielegalną drukarnię, w której wydawał gazetę „Baltasis erelis"[16].

Wyjaśnienia te należałoby uznać w zasadzie za konwencjonalne, wybrzmiewa z nich jednak również poczucie niedosytu. Jak gdyby autorzy tomu pragnęli zasugerować, że mimo obfitości publikacji obraz Jurgisa Bielinisa jako działacza ruchu narodowego nie jest jeszcze ukończony.

Taka interpretacja przytoczonego fragmentu nie jest bezpodstawna. W historii konstruowania tego obrazu w języku litewskim da się wyróżnić trzy etapy. W pierwszym, obejmującym okres od końca XIX w. do końca drugiej wojny światowej, gdy Litwa znowu znalazła się pod sowiecką okupacją, dominowały publikacje służące upamiętnieniu, a często również – niekoniecznie intencjonalnie – mitologizacji postaci Bielinisa. W drugim, przypadającym na dekady istnienia Litwy Radzieckiej, prowadzenie pogłębionych badań z tego zakresu było niezwykle trudne, a pojawiające się publikacje miały, poza nielicznymi (choć istotnymi) wyjątkami, charakter okolicznościowy[17]. Równocześnie pisano o Bie-

[16] K. Misius, B. Kaluškevičius, *Didysis knygnešys Jurgis Bielinis*, Vilnius 2006, s. 9.

[17] Większość ukazujących się w tym czasie artykułów związana była z uczczeniem kolejnej równej rocznicy urodzin Bielinisa i czerpała z publikacji przedwojennych, oczywiście w okrojonym zakresie. Bardzo rzadko pojawiały się prace oparte na wnikliwych badaniach i niewykorzystanych wcześniej materiałach archiwalnych. Do takich wyjątków należały m.in. artykuł Antanasa Tyli (A. Tyla, *Knygnešys ir švietėjas Jurgis Bielinis*, „Kultūros barai" 1971, nr 3) oraz prace Vytautasa Merkysa: V. Merkys, *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.). Politinės jos susikūrimo aplinkybės*, Vilnius 1978, a także: idem, *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, Vilnius*, 1982.

linisie na emigracji, ale nie licząc haseł i ustępów w wydawnictwach encyklopedycznych i syntezach historycznych, były to najczęściej wspomnienia, jak te spisane przez syna, Kiprasa Bielinisa[18]. Jedynie trzeci, najnowszy etap, który rozpoczął się po odzyskaniu przez Litwę niepodległości, charakteryzuje się wyraźną przewagą refleksji krytycznej i analizy materiałów, aczkolwiek prace powstałe w ostatnich dekadach koncentrują się na urealnieniu wizerunku i biografii Bielinisa, nie eksplorując na razie innych perspektyw badawczych. Z pytań zadanych w tym tekście najbardziej interesujący jest etap pierwszy, bo to wtedy ukształtował się wizerunek Bielinisa jako bohatera narodowego.

Pierwsze prasowe wzmianki i artykuły o Bielinisie pojawiły się jeszcze za jego życia, w okresie, gdy intensywnie zajmował się nielegalną działalnością. W 1893 r. o spotkaniu z „dystrybutorem litewskich książek i czasopism w powiecie wiłkomierskim i poniewieskim panem B."[19] donosił korespondent „Vienybė Lietuvninkų", gazety litewskiej ukazującej się w Plymouth i adresowanej głównie do społeczności imigrantów litewskich w Stanach Zjednoczonych. Świadczyło to zarówno o rozpiętości sieci kontaktów ruchu *knygniešiai*, jak i o niemałej już sławie samego Bielinisa. W 1895 r. na łamach miesięcznika „Ūkininkas", dodatku do pisma „Varpas" kierowanego do włościan litewskich, drukowanego na terenie Litwy Pruskiej i dystrybuowanego nielegalnie, a zatem docierającego do czytelników dzięki ludziom takim jak Bielinis, pojawił się artykuł w dużej części poświęcony właśnie jemu i zawierający pierwsze informacje biograficzne. Celem autora tego tekstu, Ignasa Bitaitisa, nie było jednak tylko nakreślenie sylwetki przemytnika książek:

> (…) wszyscy muszą według własnych możliwości pracować dla dobra ojczyzny, ale nie można nie powiedzieć kilku słów o pewnym godnym szacunku człowieku – nie by go chwalić, ale by dać przykład innym. Czło-

[18] Zob. K. Bielinis, *Dienojant. Spaudos draudimo laikų atsiminimai*, New Yorkas 1958.

[19] Žaltys [M. Davainis-Silvestraitis], *Isz Lietuvos. Suvalkų gubernija*, „Vienybė Lietuvninkų" 1893, nr 17 (bal.26), s. 198.

wiek ten znany jest wielu Litwinom pod nazwiskiem Jurgisa Baltasisa[20] i w tym roku mija 25 lat, odkąd pracuje dla sprawy litewskiej i 10 lat, odkąd prześladowany przez władze opuścił swój dom i dostarcza ludziom książki. Urodził się w rodzinie chłopskiej. Zaczął się uczyć mając już 18 lat. Postanowiwszy wstąpić do seminarium duchownego, przyjechał do Kowna. W Kownie został okradziony, i nie mogąc bez pieniędzy wstąpić do seminarium, ruszył przez Litwę z paczką litewskich książek, które dostał od znajomych, i sprzedawał je ludziom. Przejąwszy po ojcu gospodarstwo, składające się z chaty i 30 dziesięcin żyznej ziemi, gospodarzył do czasu, kiedy z powodu rozbudzania litewskiego ducha wśród sąsiadów doniesiono na niego na policję, która zaczęła przeprowadzać u niego częste rewizje, tak że w końcu musiał albo wyrzec się swojej świętej pracy, albo stanąć przed sądem. Ten szlachetny człowiek nie popadł jednak w rozpacz i nie schylił niewolniczo głowy przed moskalami, lecz opuścił swój dom na zawsze i od tego czasu idzie przez Litwę z książkami, a za zarobione pieniądze wydaje przydatne pisemka dla ludu […]. Kończąc ten artykuł serdecznie dziękujemy temu człowiekowi za pracę, którą niestrudzenie wykonuje i prosimy Boga o błogosławieństwo dla jego dalszych wysiłków[21].

Cytat to obszerny, ale ważny, bo tkwią w nim zalążki przyszłej legendy Bielinisa. U schyłku XIX w., w dobie trwającej już społecznej transformacji i coraz szerszego oddziaływania idei politycznych, jednym z podstawowych zadań nielegalnej prasy litewskiej była agitacja narodowa, prowadzona w sposób zrozumiały dla grup społecznych, które musiały dopiero „nauczyć się abstrakcyjnych wyrażeń nowoczesnej emancypacji politycznej”[22]. Skutecznym instrumentem takiej agitacji mógł być propagowany na łamach czasopism wzorzec osobowy litewskiego patrioty, z którym mieszkańcy wsi mogliby się identyfikować i który mobilizowałby ich do zaangażowania. Autor przyznawał wprost,

[20] Jeden z licznych pseudonimów Bielinisa. Inne z bardziej znanych to Bieliakas, Jakulis, Juozapas Baltasis Erelis Pseudonimów używało wielu spośród najaktywniejszych *knygniešiai*, podobnie jak większość publicystów nielegalnych czasopism.

[21] Kaltunis [Ignas Bitaitis], *Korespondencjios: Jau ketvirta dešimtis metų eina...,* „Ūkininkas. Lietuvos ukininkų laikraštis” 1898, nr 8, s. 125.

[22] M. Hroch, op. cit., s. 67.

że bohater jego artykułu to przykład godny naśladowania. Skonstruował więc jego portret z elementów życiorysu – jak dzisiaj wiemy, nie zawsze w pełni zgodnych z prawdą, nieścisłości te jednak nie musiały być zamierzone – ukazujących Bielinisa z jednej strony jako zwykłego człowieka z ludu, z drugiej jako dumnego litewskiego działacza całkowicie oddanego sprawie narodowej, gotowego poświęcić dla niej szczęście osobiste. A Bielinis dobrze pasował do tej roli.

Urodzony w 1846 r. we wsi Purviškiai[23] pod Birżami, rzeczywiście przez wiele lat zajmował się gospodarstwem odziedziczonym po ojcu. Nie brał udziału w powstaniu styczniowym, zapewne nie tylko ze względu na młody wiek, miał bowiem powody, by nie utożsamiać się ze szlacheckim zrywem – o wspieranie powstańców został oskarżony Janusz Kościałkowski, właściciel ziemski, z którym toczył spór o grunty ojciec Bielinisa. W każdym razie w tym czasie bliższa była mu ojcowizna niż zawiłe i niezrozumiałe kwestie narodowe. A ukaz uwłaszczeniowy i represje popowstaniowe, które dotknęły dwory szlacheckie, nie poprawiły zasadniczo sytuacji włościan. Bielinis musiał więc prowadzić własną walkę z urzędnikami, niesprawiedliwie oddzielającymi ziemie chłopskie od dworskich, domagającymi się wciąż nowych opłat, oraz tymi, którzy wykorzystywali okazję, by powiększyć swoje majątki. Wiele spraw przegrywał, nie mogąc zrozumieć sformułowanych po rosyjsku przepisów, przemów sądowych i wręczanych mu dokumentów. Jak można wnosić z treści autobiograficznego opowiadania, opublikowanego pod koniec wieku, właśnie te doświadczenia sprawiły, że postanowił zdobyć solidne wykształcenie[24]. A zatem

[23] W polskiej historiografii pojawia się nazwa Purwiszki, chodzi tam jednak o zaścianek szlachecki, znany też jako Purwiniszki, leżący w okresie międzywojennym w województwie wileńskim. Dlatego nazwę miejsca urodzenia Bielinisa, położonego w innym rejonie Litwy, podaję w brzmieniu litewskim.

[24] Zob. [J. Bielinis], *Kaip Jegulis dvaro miške ganyklę prakišo* [w:] *S. Daukantas, Pasakojimai apie veikalus lietuvių tautos senovėje, paraszyti per Simoną Daukantą, Philosophijos Magistrą, 1850 metuose [Lietuvos istorijos tęsinys iki Liublino unijos, laisvai atpasakotas J. Bielinio]*, Bitėnai 1899. Ta niezwykła publikacja, zawierająca i wydrukowane na podstawie rękopisów prace pierwszego piszącego po litewsku

o rozpoczęciu formalnej edukacji zadecydowały nie względy ideowe, a pragmatyczne.

W 1868 r. Bielinis wyjechał do Szawli, by tam podjąć naukę w słynnym już miejscowym gimnazjum. Trzeba tu dodać, że przyszły przemytnik książek umiał już pisać i czytać, choć brak źródeł wyjaśniających, kiedy i gdzie nabył te umiejętności. W Szawlach uczęszczał do klasy przygotowawczej, po czym kontynuował naukę w Mitawie (dzisiaj: Jełgawa) oraz w Rydze, gdzie ukończył trzy klasy. Niezwykła gorliwość w zdobywaniu wiedzy, pracowitość i ujawnione talenty stały się później – niezależnie od ich wagi w naukowo opracowanych biografiach – częścią opowieści o Bielinisie, powracającą przez lata we wspomnieniach i przywoływaną w artykułach prasowych do dziś – w trakcie nauki Bielinis zatem poświęcał całe wieczory na lekturę, zużywając przy tym „funty świec”[25], a gdy opuszczał Rygę, „znał pięć języków: z Litwinami rozmawiał jak Litwin, ze szlachtą – jak Polak, z Rosjanami – jak Rosjanin, na Łotwie jak prawdziwy Łotysz, w Prusach jak prawdziwy Niemiec”[26].

historyka Simonasa Daukantasa, i wywód historyczny opracowany przez Bielinisa, i jego rozważania autobiograficzne, zasługuje z pewnością na omówienie w osobnym artykule. Tym bardziej że z edycją tą wiąże się wciąż wiele niejasności, wątpliwości budzi m.in. data wydania.

[25] S. Butkus, *Knygnešių patriarchas Jurgis Bieliakas Bielinis Baltasis Erelis* [w:] *Knygnešys 1864–1904. I.*, red. P. Ruseckas, Vilnius 1992 (reprint I wydania z 1926 r.) s. 41. Funt tutaj jako miara wagi, używana w Rosji do lat 20. XX w.

[26] A. Butkevičius, *Jurgis Bielinis. Knygnešių patriarchas*, https://www.bernardinai.lt/jurgis-bielinis-knygnesiu-patriarchas/ [dostęp: 01.07.2022]. Cytowana w artykule wypowiedź Mikalojusa Katkusa ma mocne podstawy. Wiadomo, że Bielinis uczył się tych języków w ryskiej szkole, co przydawało mu się później wielokrotnie w nielegalnej działalności, wymagającej kontaktów z przedstawicielami różnych narodowości. Wiadomo też, że czytał w tych językach, bo w swoich własnych książkach i artykułach odwoływał się do polskich i rosyjskich autorów, zachowały się również listy pisane po niemiecku. Czy posługiwał się nimi biegle w mowie i piśmie, można dziś spekulować jedynie na podstawie tych danych i spisanych później świadectw ludzi, którzy z nim współpracowali lub przynajmniej go spotkali. Niewątpliwie jednak akcentowanie, a nawet ubarwianie jego zdolności językowych w anegdotycznej formie służyło kształtowaniu wizerunku bohatera narodowego.

Ambicje Bielinisa były jednak większe. Chciał ukończyć czwartą klasę, co pozwoliłoby mu na wstąpienie do seminarium duchownego. Na dokończenie edukacji w Rydze zabrakło mu funduszy. Pozyskał je więc, wydzierżawiając ziemię, i przybył do Kowna. W ówczesnej stolicy guberni i zarazem siedzibie biskupiej funkcjonowało cieszące się renomą gimnazjum i przeniesione z Worni seminarium. Z planów kontynuowania nauki w tych instytucjach Bielinis musiał rychło zrezygnować, zgodnie z tym bowiem, co pisał Bitaitis, faktycznie został okradziony. Osoby z otoczenia biskupa Valančiusa, wtajemniczone w jego nielegalne przedsięwzięcia wydawnicze, doradziły Bielinisowi, by zajął się odpłatną dystrybucją zakazanych druków, głównie o charakterze religijnym. Potrzebujący pieniędzy przybysz z prowincji chętnie skorzystał z tej propozycji, a zauważywszy, że takie druki są towarem poszukiwanym, postanowił poświęcić się temu zajęciu na dłużej.

Tak rozpoczął się najistotniejszy okres w życiu Jurgisa Bielinisa. Wypełniło go rozpowszechnianie publikacji na coraz większą skalę, tworzenie sieci kontaktów i współpracowników, przewodzenie organizacji przemytniczej. Ten czas obejmował też samotne wędrówki po coraz dłuższych i niebezpieczniejszych szlakach, ukrywanie się przed żandarmami, rewizje w domu rodzinnym i zatrzymania, a wreszcie podróże zagraniczne, spotkania z inteligencją litewską, współpracę z najważniejszymi tytułami prasowymi ruchu narodowego, własne wydawnictwo i własne próby pisarskie.

W tym okresie wyraźnie dostrzegalny jest porządek ewolucyjny. W drugiej połowie lat 70. Bielinis przemierzał ziemie litewskie z pozyskiwanymi w Kownie i Wilnie drukami litewskimi (a być może również polskimi), które przynosiły mu dochód. W 1876 ożenił się po raz drugi i musiał myśleć o utrzymaniu powiększającej się rodziny. Nie porzucił także pracy na roli. Dekadę później wyprawiał się już po książki przez granicę, na teren Prus, gdzie nawiązał znajomości z drukarzami wydającymi książki po litewsku, jak Martynas Jankus, właściciel drukarni w Bitėnai. Jednym z przemycanych przez Bielinisa tytułów była „Aušra", ukazująca się w latach 1883–1886, którą nie tylko kolporto-

wał, ale i regularnie czytał. Wysłał też do redakcji list, w którym prezentował własną inicjatywę społeczną: stworzenie stowarzyszenia, które zajęłoby się skupowaniem dużych posiadłości ziemskich w celu przekazania gruntów uboższym chłopom litewskim[27]. Pomysł był zdecydowanie utopijny, ale dowodził wyobraźni społecznej, a więc przekroczenia granic myślenia w kategoriach lokalnych. Jak wspominała jego żona, lektura „Aušry" przyniosła też inny rezultat – Bielinis nakazał domownikom posługiwanie się wyłącznie językiem litewskim[28]. Pod koniec lat 80. Bielinis udał się w podróż do Niemiec, Belgii i Francji, by tam „reprezentować naród"[29]. Wyobraźnia społeczna przekształciła się w polityczną. U schyłku lat 90. przemytnik książek wydał pierwszy numer własnego czasopisma, „Baltasis erelis", i zaczął sam pisać książki o tematyce historycznej i społeczno-politycznej. Próby te badacze ocenili później niezbyt wysoko, ale oceniający skupiali się na treści, nie na praktyce kultury druku. A ważniejsze wydaje się w tym przypadku nie to, co Bielinis komunikował, ale za pomocą jakich narzędzi[30].

Do tego okresu w życiu Bielinisa sięgali najczęściej litewscy autorzy piszący w dwudziestoleciu międzywojennym o zjawisku *knygnešystė* i „królu przemytników książek". Ewolucja ideowa włościanina z podbirżańskiej wsi pozostawała jednak dla nich, by tak rzec, przezroczysta, lub po prostu nie uważali jej za istotny aspekt biografii. Znacznie bardziej interesowały ich spektakularne działania Bielinisa i jego niezłomna postawa. Swoisty wzór prezentowania dokonań Bielinisa przynosił artykuł Pranasa Mašiotasa *Spaudo atgavimo sukaktuvės* (*W rocznicę znie-*

[27] *Užpraszymas*, „Aušra" 1885, nr 2–3, s. 91–92.

[28] Zob. K. Milius, B. Kaluškevičius, op. cit., s. 45.

[29] G. Petkevičaitė, *Atsiminimai* [w:] *Knygnešys. 1864–1904. II*., red. P. Ruseckas, Vilnius 1992 (reprint I wydania z 1928 r.), s. 131.

[30] Jurgis Bielinis był autorem siedmiu książek i broszur o takiej tematyce, w tym naświetlających realne ekonomiczne i społeczne problemy wsi litewskiej. Zredagował także 3 numery pisemka „Baltasis erelis" (w 1897, 1911 i 1912 r.). Treści jego własnych publikacji oceniane są na ogół jako dowodzące zaangażowania, ale naiwne i niezbyt istotne w dziejach idei litewskiego ruchu narodowego, zob. K. Milius, B. Kaluškevičius, op. cit., s. 189.

sienia zakazu druku), jeden z pierwszych poświęconych tej tematyce, jakie ukazały się w prasie niepodległego państwa litewskiego. Mašiotas, były publicysta „Aušry" i „Varpasa", działacz ruchu narodowego, sam zajmujący się w epoce zakazu druku rozpowszechnianiem nielegalnych wydawnictw, polegał na własnej pamięci i relacjach dawnych współpracowników. W rezultacie w swym artykule, utrzymanym w poetyce gawędy, oferował czytelnikom nie ustrukturyzowany chronologicznie zarys biografii, ale kolekcję epizodów, potwierdzających sławę Bielinisa. Z doświadczeń Bielinisa-rolnika wybrał więc tylko spór z urzędnikami, który uświadomił młodemu gospodarzowi wartość edukacji, a samą edukację przedstawił zwięźle przez pryzmat wspomnianej już determinacji i zapału swego bohatera. Jego wielomiesięczną podróż po krajach Europy Zachodniej sprowadził do jednego właściwie wydarzenia:

> [Bielinis] przybywa do Paryża. Tutaj trafia na polski kongres, gdzie rozmawiano o odbudowie Polski. Gdy powiedział tam, że Litwa powinna być osobnym państwem, został z kongresu wyrzucony[31].

Pisząc o początku pracy przemytniczej Bielinisa, Mašiotas ujawniał:

> Bielinis udał się do Kowna i przyszedł do biskupa Valančiusa. Otrzymał od niego 3000 rubli, które miał zanieść do Tylży jako opłatę za drukowanie tam litewskich książek. Najwyraźniej był dla słynnego krzewiciela oświaty człowiekiem godnym zaufania[32].

Obie te informacje były potem powtarzane wielokrotnie przez innych autorów. Obie też budzą dziś wątpliwości badaczy, bo znane są w wielu różnych, często sprzecznych ze sobą wersjach, a żadna z nich nie została udokumentowana – opierają się na przekazach ustnych. Twórcy wspomnianej monografii Bielinisa przekonująco dowiedli, że historia o powierzeniu przemytnikowi pieniędzy przez biskupa jest zupełnie niewiarygodna[33]. Obie jednak, jak można przypuszczać, nie zo-

[31] P. Mašiotas, *Spaudo atgavimo sukaktuvės*, „Lietuva" 1923, nr 170 (rugpj. 1), s. 2.
[32] Zob.: K. Milius, B. Kaluškevičius, op. cit., s. 40–41.
[33] P. Mašiotas, op. cit., s. 4.

stały wyeksponowane przez Mašiotasa przypadkowo: jedna pozwalała na ukazanie przemytnika jako uczestnika narastającego od lat konfliktu z Polakami, druga wskazywała na jego silne związki z Kościołem katolickim i przywódcami ruchu narodowego. Obie więc odwoływały się do czynników fundamentalnych dla litewskiej tożsamości w pierwszych dekadach XX w.

Wiele miejsca poświęcił Mašiotas na oddanie wyrzeczeń i niebezpieczeństw, które były nieodłączną częścią losu przemytnika. Podkreślał więc, że Bielinis miesiącami nie widywał się z rodziną, relacjonował też w dramatycznym tonie jego ucieczki przed funkcjonariuszami rosyjskiej policji. Opowieść o Bielinisie zamykał opis jego śmierci, przedstawionej tu jako godne zwieńczenie niezwykłego życia – sędziwy i były już przemytnik zmarł 18 stycznia 1918 r.[34], w drodze, na szlaku, pod krzyżem. Mašiotas kończył ten wątek, przypominając obietnicę, którą Bielinis miał kierować się w swoich działaniach: „Poprzysiągł, że nie umrze i będzie walczyć, dopóki Rosjanie będą na Litwie. Słowa dotrzymał”[35].

Omawiany artykuł został włączony jako rozdział do opowiadającej o czasach zakazu druku, wspomnieniowej i popularnej książki Mašiotasa, wydanej w 1924 r.[36], co przyczyniło się do rozpowszechnienia takiego wizerunku Bielinisa. Stał się on inspiracją dla kolejnych publicystów, którzy już w tytułach swoich tekstów definiowali ich charakter, nazywając Bielinisa królem bądź patriarchą przemytników książek, prorokiem niepodległej Litwy, wojownikiem. Jak stwierdzili Misius i Kaluškevičius, artykuły te „w większości powielały ogłoszone już wcześniej fakty na temat J. Bielinisa” i „napisane były bez szczegóło-

[34] Datę śmierci można również uznać za symboliczną – niespełna miesiąc później litewska Taryba jednogłośnie uchwaliła deklarację niepodległości.

[35] P. Mašiotas, op. cit., s. 4. Obietnica ta w wersji: „Nemirsiu, kol maskoliai iš Lietuvos neišeis“ („Nie umrę, póki moskale nie wyjdą z Litwy”) funkcjonuje jako motto w wielu współczesnych tekstach kultury poświęconych Bielinisowi lub ruchowi *knygniešiai* i jest chyba najbardziej znaną maksymą związaną z postacią przemytnika.

[36] Zob.: P. Mašiotas, *Kai knygas draudė. Įspūdžiai ir atsiminimai*, Kaunas 1924.

wych badań nad jego biografią i działalnością, właściwie bez wykorzystania dokumentów, i dlatego zawierały wiele różnych nieścisłości"[37].

Nie odwróciło tej tendencji opublikowanie w 1926 r. materiałów archiwalnych, zawierających m.in. spisy i cenniki książek nabywanych przez Bielinisa u wydawców w Prusach, starannie opracowanych przez historyka kultury Vaclovasa Biržiškę[38]. Wizerunek Bielinisa jako „najbardziej wyrazistego prototypu litewskiego przemytnika książek"[39] – jak nazwał go Vincas Mykolaitis-Putinas – utrwaliło natomiast inne znaczące wydawnictwo: zebrany w dwóch tomach zbiór wspomnień świadków epoki zakazu druku, zredagowany przez dziennikarza i badacza tej epoki Petrasa Ruseckasa. Podstawowym celem publikacji nie było stworzenie historycznej syntezy okresu czy zgromadzenie materiałów pomocnych w dalszych analizach, lecz upamiętnienie – generacji, dokonań jednostek, przełomowych w dziejach Litwy lat i zdarzeń. Ruseckas wyjaśniał:

> Ludzie epoki zakazu druku jeden za drugim odchodzą do wieczności, zabierając ze sobą bardzo cenne wspomnienia o naszej przeszłości. Jeśli nie zbierzemy teraz wspomnień tych ludzi – większość wypadków z tamtych czasów zostanie zapomniana, przepadnie dla naszej historii; prócz tego, właśnie wspomnienia mogą rzucić nowe światło na jakiś okres lub wydarzenie[40].

Zdawał sobie przy tym sprawę, że wspomnienia to źródło wiedzy o przeszłości niepewne, bo „w tamtym czasie nikt niczego nie zapisywał, dlatego sporo z pamięci uleciało, albo ktoś dzisiaj widzi rzeczy inaczej"[41], ale wyciągnięcie wniosków ze wspomnień i ich nieuniknio-

---

[37] K. Milius, B. Kaluškevičius, op. cit., s. 13.

[38] Zob. V. Biržiška, *Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai*, „Tauta ir žodis" 1926, kn. 4.

[39] *Lietuvių literatūros enciklopedija*, red. V. Kubilius, V. Rakauskas, V. Vanagas, Vilnius 2001, s. 63.

[40] P. Ruseckas, *Redaktoriaus žodis* [w:] *Knygnešys 1864–1904. I.*, red. P. Ruseckas, op. cit., s. 3.

[41] Ibidem, s. 4.

nej niedokładności pozostawiał historii. Trzeba dodać, że wspomnienia zgromadzone w tomach zostały spisane w odpowiedzi na apel redaktora w latach 1924–1926, upłynęło więc wiele czasu od wydarzeń, których dotyczyły. Wielu spośród autorów tych tekstów wracało w nich do lat dzieciństwa lub młodości. W rezultacie obraz epoki, jaki się z nich wyłaniał, był fragmentaryczny, nacechowany emocjami, bogaty we wrażenia raczej niż fakty, nierzadko wyidealizowany. Taki był też obraz Jurgisa Bielinisa, pierwszoplanowego bohatera tego zbioru. W wielu wspomnieniach Bielinis bliższy był postaciom z ludowych podań niż realnie istniejącemu uczestnikowi wydarzeń historycznych. Przedstawiano go więc jako człowieka całkowicie oddanego sprawie, trudniącego się przemytem druków z motywacji ideowych, nie dla pieniędzy, odważnego, zdeterminowanego i mierzącego się nieustannie z groźbą zatrzymania, aresztowania i surowej kary; jako silną, pełną energii osobowość, co wyrażało się nawet w jego cechach fizycznych; jako światowca, znającego dobrze historię i kulisy wielkiej polityki, a zarazem jako „jednego z nas", sąsiada, który chętnie dzieli się opowiastką o swoich przygodach. Nie sposób tutaj nawet pobieżnie omówić poszczególnych zapisów, niech więc poetykę i tonację zbioru zilustruje jeden przykład:

> W okolicy Birż był znany niemal wyłącznie jako Brodacz, z powodu jego wielkiej brody, którą często zapuszczał, by łatwiej wymknąć się z rąk policji. W odrodzeniu się narodu Bieliakas odegrał wielką rolę. W tamtych czasach łatwiej było napisać artykuł i wydawać gazetę, niż ją rozprowadzać. Narażając swoją wolność, a czasami i życie, Bieliakas pieszo lub na wozie transportował przez granicę nasze słowo drukowane i rozpowszechniał je na całej Litwie. Wykonywanie takiej pracy właściwie i z powodzeniem wymagało wielkiego sprytu i wyobraźni. […] pewnej nocy, przy wielkim mrozie, ktoś zaczął stukać do naszych drzwi. W końcu przez otwarte drzwi wszedł do środka mężczyzna z wielką brodą i pełnymi życia oczami. Wszyscy byliśmy zaskoczeni. Niespodziewany gość najpierw spytał gospodarza o nazwisko. Bardzo się ucieszył, gdy usłyszał, że znalazł gospodarstwo, którego szukał. Pozostało tajemnicą, jak Bieliakas, mieszkający 40 kilometrów od mego domu, dowiedział się o tym, że ja, uczeń 2 lub 3 klasy, lubię

czytać litewskie książki i czasopisma. Ogrzawszy się i doczekawszy świtu, nasz gość powędrował dalej, nie mówiąc, dokąd. Zostawił mi torbę pełną książek. O zapłacie nawet nie chciał rozmawiać. Rozliczyliśmy się później. […] Od tego czasu przyjaźniliśmy się z Bieliakasem[42].

Co ciekawe, zapisy wspomnień nawet na poziomie strukturalnym podobne były do podań ludowych. Lektura kolejnych wspomnień ujawnia, że niektóre zostały skompilowane z tych samych elementów (notabene pojawiających się niekiedy już wcześniej w artykułach o Bielinisie), przypisanych do różnych lokalizacji. Jedną z relacji redaktor opatrzył przypisem: „Kto wie, czy nie chodzi tu o to samo wydarzenie, o którym w podobny sposób opowiedziano w I tomie »Knygnešysa«, choć tam wskazywano miejsca znajdujące się zupełnie gdzie indziej"[43].

Nagromadzenie w obiegu wydawniczym dwudziestolecia międzywojennego publikacji komemoratywnych, tekstów okolicznościowych i wypowiedzi apologetycznych zaważyło na postrzeganiu Jurgisa Bielinisa i jego dokonań, jak się wydaje, także w ówczesnych kręgach naukowych[44]. „Król przemytników książek" stał się bardziej obiektem pamięci zbiorowej niż postacią historyczną. Jeśli pojęcie *lieux de memoire*, zaczerpnięte z dotyczących pamięci koncepcji Pierre'a Nory, rozumieć jako: „zarówno realne, jak też wyimaginowane fenomeny historyczne: zdarzenia i miejsca topograficzne, (wyobrażone i rzeczywiste) postaci, artefakty, symbole"[45], to historycznokulturową rangę życia i działań Jurgisa Bielinisa można rozważać w kategorii miejsca pamięci. Miejsca czy też obiekty pamięci mają ogromny potencjał w formowaniu

[42] P. Jakubėnas, *Apie Bieliaką knygnešį* [w:] *Knygnešys. 1864–1904*, op. cit., s. 57–58.

[43] Zob. V. Lingevičius, *Apie didįjį knygnešį J. Bielinį* [w:] *Knygnešys. 1864–1904. II.,* red. P. Ruseckas, op. cit., s. 26.

[44] W tonie podobnym do dominującego w zapisach wspomnieniowych pisał o działaniach i perypetiach Bielinisa, zwłaszcza o jego ucieczkach, historyk Adolfas Šapoka w cenionym i wykorzystywanym jako podręcznik opracowaniu dziejów Litwy, zob.: *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Kaunas 1936, s. 498–499.

[45] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci,* t. 1: Wspólne/*Oddzielne*, red. R. Traba, H. Henning Hahn, współprac. M. Górny, K. Kończal, Warszawa 2015, s. 18.

tożsamości. A niewątpliwie najsłynniejszy z przemytników książek był dla społeczeństwa litewskiego łatwiejszą do zaakceptowania i bardziej uniwersalną figurą tożsamości niż krąg intelektualistów przewodzących ruchowi narodowemu, reprezentujących różne opcje polityczne i przynajmniej pośrednio odpowiedzialnych za kształt niepodległego państwa i sytuację jego mieszkańców. „Zawłaszczenie" Bielinisa przez pamięć zbiorową spowodowało jednak, że choć on sam symbolizował emancypację społeczną i polityczną wsi litewskiej, jego biografia nie została dotychczas – jak już wyżej wspomniano – w pełni wykorzystana jako przedmiot badań nad mechanizmami tej transformacji i antropologicznie rozumianą rolą słowa drukowanego w tych procesach.

Bibliografia

Bičiūnas V., *Lietuvos knygnešių karalius – Jurigs Bielinis*, „Trimitas" 1938, nr 4.

Bielinis J., *Kaip Jegulis dvaro miške ganyklę prakišo* [w:] *S. Daukantas, Pasakojimai apie veikalus lietuvių tautos senovėje, paraszyti per Simoną Daukantą, Philosophijos Magistrą, 1850 metuose [Lietuvos istorijos tęsinys iki Liublino unijos, laisvai atpasakotas J. Bielinio]*, Bitėnai 1899. Tekst nie był opatrzony podpisem.

Bielinis K., *Dienojant. Spaudos draudimo laikų atsiminimai*, New Yorkas 1958.

Biržiška V., *Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai*, „Tauta ir žodis" 1926, kn. 4.

Bitaitis I., *Korespondencjios: Jau ketvirta dešimtis metų eina...,* „Ūkininkas. Lietuvos ukininkų laikraštis" 1898, nr 8, artykuł podpisano: Kaltunis.

Butkevičius A, *Jurgis Bielinis. Knygnešių* patriarchas, https://www.bernardinai.lt/jurgis-bielinis-knygnesiu-patriarchas/ [dostęp: 01.07.2022].

Davainis-Silvestraitis M., *Isz Lietuvos. Suvalkų gubernija*, „Vienybė Lietuvninkų" 1893, nr 17 (bal. 26), artykuł podpisano: Žaltys.

Hroch M., *Powstanie małych narodów w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej*, przeł. A. Szczukova, Warszawa 2020.

Jackiewicz M., *Historia literatury litewskiej do 1917,* t. I, Warszawa 2003.

Kalęba B., *Rozdroże. Literatura polska w kręgu litewskiego odrodzenia narodowego*, Kraków 2016.

Kaluškevičius B., Misius K., *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904*, Vilnius 2004.

Kaluškevičius B., Misius K., *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904. 2-oji knyga*, Vilnius 2014.

Knygnešys 1864–1904. I., red. P. Ruseckas, Vilnius 1992 (reprint I wydania z 1926 r.).

Knygnešys. 1864–1904. II., red. P. Ruseckas, Vilnius 1992 (reprint I wydania z 1928 r.).

Łossowski P., *Litwa*, Warszawa 2001.

Lietuvių literatūros enciklopedija, red. V. Kubilius, V. Rakauskas, V. Vanagas, Vilnius 2001.

Lietuvos istorija, red. A. Šapoka, Kaunas 1936.

Mašiotas P., *Kai knygas draudė. Įspūdžiai ir atsiminimai*, Kaunas 1924.

Mašiotas P., *Spaudo atgavimo sukaktuvės*, „Lietuva" 1923, nr 170 (rugpj. 1).

Mencwel A., *Przedwiośnie czy Potop. Studium postaw polskich w XX w.*, Warszawa 1997.

Merkys V., *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias. 1864–1904: Informacinė knyga*, Vilnius 1994.

Merkys V., *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius 1994.

Merkys V., *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, Vilnius*, 1982.

Merkys V., *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.). Politinės jos susikūrimo aplinkybės*, Vilnius 1978.

Misius K., Kaluškevičius B., *Didysis knygnešys Jurgis Bielinis*, Vilnius 2006.

Niemojewski M., *„Knygnešiai", czyli o narodzinach inteligencji litewskiej* [w:] *Sploty kultury*, red. N. Dołowy-Rybińska, A. Gronowska, A. Karpowicz, I. Piotrowski, P. Rodak, Warszawa 2010.

Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław 1990.

Ochmański J., *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX w. (do 1890 r.),* Białystok 1965.

Polsko-niemieckie miejsca pamięci, t. 1: *Wspólne/Oddzielne*, red. R. Traba, H. Henning Hahn, współprac. M. Górny, K. Kończal, Warszawa 2015.

Rachuba A., Kiaupienė J., Kiaupa Z., *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, część litewską przeł. J. Karczewska-Rus, Warszawa 2009.

Tyla A., *Knygnešys ir švietėjas Jurgis Bielinis*, „Kultūros barai" 1971, nr 3.

Užpraszymas, „Aušra" 1885, nr 2–3.

Vėbra R., *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*, Vilnius 1996.

Jurgis Bielinis – „the king of the book smugglers". Contribution to research on the lithuanian national revival in the second half of the nineteenth century

The article is an attempt to outline the profile of Jurgis Bielinis (1846–1918), a Lithuanian book smuggler, publisher and collaborator of the illegal press during the period of the prohibition of printing in Latin, introduced in Lithuania by the Russian administration after the fall of the January Uprising and in force until 1904. The main goal of the article, however, is not a biographical reconstruction, but a search for an answer to the question about the place of Jurgis Bielinis in the multidimensional process of forming a modern Lithuanian nation at the turn of the 19th and 20th centuries, known as the Lithuanian national revival. This goal is to be achieved by examining how this character was written about in Polish and Lithuanian literature on the subject, especially in Lithuanian writings at the end of the 19th century and the interwar period, when the image of Bielinis as a national hero was shaped and preserved in Lithuanian collective memory.

K e y w o r d s : Jurgis Bielinis, Lithuanian book smugglers movement, Lithuanian national revival, the era of the ban on printing, collective memory

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.83-95

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220704

Data przesłania: 27.06.2022
Data akceptacji: 24.07.2022

Ніна Стужынская
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk
belwliga@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6184-1650

Касцёл і антысавецкі рух у Беларусі ў 1920-я гг.

Kościół a ruch antysowiecki na Białorusi w dwudziestych latach XX wieku

Artykuł traktuje o mało dotąd znanych epizodach udziału duchowieństwa katolickiego w ruchu antybolszewickim na Białorusi. Na podstawie akt śledczych przeciwko przedstawicielom duchowieństwa katolickiego na przełomie lat 20. i 30 XX w. Autorka ukazuje udział księży w Mińsku i innych miastach w stawianiu oporu władzom sowieckim i ich polityce antyreligijnej, w tym akcji konfiskacji mienia kościelnego przeprowadzanej pod pozorem walki z głodem w Rosji.

Słowa kluczowe: duchowieństwo, kościół, powstanie, rabunek, więzienie

У гісторыі антысавецкага супраціву ў Беларусі прадстаўнікі духавенства пакінулі заўважальны след. Варта ўзгадаць лідарства кс. М. Буклярэвіча падчас паўстання ў Дзісненскім і Дзвінскім паветах у 1919 г. Святар і яго сястра загінулі падчас карнай аперацыі Чырвонай арміі. *"Zamordowani za miłość do ludzi i Ojczyzny"* – сведчыць надпіс на магіле кс. Буклярэвіча і яго сястры Аліцыі на падворку Іказненскага касцёла[1]. На жаль, па прычыне недахопу крыніц малавядомай застаецца буйная паўстанцкая акцыя на Ігуменшчыне ў ка-

[1] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф.4п, воп. 1, сп. 74, арк. 7адв.

стрычніку – лістападзе 1920 г., якую ўзначальваў кс. Варановіч. Верагодна, што ўзброенае выступленне ў Пагарэльскай, Якшыцкай, Белічанскай і іншых валасцях павета з заклікамі да незалежнасці Беларусі і вітаннямі Беларускай Рады як паўнамоцнай улады, было адным са злучвоў у ланцугу тагачасных антысавецкіх узброеных выступленняў. Цікава, што дадзеныя падзеі адбыліся за месяц да таго, як пачаўся знакаміты Слуцкі збройны чын. У выніку вайсковай карнай аперацыі супраць паўстанцаў было затрымана 560 чалавек, расстраляна 56, разбурана некалькі штабоў, а ў палон трапіла 150 партызан. Колькасць ахвяр, як і задзейнічанне рэгулярных частак Чырвонай арміі на чале з вядомым карнікам Якавам Кутафіным, сведчаць аб маштабах і пэўнай ступені арганізаванасці ўзброенага выступу на Ігуменшчыне[2].

Паўстанні 1919–1920 гг., якія не дасягнулі сваёй мэты па змене ўлады, перафарматаваліся ў партызанскі рух. Са скарачэннем магчымасці вядзення ўзброенай барацьбы з-за маштабных карных аперацый супраціў сышоў у падполле. На месцах актыўна ішоў працэс арганізацыі мясцовых антысавецкіх камітэтаў, баявых груп, агентурных сетак, кіруючыя цэнтры якіх у большасці знаходзіліся за мяжой, якая ўзнікла пасля Рыжскага пагаднення 1921 г.

У новай палітычнай рэчаіснасці касцёлы станавіліся асяродкамі самаарганізацыі грамадства як духоўныя апірышчы для вернікаў у небяспечны і непрадказальны час. Рэлігійны фактар моцна матываваў людзей да аб'яднання і ўзмацнення антысавецкай актыўнасці. Пагроза ў бок касцёла ўспрымалася вернікамі як асабістая небяспека. Тым часам новая ўлада ў каталіцкіх установах бачыла моцную небяспеку для свайго панавання. Ужо 1 ліпеня 1920 г. па ўсім губернскім ЧК быў разасланы цыркуляр за подпісам Фелікса Дзяржынскага, у якім адзначалася, што "*ксяндзы ў справе арганізацыі шпіянажу і змоў адыгрываюць буйную ролю. Неабходна іх*

[2] Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (ДАМВ), ф.40п, воп.1, сп.64, арк.1.; ф. 40п, воп. 1, сп. 7, арк. 27; "Звезда" 1920, 9, 18 декабря.

абясшкодзіць”[3]. Старшыня ВЧК разаслаў распараджэнні, “*каб усе ксяндзы былі ўзяты на ўлік і пад нагляд*”. З мэтаю “*ўлучэння ў ксяндзоўскую канспірацыю*” цыркуляр патрабаваў стварэння адмысловых, пераважна жаночых, груп для шпіянажа за святарамі. Чэкісты лічылі, што менавіта ў спавядальні святары атрымліваюць каштоўнаю інфармацыю, а ў храме “фанатызуюць” каталікоў. Губернскім аддзелам ЧК сумесна з Асобымі аддзеламі Чырвонай арміі Ф.Дзяржынскі загадваў арганізаваць сачэнне за святарамі[4]. Архіўна-следчыя справы ксяндзоў 1930-х гг. сведчаць, што такая практыка шырока выкарыстоўвалася.

Трывалыя асяродкі супраціву новай уладзе ўзнікалі ў вёсках і мястэчках, дзе каталіцкае насельніцтва складала да 60%, як, напрыклад, у згаданых мясцінах на Ігуменшчыне. Жыхар вёскі Зафранцузская Грэбля[5] Ісаак Герман у 1929 г. сведчыў, што жыхары Болачскага, Суцінскага, Грабянецкага, Лапічскага сельскіх саветаў, дзе большасць насельніцтва складала шляхта (у тым ліку праваслаўнага веравызнання), стварылі пасля кастрычніцкай рэвалюцыі “асяродак бандытызму”[6]. Насуперак уладам у вёсках існавалі польскія школы, заснавальнікамі якіх былі каталіцкія святары. У кастрычніку 1922 г. кс. Ян Маціеўскі, які служыў у вёсцы Зарэчча (Блонь), трапіў у АДПУ “*за незаконнае адкрыццё рэлігійнай школы*”[7]. Праз сем год святар абвінавачваўся “*ў садзейнічанні бандытызму і пасылцы моладзі ў Польшчу вучыцца на ксяндзоў”*. Духоўнік быў заўважаны ў сувязях з мясцовымі паўстанцамі, якія рыхтавалі захоп улады ў Ігумене ў жніўні 1921 г. Акрамя таго, яго

---

[3] *Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК-ОГПУ. 1917–1926. Россия XX век,* Документы. Сост. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов. Международный фонд «демократия», М 2007, с. 197.

[4] Тамсама.

[5] У 1921 г. гэта вёска амаль цалкам была выселена на поўнач Расіі.

[6] Цэнтральны архіў Камітэта Дзяржаўнай бяспекі Рэспублікі Беларусь (ЦА КДБ), Архіўна-следчая справа №31800, у 2-х тамах, том 1, с. 322.

[7] ДАМВ, ф. 458, воп.1, сп.5058, Справа Цэнтральнага ДОПРа (Дом грамадскай прымусовай працы) Беларусі на заключенага Мацыеўскага Івана (Яна) Іванавіча.

абвінавачвалі ў распаўсюджанні агітацыйных улётак і дапамозе польскаму агенту Станіславу Мікошы. Трэба адзначыць, што спіс абвінавачванняў павялічыўся менавіта ў 1929 г., калі спецслужбы палічылі кс. Маціеўскага стваральнікам гуртка імя Юзафа Пілсудскага. Той факт, што актыўныя дзеячы супраціву 1921 г. (Віктар Замбржыцкі, Аўгустын Крукоўскі, Павел Старжынскі) вярнуліся на радзіму ў 1928 г., каб працягнуць барацьбу з савецкай уладай, можна разглядаць як праяву ўплыву кс. Маціеўскага[8]. У 1928 г. П. Старжынскі правёў нелегальныя сходы шляхты з мэтай арганізацыі антысавецкай партызанкі. Кастусь Быкоўскі з вёскі Усохі, які таксама вярнуўся з Польшчы для фармавання падполля, тлумачыў, што яны вярнуліся дамоў не таму што засумавалі па радзіме, а таму, што так патрабуюць інтарэсы Польшчы. Незадаволеныя сяляне ўсё часцей выказвалі сімпатыі ў бок Польшчы. Людзі чакалі вайны, паколькі лічылі яе збаўленнем ад пакут і савецкага прыгнёта.

У руху супраціву савецкай уладзе ўдзельнічаў таксама кс. Іосіф Пяткевіч. У Койданаве святар падтрымаў дзеянні паўстанцаў, якія ў лістападзе 1920 г. паспрабавалі стварыць самастойную "Койданаўскую рэспубліку". У 1922 і 1925 гг. кс. Пяткевіч трапляў пад арышт з прычыны "антысавецкай прапаганды" на Случчыне і ў ваколіцах Узды. Да крымінальнай справы святара чэкісты далучылі паказанні спрытнага польскага вывядоўцы Яна-Змітра Прухневіча, які ўсімі сродкамі пасля арышту спрабаваў патрапіць у спіс на абмен закладнікамі. Агент сварджаў, што яму аказваў садзейнічанне Іосіф Пяткевіч[9]. 27 лютага 1925 г. у Мінску адбыўся чарговы па-

[8] Маціеўскі Ян (Іван) Іванавіч, 1897 г. н., літовец, месца нараджэння: вёска Лаванішчы Антураўскай воласці Нова-Аляксандраўскай воласці Ковенскай губерні. На момант арышту пражываў у вёсцы Зарэчча Блонскага сельскага савета Пухавіцкага раёна. Другі раз арыштаваны 14 траўня 1929 г. 13 верасня 1929 г. святар расстраляны ў Мінску. Рэабілітаваны ў верасні 1991 г. ЦА КДБ, Архіўна-следчая справа № 31800, т. 1, с. 439

[9] Тамсама, сп. № 26931-с, с. 245. Пяткевіч Іосіф Станіслававіч, вядомы грамадскі і рэлігійны дзеяч, беларус, 1888 года нараджэння (па другім дадзеным -1892 г.), мястэчка Лепель Віцебскай губерні. У 1920-м годзе служыў у мястэчку

казальны працэс над польскімі "тэрарыстамі і шпіёнамі". Да смяротнага пакарання былі прагавораны ўдзельнікі групы Яна Камінскага (сапр. прозвішча Прухневіч – НС), якія здзейснілі напад на мястэчка Койданава ў кастрычніку 1924 г. Падчас гэтай справы кс. Пяткевіч абвінавачваўся ў дапамозе кіраўніку дыверсійнай групы[10].

Хвалю абурэння і нават стыхійныя выступленні каталіцкіх вернікаў выклікала кампанія па рэалізацыі дакрэта Усерасійскага цэнтральнага выканаўчага камітэта аб канфіскацыі царкоўных каштоўнасцей (1922 г.). Кампанія пад выглядам збора сродкаў для барацьбы з голадам на самай справе мела на мэце дыскрэдытацыю і разбурэнне рэлігійных устаноў, арганізацыю масавых рэпрэсій супраць духавенства і актыўных вернікаў, атрыманне валютных сродкаў на патрэбу ўлад. У цэнтры руху супраціву гараджан супраць рабаўніцкіх дзеянняў улады апынуўся кс. Адам Лісоўскі, вядомы грамадскі і рэлігійны дзеяч XX стагоддзя. У 1918–1922 гг. ён служыў у прыходах Каралішчавічы і Аннаполь, а таксама займаў пасаду адміністратара кафедральнага касцёла ў Мінску (сёння архікафедральны касцёл Найсвяцэйшай Панны Марыі – НС). У 1922 г. святар узначаліў Мінскі дэканат. Шмат у якіх крыніцах узгадваецца, што на пачатку 1920-х гг. а. Адам абвінавачваўся савецкімі ўладамі ў контррэвалюцыйнай дзейнасці і быў арыштаваны органамі бяспекі. Аднак падрабязнасці падзей, якія ўскаланулі беларускую сталіцу, практычна невядомы. На гісторыю стогадовай даўніны, а менавіта выступленне прыхаджан супраць абрабавання храма, пралівае святло турэмная архіўная справа кс. Адама Лісоўскага і вернікаў, якія не пакінулі свайго пастыра ў цяжкую хвіліну выпрабавання. На вокладцы дакумента (турэмная справа выгладае як звычайны вучнёўскі сшытак) пазначана, што 27 траўня 1922 г. святар апынуўся ў камеры так званага ДОПРа (Дом грамадска-прымусовай працы,

Койданава, ў 1922–1923 гг. – у вёсцы Бабоўня Слуцкага павета (цяпер у Копыльскім раёне Мінскай вобласці). Падчас арышту 1933 г. – настаяцель храма ў Капылі. Расстраляны ў 1937 г. у г. Кемь.

[10] ДАМВ, ф. 458, воп. 1, сп. 6514.

сёння Мінская турма). Арышт адбыўся 2 траўня (памылкова ў некаторых публікацыях пазначаецца 31 траўня- НС). Хваляванні каля кафедральнага касцёла пачаліся менавіта 2 траўня падчас з'яўлення там спецыяльнай камісіі і першых спроб канфіскацыі. У той жа дзень адбыліся арышты[11].

Тое, што Адам Лісоўскі трапіў у Мінскую турму толькі напрыканцы траўня азначае, што больш за 20 дзён ён знаходзіўся ў падвалах беларускага ДПУ. Можна толькі здагадвацца, якія выпрабаванні тады пражыў святар. 18 ліпеня зняволены разам з іншымі святарамі па агульнай справе быў накіраваны ў ДПУ ў Маскву. Гучная справа разглядалася Вярхоўным рэвалюцыйным трыбуналам Беларусі на працягу 3-х дзён, з 29 па 31 траўня 1922 г. Тагачасныя суды з прысутнасцю абароны ў разглядаемы час былі выключэннем чым правілам, а публічныя працэсы дасягалі ў першую чаргу паказальных палітычных мэтаў. Трыбунал меў правакацыйны монанацыянальня характар. Смяротны прысуд выносілі палякі Мар'ян Стакоўскі, міністр аховы здароў'я БССР, партыйны функцыянер Адам Славінскі, які часцяком, як наракалі партыйныя кіраўнікі Беларусі, на публічных мерапрыемствах быў у нецвярозым стане і выступаў з бязглуздымі прамовамі[12]. На судзе прысутнічаў таксама чэкіст Ян Кепэ, будучы асабісты сакратар Ф. Дзяржынскага. Абвінаваўцамі выступілі вядомыя ва ўладнай ярархіі палякі Юльян Ляшчынскі (Ленскі) і Станіслаў Пясткоўскі. "Зорны" склад трыбуналу сабраўся не выпадкова: на лаве падсудных знаходзіўся не толькі адзін з найбольш уплывовых у каталіцкім асяроддзі святароў, але і грамадскі дзеяч. Улады намагаліся надаць працэсу як мага шырэйшы розгалас: быццам дзеянні святара правакавалі міжнародны канфлікт, парушалі артыкулы Рыжскай дамовы[13].

[11] ДАМВ, ф. 458, воп. 1, сп. 4520, Справа Цэнтральнага ДОПРа (Дом грамадскай прымусовай працы) Беларусі на заключенага Адама Іосіфавіча Лісоўскага.

[12] НАРБ, ф. 4п, воп. 1, сп. 659, арк. 342.

[13] ДАМВ, ф. 458, воп. 1, сп. 4520.

Разам з тым трэба адзначыць, што ўлада на той момант не апускалася да таго, каб ў якасці сведкаў выкарыстоўваць сваіх сакрэтных супрацоўнікаў, якія збіралі інфармацыю сярод вернікаў, уціраліся ў давер святароў. "Брудныя тэхналогіі" ўвайшлі ў практыку толькі ў 1930-я гг. У выніку кс. Лісоўскі быў прызнаны арганізатарам антысавецкіх акцый па ўсёй Беларусі, які "агітаваў сярод духавенства і прыхаджан". Святар быў абвінавачаны ў тым, што ён "*схаваў у сябе ключы ад кафедральнага сабора, адмовіўся іх выдаваць законным прадстаўнікам улады*". З абвінаваўчай часткі прысуду вынікае, што святар "*імкнуўся ствараць паміж уладай і масамі вострые канфліктные адносіны, давесці да сутыкнення*".[14] Акрамя таго святара абвінавацілі ў кантактах з польскай уладай і распальванні дыпламатычных скандалаў. Абвінаваўцы патрабавалі прысудзіць яго да вышэйшай меры пакарання. Нягледзячы на грубасткія шматслоўныя абвінавачванні трыбунал улічыў настроі ў грамадстве і вырашыў не даводзіць справы да грамадскага выбуху. Пасля вынясення расстрэльнага прысуда "суддзі" вельмі напружваліся ў пошуках абгрунтавання для змены вышэйшай меры пакарання на прымусовую працу ў канцлагеры. Варта цалкам прывесці цытату судовага заключэння:

> Аднак маючы на ўвазе, што падчас царскага кіравання Каталіцкая царква пераследвалася, а савецкая ўлада не паспела яшчэ давесці да фанатычных мас сапраўдныя адносіны савецкай улады да касцёла і спраў веры, якія заснаваны на талеранцыі і раўнапраўі, Лісоўскаму Адаму знізіць ступень пакарання да 5 год прымусовай працы[15].

Побач з кс. А. Лісоўскім на лаве падсудных апынуліся яшчэ два святара – кс. Міхал Тамашэўскі і кс. Ян Васілеўскі, якія ўзялі актыўны ўдзел у справе абароны маёмасці сабора. Пра апошняга вядома, што ён на пачатку 1920-х гг. служыў у Архангельску і Петраградзе, быў накіраваны ў Мінск на дапамогу святарам і вернікам,

[14] Тамсама.
[15] Тасама.

якія пратэставалі супраць канфіскацыі маёмасці касцёлаў. Як сведчыць прысуд:

> святара Васілеўскага, 37 год, паходжанем з вёскі Мудрылава Дзвінскага павету Віцебскай губерні прыгаварыць да 3 год прымусовай працы (...) Ён агітаваў сярод прыхажан за супраціў уладам, перашкаджаў складанню вопісаў (каштоўнасцей – НС), не прысутнічаў пры рэквізіцыі[16].

Прыкладна такі ж спіс абвінавачанняў быў прад'яўлены і кс. Тамашэўскаму, настаяцелю храма на Кальварыі (Мінск). Гэты святар, які меў 47 год і паходзіў з Вільні, быў асуджаны на 4 гады зняволення і прымусовай працы. Да таго ж трыбунал абвінаваціў святара ў тым, што ён даў прытулак гомельскаму святару кс. Леону Буйноўскаму, які "ўхіляўся ад следства і суда"[17].

Напярэдадні канфіскацыі маёмасці ў касцёл быў запрошаны фатограф Ізраіль Метар, каб сфатаграфаваць скарб храма. Суд палічыў, што ініцыятарам вырабу здымкаў "для агітацыйных мэтаў" быў кс. М. Тамашэўскі, які перадаў выявы касцельных каштоўнасцей польскім уладам. Айцец Міхаіл справядліва лічыў, што яны могуць быць страчаны назаўсёды. Пры тым святар пераконваў камісію, што касцёл не мае нічога, што магло б яе задаволіць. Удзельнік працэса І. Метар даў паказанні, што сапраўды быў запрошаны кс. Тамашэўскім "*ў кафедральны сабор для выканання здымкаў алтара і месцаў, адкуль будуць зняты каштоўнасці, ён сфатаграфаў іх і перадаў здымкі і клішэ кс. Тамашэўскаму, за што атрымаў 45 млн. рублёў*"[18].

Увесну 1922 г. вернікі Мінска і другіх беларускіх гарадоў актыўна выступілі супраць канфіскацыі маёмасці касцёлаў, выкарыстоўваючы розныя формы непадпарадкавання. На жаль, гісторыя гэтых народных хваляванняў мала прадстаўлена ў гістарычнай

[16] Тамсама.
[17] Тамсама.
[18] Тамсама.

прасторы па прычыне надахопу крыніц і слабай зацікаўленасці даследчыкаў. Мы валодаем толькі адзінкавымі прыкладамі, якія сведчаць аб удзеле вернікаў у абароне сваіх святынь. Супраціў аказвалі нават тыя, хто ўваходзіў у склад камісій па канфіскацыі касцельнай маёмасці. Напрыклад, Іваноўскі Міхась са Случчыны вымушаны быў пагадзіцца на ўдзел у камісіі ў якасці эксперта (ювеліра), але ён "*даваў ілжывыя паказанні адносна царкоўнага скарбу, прыняў удзел у непраўдзівым складанні вопісаў, адмовіўся памагаць пры канфіскацыі каштоўнасцей*". [19] Дашкевіч Станіслаў, якога ўлада ўнесла ў спіс афіцыйнай камісіі, увогуле адмовіўся прысутнічаць падчас ганебных дзеянняў ў касцёлах. Левандоўскі Стэфан, 52-гадовы слесар, які паходзіў з Варшаўскай губерні і яго аднагодак Асінскі Іосіф з Вільні, служачы канторы, як прадстаўнікі рэлігійнай супольнасці ў камісіі, павінны былі прапанаваць рэчы роўнага кошту для замены літургічных прадметаў. Як сведчыў судовы прысуд, яны нічога не зрабілі, а толькі "садзейнічалі канфлікту". Некаторыя члены "ад грамадства" пасіўна супраціўляліся працы камісіі, пакінуўшы горад на час працы органа. Тым часам малады жыхар Мінска Мілашэўскі Францыск, якога добра ведалі многія жыхары сталіцы, "*актыўна агітаваў сярод натоўпу супраць савецкай улады*"[20].

Тэрміны, на якія былі асуджаны абаронцы касцёла, былі невялікія – ад 6 месяцаў да 4 год, што ў разглядаемы перыяд з'яўлялася распаўсюджанай практыкай. З пункту гледжання ўлад важна было як мага больш людзей застрашыць турмой і прымусовай працай у канцэнтрацыйных лагерах. Прысуды тлумачыліся "неадукаванасцю і цемнатой контррэвалюцыянераў". Бачна, што ўвесь цяжар абвінавачанняў быў скіраваны на каталіцкае духавенства, а "*злачынствы былі здзейснены пад уплывам агітацыі духавенства"*[21].

[19] Тамасама.
[20] Тамсама.
[21] Тамсама, сп. 2426.

Даволі аб'ёмістая справа была заведзена на рызніка мінскага кафедральнага сабора Станіслава Дашкевіча. Вернік не пагадзіўся з прысудам, які палічыў несправядлівым, і спрабаваў звяртацца са скаргамі ў афіцыйныя савецкія ўстановы. Падчас знаходжання ў турме С. Дашкевіч падрыхтаваў скаргу на імя Аляксандра Чарвякова. За гэты ўчынак вернік чарговы раз быў абвінавачаны ў контррэвалюцыі, яму было адмоўлена ў амністыі і на 7 дзён кінуты ў карцар[22].

Заслугоўвае ўвагі яшчэ некалькі выпадкаў, якія адбыліся ў Беларусі падчас бальшавіцкай акцыі скіраванай супраць касцёлаў. У Віцебску ў касцёле Св. Антонія камісія па ўліку каштоўнасцей з'явілася 25 красавіка 1922 г. Па хадайніцтве гэтай камісіі быў арыштаваны кс. Стэфан Трускоўскі за адмову ўдзельнічаць у падліку рэчаў, якія падлягалі канфіскацыі. У выніку камісія адабрала 6 срэбных чаш, брыллянтавы нашыйнік, 3 залатыя пярсцёнкі і 238 дробных прадметаў. Амаль адначасова ахвярай згаданай камісіі стаў касцёл Св. Варвары. У траўні 1922 г. абвінаваўчы матарыял на кс. Трускоўскага паступіў у Рэвалюцыйны трыбунал. Святар быў асуджаны на 5 год турмы са строгай ізаляцыяй[23].

12 красавіка 1922 г. Гомельскі губернскі камітэт РКП (б) прыняў пастанову аб неабходнасці пачаць агітацыйную дзейнасць сярод польскага (каталіцкага) насельніцтва. Партыйны актыў збіраўся пераконваць гараджан у неабходнасці канфіскацыі літургічных прадметаў на карысць ахвяраў голада ў Паволжжы. У адказ ужо згаданы кс. Леон Буйноўскі звярнуўся да вернікаў каля касцёла на цэнтральнай плошчы Гомеля і заклікаў іх бараніць маёмасць святыні. Старшыню гарадскога выканаўчага камітэта Нейбаха, які схіляў натоўп да мірнай перадачы золата і другога храмавага скарбу, а таксама

[22] Тамсама.

[23] В.В. Горидовец, *Хроника изъятия ценностей из религиозных общин Витебской губернии в 1922 годе,* [on line], http://witebsk.orthodoxy.ru/i2/publ/003.html [доступ 21.02.2022]; Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, ф. 2289, воп. 2, спр. 87, арк. 76.

адказных камуністаў з губернскага камітэта, каталікі закідалі камянямі. Артадаксальныя яўрэі, якія далучаліся да сходу, прамовы ксяндза і вернікаў сустрэлі апладысментамі. Кс. Л. Буйноўскі быў папярэджаны аб арышце, але з'ехаў у Мінск, дзе хутка трапіў у ДПУ разам з іншымі святарамі[24]. У ліпені 1922 г. яны былі этапаваны ў Маскву, у Бутырку. У тыя часы бальшавікі пачалі выкарыстоўваць на поўніцу інстытут закладніцтва. Прэзідыюм ВЧК 17 снежня 1919 г. прыняў пастанову "аб арышце закладнікаў і буржуяў" з тлумачэннем, што належыць разумець пад словам закладнік. У дакументе адзначалася: "*Гэта палонны, член таго грамадства ці той арганізацыі, якая змагаецца з вамі. Пры гэтым такі арыштант, які мае нейкую каштоўнасць для працаўніка і які можа быць закладам таго, што за яго (...) не расстраляюць нашага таварыша*". Аўтары тлумачальнай запіскі дадавалі, што "*за нейкага вясковага настаўніка, ляснічага, дробнага чыноўніка, да таго ж яўрэя, працаўнік нічога не дасць*[25].

Чэкісты раілі браць у закладнікі памешчыкаў, навукоўцаў, людзей заўважальных і ўплывовых. У катэгорыю "каштоўных закладнікаў" трапілі таксама каталіцкія святары. У выніку абмену палітвязнямі ў верасні 1923 г. кс. Я. Васілеўскі выехаў ў Латвію, а святары А. Лісоўскі і М.Тамашэўскі ў 1924 г. - у Польшчу. Тым часам кс. Л. Буйноўскі таксама быў вернуты ў Польшчу ў выніку абмена. 25 красавіка 1924 г. 54 польскія закладнікі былі этапаваны з Бутыркі і Яраслаўскага палітычнага ізалятара ў Мінскі ДОПР. Спіс ксяндзоў для абмена ўзначальваў Іосіф Александровіч[26].

---

[24] *Католики Понизовья и Северщины*, [on line], https://poisk-ru.ru/s10527t8.html [доступ 21.02.2022]. Кс. Леон Буйноўскі нарадзіўся 16 чэрвеня 1891 г. У 1922 г. – настаяцель і дэкан у Гомелі. З 1939 г. служыў у прыходзе Нядзведзіца, заставаўся там падчас савецкай і нямецкай акупацыі. 27 чэрвеня 1942 г. а. Леон быў арыштаваны немцамі. 13 ліпеня 1943 г. разам з 14 святарамі расстраляны ў Баранавічах. ДАМВ, ф. 458, воп. 1, сп. 4520.

[25] *Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК-ОГПУ. 1917–1926*…, с. 148.

[26] ДАМВ, ф. 458, воп. 1, спр. 45, арк. 79.

Памеры голада як вынік Грамадзянскай вайны і авантурнай эканамічнай палітыкі бальшавікоў былі відавочны ўжо ўвосень 1921 г. Харчовых рэсурсаў савецкая краіна не мела, таму шляхам рабавання царквы бальшавіцкі рэжым спрабаваў часткова вырашыць праблему. Аднак не толькі гэтым належыць тлумачыць выбар касцёла як аб'екта для наступу і пакрокавага знішчэння. Гвалтоўны захоп улады, усталяванне дыктатуры выклікалі масавыя сялянскія хваляванні, арганізаваныя выступленні ўзброенай апазіцыі, у якіх узялі ўдзел прадстаўнікі духавенства. У сувязі з гэтым савецкая ўлада з самага пачатку вызначыла клір адным са сваіх асноўных палітычных ворагаў.

Bibliografia

Cèntral′ny arhìŭ Kamìtèta Dzâržaŭnaj bâspekì Rèspublikì Belarus′ [Цэнтральны архіў Камітэта Дзяржаўнай бяспекі Рэспублікі Беларусь].

Dzâržaŭny arhìŭ Mìnskaj voblascì [Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці], f.: 458.

F.È. Dzeržinskij – predsedatel' VČK-OGPU. 1917–1926. Rossiâ HH vek, Dokumenty, sost. A.A. Plehanov, Moskva 2007 [*Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК-ОГПУ. 1917–1926. Россия XX век,* Документы, сост. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов, Москва 2007].

Goridovec V.V., *Hronika iz"âtiâ cennostej iz religioznyh obŝin Vitebskoj gubernii v 1922 gode*, [Горидовец В.В.*Хроника изъятия ценностей из религиозных общин Витебской губернии в 1922 годе*], [on line], http://witebsk.orthodoxy.ru/i2/publ/003.html [dostęp 21.02.2022].

Katoliki Ponizov'â i Severŝiny [*Католики Понизовья и Северщины*], [on line], https://poisk-ru.ru/s10527t8.html [dostęp 21.02.2022].

Nacyânal′ny arhìŭ Rèspublikì Belarus′ [Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь], f. 4p.

The Church and the anti-Soviet movement in Belarus in the 1920s

The article deals with the so far little known episodes of the participation of the Catholic clergy in the anti-Bolshevik movement in Belarus. Based on investigative files against representatives of the Catholic clergy at the turn of the 1920s and 1930s, the author

shows the participation of priests in Minsk and other cities in resisting the Soviet authorities and their anti-religious policy, including the confiscation of church property under the guise of fighting hunger in Russia.

K e y w o r d s : clergy, church, uprising, robbery, prison

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.97-118

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220705

Data przesłania: 30.06.2022
Data akceptacji: 24.07.2022

Ihar Melnikau
Uniwersytet Wrocławski
iharmelnikau1980@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7124-4796

Zachować w tajemnicy

Działalność polskich służb kontrwywiadowczych na terenie prac fortyfikacyjnych pod Baranowiczami w latach 30. XX stulecia

W skład obszaru obronnego Baranowicze wchodziły zarówno staroniemieckie, zmodernizowane przez polskich saperów, wieloletnie fortyfikacje, jak i nowe, polskie bunkry różnego typu. Fortyfikacje pod Baranowiczami wzbudziły zainteresowanie sowieckiego wywiadu. Z kolei polskie służby kontrwywiadowcze starały się zapobiegać wyciekowi informacji w tej sprawie.

S ł o w a k l u c z o w e: obszar obronny Baranowicze, granica polsko-sowiecka na Białorusi, Baranowicze, wojna wywiadów

Patrząc na mapę II Rzeczpospolitej, trudno nie zauważyć, że położenie jej wschodniej granicy nie było zbyt korzystne dla tego kraju. Granica z ZSRR liczyła 1412 km, z Litwą zaś 507 km. Polski Sztab Główny już w drugiej połowie lat 20. rozpoczął badania terenu pod kątem możliwości stworzenia stałych umocnień na granicy z ZSRR. W 1926 r. utworzono Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych, który rozpoczął badania terenów przygranicznych, w tym na wschodzie, w celu ustalenia obszarów nadających się do budowy umocnień fortyfikacyjnych. Pol-

ski system obrony na wschodzie opierał się na „zamknięciu" głównych dróg-korytarzy. W tym kontekście poważną rolę odgrywał korytarz smoleński, który w okresie międzywojennym nazywano „Bramą Smoleńską" i który prowadził przez Smoleńsk do Moskwy i w odwrotnym kierunku przez Baranowicze i Białystok do Warszawy i w głąb II Rzeczypospolitej.

Pierwotnie Obszar Warowny „Baranowicze" składał się w około 70% z bunkrów niemieckich z czasów Wielkiej Wojny 1914–1918, które Polacy zaczęli modernizować na początku lat 30. Front rosyjsko-niemiecki zatrzymał się pod Baranowiczami prawie na trzy lata, 1915–1918, co dało możliwość Niemcom dobrze ufortyfikować swoje pozycje. Tak niemieckie pozycje na Froncie Wschodnim opisywał polski inżynier pułkownik W. Abramowski:

> Wszędzie, gdzie tylko to było możliwe, każda wolna przestrzeń w obrębie pozycji, parowy, wklęśnięcia i zapadnięcia są pokryte drutem kolczastym. Schrony, wejścia do nich, stanowiska obserwacyjne, wszystko to było ogrodzone drutem kolczastym, rowy zaś łącznikowe od czasu do czasu przegradzano specjalnymi drzwiami zadrutowanymi (opuszczającymi się, lub skręcającymi się w wałek). […] Przejścia w przegrodach drucianych mają szerokość około 1 m. Więzły oporu (na wzgórzach, w pobliżu dróg i przepraw przez rzeki) bronione są rowami strzeleckimi w kilka linii i mają schrony betonowe, zabezpieczające od pocisków artylerii ciężkiej […] Stropy zabezpieczające od pocisków z góry, przedstawiają się w postaci płyt betonowych lub żelbetonowych, robionych zwykle na miejscu, lub przywożonych czasami w postaci gotowych (oddzielnych elementów). Z dołu pod tą płytą znajduje się kilka rzędów belek. […] W roku 1920, kiedy pozycje te były oglądane, części drewniane schronów były prawie doszczętnie rozgrabione, lecz płyty betonowe i sami schrony zachowały się jeszcze doskonale. […] Z wierzchu schrony pokryte są blachą gładką lub falistą, papą, brezentem, wewnątrz otynkowane, wybielone, czasami nawet wytapetowane[1].

[1] W. Abramowski, *Pozycje niemieckie 1915–1917/8 r. na froncie rosyjskim*, „Saper i Inżynier Wojskowy" 1922, R. 1, nr 6, s. 180.

Aktywny rozwój polskich umocnień stałych pod Baranowiczami związany był z działaniami inspektora armii generała dywizji Tadeusza Piskora. W 1927 r. Komisja Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych II Rzeczpospolitej przeprowadziła badanie terenu ewentualnych działań bojowych 20 Dywizji Piechoty i 9 Samodzielnej Brygady Kawalerii. W raporcie komisji z przełomu lipca i sierpnia 1927r. zapisano:

> Znaczne kompleksy leśne, które mogą stanowić przeszkodę, znajdują się głównie w pobliżu szosy Słuckiej, a także […] na odcinku Baranowicze–Słonim […]. Wzdłuż zachodniej krawędzi doliny rzeki Szczary znajduje się dawna niemiecka linia okopów. Rzeka nie stanowi tu przeszkody, ale bagniste brzegi i podmokła dolina utrudniają poruszanie się […]. Linia dawnych okopów niemieckich stwarza dogodne warunki do zorganizowania tymczasowej ochrony, a mianowicie: […] w pobliżu Stołowiczy znajduje się szereg naturalnych wyżyn. Na odcinku Kołdyczewo–Arabowszczyzna–Dwór Torczyce–Sudary […] oprócz kilku schronów dla piechoty w stanie częściowo zniszczonym, ale zdatnym do użytku zachowały się do chwili obecnej dwa bunkry do ostrzału z karabinów maszynowych. Z nich można prowadzić ostrzał boczny w kierunku południowej doliny rzeki Szczary i jeziora Kołdyczewskiego, a także na południowy odcinek drogi Ułasy–Kroszyn[2].

Jednak badania te zostały przeprowadzone powierzchownie. W piśmie szefa Sztabu Głównego generała dywizji T. Piskora do szefa Departamentu zaopatrzenia inżynieryjnego z 5 lutego 1930 r. zaznaczono:

> Przeprowadzone latem b.r. studia terenowe w rej. Baranowicz posłużyły do stwierdzenia dość znacznej różnicy między faktycznym stanem b. schronów niemieckich, a zestawioną w 1927 r. ich ewidencją, dając równocześnie możność do wysunięcia realnych żądań dla uregulowania tej kwestii. W związku z powyższym proszę przystąpić w 1930 r. do załatwienia tej sprawy według następujących wytycznych:
>
> Znajdujące się w rejonie Baranowicz b. pozycja niemiecka na odcinku jez. Kołdyczewskie – jez. Wygonowskie, a wykazanie w założonej w 1927 r. ewidencji w liczbie 644 schrony dzielą się na dwie kategorie:

[2] І. Мельнікаў, *На "мяжы цывілізацый". Старонкі гісторыі даваеннай польска-савецкай мяжы ў Беларусі,* Мінск 2020, s. 127–128.

1 kategoria – schrony możliwe jeszcze do wykorzystania;

2 kategoria – schrony nienadające się ze względu na ich stan (uszkodzone), do dalszego użytku.

Schrony 1 kategorii winny być nadal zachowane jako własność wojskowa. Wyszczególnienie ich opracowane na podstawie ewidencji z 1927 r., od której są jednak dopuszczalne odchylenia, gdyż:

– pewna część schronów mogła ulec w międzyczasie dalszym uszkodzeniom;

– niektóre schrony ze względu na dorywczy charakter ich oceny mogły być zbyt pochopnie zakwalifikowane, jako nienadające się do dalszego użytku;

– i wreszcie, drobna ilość schronów, faktycznie znajdujących się w terenie, została we wspomnianej ewidencji pominięta, a wobec tego nie mogły być one umieszczone również i w załączonym wykazie.

W ten sposób należy przyjąć jako zasadę, że wszystkie schrony nadające się do użytku według stanu ich w 1930 r. wejdą do 1-ej kategorii. Wobec powyższego wynika konieczność uaktualnienia ewidencji tych schronów. Praca w tym kierunku obejmie:

a. nowe ponumerowanie samych schronów trwałą i odpowiednią co do koloru farbą, przyczem numery te należy umieszczać również i wewnątrz schronów (przy wejściu), a nie jak dotychczas tylko na zewnątrz, gdzie wpływy atmosferyczne uczyniły napisy nieczytelnymi. Poprzednia numeracja natomiast winna być w odpowiedni sposób zatartą (zamalowaną);

b. dokładne naniesienie pozostawionych schronów na planach 1:25 000 […];

c. uzupełnienie posiadanych albumów schronów w stosunku do schronów bojowych oznaczeniem kierunków strzelnic (w/g stron świata) oraz określenie na planach rozciągłości pól ostrzału (dla broni maszynowej);

d. sporządzenie nowego tabelarycznego wykazu wszystkich schronów;

Wyodrębnienie specjalnej grupy schronów najważniejszych […].

2 kategoria schronów – będą to schrony nienadające się do użytku. Zatrzymywanie ich w posiadaniu wojska jest zbędne. Trzeba będzie zatem równolegle z pracą nad aktualizacją ewidencji schronów 1-ej kategorii przeprowadzić sprawdzenie ewidencji schronów podlegających przekazaniu właścicielom gruntu […]. Do wykonania tego zadania należy przeznaczyć specjalną grupę o składzie: oficera sapera (fortyfikatora), podoficera

sapera, oficera topografa. Najkorzystniej będzie, aby oficer-saper był wyznaczony bądź ze składu Szef. Inż. DOK.IX, bądź też aby był nim Szef saperów 20 dywizji piechoty. Prace te będą prowadzone pod ogólnym kierownictwem płk. dypl. Kowalskiego, 1-go oficera sztabu gen. Piskora. Rozpoczęcie prac w terenie ma nastąpić z końcem kwietnia 1930 r. (po świętach Wielkanocy). Po zakończeniu tych czynności terenowych nastąpi 2-gi etap prac, a mianowicie uregulowanie strony prawnej w stosunku do schronów pozostawionych oraz przekazanie schronów zbędnych właścicielom gruntów. Nastąpi to po ustaleniu ogólnych zasad uporządkowania strony prawnej wszystkich schronów, znajdujących się na wschodzie. Koszty wyżej podanych prac proszę pokryć z kredytów fortyfikacyjnych[3].

Przed rozpoczęciem modernizacji oraz budowy umocnień wykonano szczegółowe zdjęcia lotnicze terenu. Aby nie wzbudzić podejrzeń po stronie radzieckiej, polskie władze graniczne ogłosiły „sąsiadom", że rzekomo na prośbę władz cywilnych, w celu stworzenia kanałów melioracyjnych, polskie samoloty wojskowe będą wykonywać zdjęcia terenu przygranicznego i być może będą przelatywać w pobliżu granicy państwowej. Jednostki KOP otrzymały rozkaz przyjścia z pomocą pilotowi na wypadek zestrzelenia polskiego samolotu przez sowiecką straż graniczną[4].

Należy zaznaczyć, że prawa flanka umocnień w okolicach Baranowicz opierała się na bagnach poleskich, zaś lewa – na Puszczy Nalibockiej, lasach między Lidą a Nowogródkiem oraz Puszczy Lipiczańskiej. Główną rolę odgrywały tu rzeki Szczara i Serwecz. Obszar między rzekami został nazwany przez polski Sztab Główny „Bramą Horodyszcza". Na północy znajdowały się obszary obronne „Serwecz" i „Niemen", na południu „Centrum" i „Szosa Słucka[5]".

---

[3] Centralne archiwum wojskowe (dalej – CAW), Główny Inspektorat Sił Zbrojnych (dalej – GISZ), sygn. I. 302.4.2086. – Pismo Szefa Stabu Głównego generała dywizji T. Piskora w sprawie kontroli ewidencji byłych schronów niemieckich w rejonie Baranowicz.

[4] І. Мельнікаў, *На "мяжы цывілізацый". Старонкі гісторыі даваеннай польска-савецкай мяжы ў Беларусі*, Мінск 2020, s. 128.

[5] M. Kot, *Wschodnie umocnienia Rzeczypospolitej. Cz. 1: Odcinek „Baranowicze"*, „Archeologia Wojskowa" 1994, nr 1, s. 36.

Do pracy w terenie zostały utworzone specjalne organy – Komisji Fortyfikacyjne. Komisja Fortyfikacyjna nr 4 działała w dolinie rzeki Szczary. W piśmie inspektora armii generała dywizji T. Piskora do szefa Sztabu Głównego zaznaczono:

> W związku z rozpoczęciem robót budowlanych przez Komisję Fortyfikacyjną Nr. 4. w dniu 18.05. br. na b. pozycji niem.-austr. w rejonie Baranowicze, proszę Pana Generała o wydanie polecenia przydziału do wyżej wym. Kom. Fort. na czas od 20.05. do 1.06. 1932 r. 2 oficerów saperów i 5 podoficerów saperów. Przydział powyższych oficerów i podoficerów jest niezbędny, gdyż prace, prowadzone w kilku grupach naraz w znacznej odległości o siebie wymagać będą nadzoru technicznego oficerów odcinkowych, których Kom. Fort. Nr. 4. nie posiada w dostatecznej ilości. […] Natomiast siły robocze będą bez wyjątku robotnikami cywilnymi (ok. 150 ludzi)[6].

Oprócz prac w terenie polscy fortyfikatorzy zajmowali się zamawianiem oraz przyjęciem elementów sprzętu do schronów.

Jednak modernizacja poniemieckich bunkrów nie zapewniała stworzenia ciągłej pozycji obronnej na kierunku baranowickim. W 1936 r. generalny inspektor sił zbrojnych marszałek E. Śmigły-Rydz podjął decyzję o osłonie całej polskiej granicy wschodniej linią umocnień stałych. W tym okresie przy Sztabie Głównym został utworzony – Inspektorat Saperów pełniący rolę centralnego organu technicznego kierującego pracami fortyfikacyjnymi. Inspektorem Saperów został gen. bryg. M. Dąbkowski[7]. W latach 30. w Baranowiczach działało Kierownictwo Studiów Technicznych nr 18 (mieściło się w Koszarach im. R. Traugutta, kierownik – kapitan Juliusz Levittoux)[8]. Wiosną 1934 r. polscy

[6] CAW, GISZ, sygn. I. 302.4.2087. – Pismo Inspektora Armii generała dywizji T. Piskora do Szefa Sztabu Głównego w sprawie pracy Komisji Fortyfikacyjnej Nr. 4.

[7] A. Aksamitowski, *Fortyfikacyjna osłona granic II Rzeczypospolitej na kierunku Białoruskiego obszaru operacyjnego* [w:] *Kresy, granice i pogranicza w historii wojskowej,* red. A. Olejko i inni, Oświęcim 2014, s. 161.

[8] Juliusz Levittoux (1900–1969) – major saperów Wojska Polskiego. Służył w II Korpusie Polskim na Ukrainie, brał udział w bitwie pod Kaniowem. W 1919 r. wstąpił do Wojska Polskiego jako saper. Uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej.

inżynierowie opracowali plan budowy 30 nowych schronów dla ckm pod Baranowiczami. W latach 1936–1937 rozpoczęto aktywne prace nad wzmocnieniem odcinka „Szosa Słucka" oraz terenów w pobliżu wsi Darewa i Łabuz. W tym okresie następuje rezygnacja z koncepcji tworzenia schronów do ognia czołowego.

Stronę radziecką bardzo interesowały polskie schrony bojowe i wszystko, co było związane z tą tematyką. W związku z tym w kwietniu 1937 r. inspektor armii gen. dyw. T. Piskor skierował do szefa Sztabu Głównego gen. bryg. W. Stachewicza projekt planu ochrony prac fortyfikacyjnych odcinka „Baranowicze"[9]. Na podstawie tego dokumentu prace fortyfikacyjne otrzymały status tajemnicy państwowej. Ochrona na odcinku „Baranowicze" należała do placówki samodzielnego referatu informacyjnego DOK IX Brześć n/B w Baranawiczach.

Ze względu na wymagania ochrony prace terenowe dzieliły się na 3 fazy: 1. prace przygotowawcze; 2. prace właściwe; 3. konserwacja prac wykonawczych. Teren prac planowano podzielić na następujące strefy ochronne: rejon bezpieczeństwa (obejmował obszar powiatów: Barano-

---

Później ukończył Szkołę Podchorążych Saperów w Warszawie i został porucznikiem. W 1921 r. służył w XIII batalionie saperów. W 1924 r. pełnił służbę w 2 pułku saperów w Puławach, a cztery lata później był dowódcą 3. Kompanii w Batalionie Szkolnym Saperów w Twierdzy Modlin. W listopadzie 1930 r. ukończył Kurs Fortyfikacyjny. W 1932 r. służył w Sztabie Głównym WP. W 1933 r. był członkiem Komisji Fortyfikacyjnej Nr. 4 w Baranowiczach i brał udział w remoncie oraz modernizacji byłych niemieckich bunkrów. Później stanął na czele Kierownictwa Studiów Technicznych nr 18, które zajmowało się budownictwem nowych polskich schronów bojowych pod Baranowiczami oraz pracami hydrotechnicznymi w tym terenie. W lipcu–sierpniu 1939 r. kierował pracami 20. Batalionu Saperów 20. Dywizji Piechoty przy budowie nowych schronów bojowych na granicy z Niemcami w okolicach Mławy. W trakcie bitwy pod Mławą (1–4 września 1939 r.) major J. Levittoux walczył w szeregach 20. Batalionu saperów. Po wycofaniu się spod Mławy objął dowództwo nad batalionem. Walczył w obronie Warszawy. Po kapitulacji stolicy 28 września 1939 r. dostał się do niewoli niemieckiej. Do końca wojny jako jeniec w Oflagu II C Woldenberg. W 1947 r. wyjechał z rodziną do Wrocławia. Pracował w sferze budowlanej. Zmarł 17 czerwca 1969 r. Pochowany na Cmentarzu Grabiszyńskim we Wrocławiu. Był odznaczony Krzyżem Walecznych (dwukrotnie), Srebrnym Krzyżem Zasługi i Medalem Niepodległości.

[9] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2095. – Projekt planu ochrony prac fortyfikacyjnych.

wicze, Słonim i część wschodnią powiatu Nowogródek (gminy: Cyryn, Korelicze, Lubcza, Niechniewicze, Rajce i Szczorse); na rok 1936/1937 planowano przeprowadzić prace w rejonach: „Szosa Słucka", Łabuzy, Darewo, rejon robót wodnych na rz. Serwecz; rejon budowy (teren dookoła budowanych obiektów w promieniu co najmniej kilkaset metrów); rejon zabudowań administracyjnych; miejsca budowy (teren obok każdego obiektu); miejsce zabudowań administracyjnych (wszystkie zabudowania rejonów wraz ze składami, placami itp.). Oprócz tego jako tereny szczególnie chronione zostały wyznaczone: siedziba Kierownictwa robót nr 18 w Baranowiczach oraz magazyny tej organizacji.

Generał dywizji T. Piskor zaznaczał, że zadaniem służb kontrwywiadowczych było zatajenie danych konstrukcyjnych budowanych obiektów fortyfikacyjnych, ich wytrzymałości, zamierzonego uzbrojenia i kierunków ostrzału. Kierownik Samodzielnego referatu informacyjnego Brześć n/B powinien był opracować instrukcję techniczną ochrony prac fortyfikacyjnych z uwzględnieniem specjalnych warunków terenowych oraz zorganizować ogólne kierownictwo i nadzór nad ochroną prac fortyfikacyjnych. Na kierownika ochrony prac fortyfikacyjnych na odcinku „Baranowicze" wyznaczono kierownika samodzielnego referatu informacyjnego w Baranowiczach, który był odpowiedzialny: za celowe i skuteczne zorganizowanie ochrony, w szczególności za oczyszczenie rejonu bezpieczeństwa, zorganizowanie sieci agencyjnej i informacyjnej w całym rejonie bezpieczeństwa, oraz wśród personelu zatrudnionego przy pracach fortyfikacyjnych, za niedopuszczanie do rejonów i miejsc budowy osób niepowołanych, czuwanie nad personelem zatrudnionym przy pracach i spowodowanie bezzwłocznego usunięcia od tych prac „elementu niepewnego". Organami wykonawczymi kierownika placówki byli: personel placówki, dozorcy oraz wałmistrze, organy żandarmerii, organy policji państwowej, państwowa straż leśna, straż kolejowa.

Oto jakie wytyczne otrzymali organizatorzy prac fortyfikacyjnych pod Baranowiczami:

Aby umożliwić organom powołanym należyte zorganizowanie ochrony prac na odcinku „Baranowicze", koniecznym jest współdziałanie w rejonie bezpieczeństwa państwowych władz administracyjnych z władzami wojskowymi. Ponieważ w chwili obecnej nie ma podstaw prawnych, które by umożliwiały wydanie szeregu zarządzeń ochronnych, władze administracyjne będą zmuszone wykazać tu dużo dobrej woli w zrozumieniu potrzeb ochrony i bezpieczeństwa państwa. Jako zarządzenia ochronne przewiduje się wydanie szeregu obostrzeń i rygorów w zakresie ograniczenia swobodnego poruszania się w strefie bezpieczeństwa, zamknięcia pewnych dróg dla ludności cywilnej, wydanie zakazu dokonywania zdjęć i hodowli gołębi pocztowych, ogłoszenie zakazu przez właściwe władze administracyjne wstępu do pewnych rejonów zaopatrzonych w tablice ostrzegawcze, zakazu przyjmowania na kwatery przybyszów, oraz oddawanie w ręce organów policji jednostek podejrzanych, nakazanie przez właściwe władze centralne władzom administracyjnym, organom policji państwowej, lokalnym władzom kolejowym, urzędom pocztowym i organom leśnym – ścisłej współpracy w rejonie bezpieczeństwa z Kierownikiem ochrony prac"[10].

Sytuacja w rejonie prac fortyfikacyjnych obok Baranowicz faktycznie była skomplikowana. W 1936 r. w rejonie polskich umocnień obok rzeki Szczara w ręce funkcjonariuszy Policji Państwowej trafił radziecki agent Białorusin Wasyl Niamera (ze wsi Darewo). Działał wspólnie z radzieckim agentem o nazwisku Iwanow. Dywersanci z ZSRR mieli sfotografować nowe polskie schrony bojowe. Pół roku wcześniej Niamera zabił osadnika i zbiegł do ZSRR. Widocznie tam dostał zadanie od wywiadu radzieckiego. Aresztowanego Niamerę (miał wtedy 23 lata) policjanci zaprowadzili na posterunek Policji Państwowej w Darewie. Jednak przy wejściu do budynku dywersant wyciągnął rewolwer i strzelił do policjanta, zabijając go[11]. Zaraz po tym popełnił samobójstwo, strzelając sobie w głowę. Aby zidentyfikować radzieckiego agenta, policja musiała przywieźć na posterunek jego ojca. Bolszewicki agent Iwa-

[10] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2095. – Projekt planu ochrony prac fortyfikacyjnych.
[11] Nagranie wspomnień P. Niamery (krewnego W. Niamery), w posiadaniu autora.

now został aresztowany, jednak jego los nie jest znany. Wasyl Niamera miał kilku braci. Jeden z nich, Aleksy, jeszcze wcześniej został zwerbowany przez NKWD i próbował zbierać informację o polskim lotnisku wojskowym w Lidzie. Został aresztowany przez polski kontrwywiad. Przy sobie miał aparat fotograficzny. Sąd skazał go na karę śmierci, jednak później wyrok zamieniony na dożywocie[12].

Przy wsparciu władz administracyjnych polskie władze wojskowe planowały organizację wysiedlenia z rejonu budowli obywateli obcych, osób z poza rejonu bezpieczeństwa, nie mogących się wykazać wykonywaniem stałej pracy zarobkowej, a nawet planowano przeniesienie funkcjonariuszy administracji, policji, kolei, poczty którzy zadawali pytania w sprawie lojalności państwowej. W kwietniu 1935 r. w korespondencji do Ministra komunikacji Szef Sztabu Głównego Wojska Polskiego gen. bryg. J. Gąsiorowski zaznaczał:

> W związku z zakończeniem sprawy wykupu gruntów dla zbiornika na rz. Łochoźwie zachodzi konieczność usunięcia z tych gruntów domu mieszkalnego i zabudowań gospodarczych, stanowiących własność Kejli Rogatyńskiej. Obecność tej właścicielki w pobliżu zabudowań o charakterze wojskowym nie jest pożądana, gdyż dom ten jest często wykorzystywany przez przechodniów, jako dom noclegowy. Ponieważ usunięcie zabudowań w drodze dobrowolnej umowy nie doszło do skutku, proszę Pana Ministra o spowodowanie usunięcia Kejli Rogatyńskiej wraz z jej zabudowaniami drogą sądową, ewentualnie wykorzystując art. 124 ustawy wodnej przy dochodzeniu wodno-prawnym[13].

Oprócz tego ze względu na nieprzychylny stosunek miejscowej ludności i jej podatność na wpływ wywiadu sowieckiego polskie władze wojskowe planowały uniemożliwić wgląd zwykłych ludzi w prowa-

[12] Pomnik radzieckiego dywiersanta nielegalnie postawiono w rej. liachowickim // Radio Wolność. – https://www.svaboda.org/a/pomnik-savieckamu-dyversantu/27955573.html [dostęp: 10.03.2022].

[13] Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN), Ministerstwo komunikacji w Warszawie (dalej – MKW), sygn. 2/16/0/1/2525. – Grunty zbiornika na rz. Łochoźwie – usunięcie zabudowań.

dzone prace i dlatego zabroniono korzystać przy wykonywaniu prac z usług osób podejrzanych i odseparować od miejscowej ludności pracowników i robotników zatrudnionych przy pracach fortyfikacyjnych. W wypadku, kiedy wykonanie tego było niemożliwe, zezwolono na angażowanie jednostek odpowiednio dobranych z ludności miejscowej, ale tylko do prac pomocniczych (naprawa dróg, budowa magazynów i baraków, ogrodzeń z drutu kolczastego, prac niwelacyjnych, zwózek niektórych materiałów budowlanych). Oprócz tego robotnicy rekrutujący się spośród miejscowej ludności w czasie pracy mieli być poddani dozorowi i obserwacji agencyjnej, a każdy zaangażowany przez kierownictwo robót pracownik musiał być zgłoszony kierownikowi placówki z podaniem wszystkich danych. Angażowanie do prac fortyfikacyjnych dozwolone było tylko po aprobacie ze strony kierownika placówki wywiadowczej.

Znaczną uwagę trzeba było zwrócić na dobór personelu pomocniczego. Przy tym kierownik robót wywiadowczych był obowiązany zawiadomić kierownika placówki wywiadowczej o czasie, miejscu i sposobie angażowania pracowników. Każdy pracownik miał być zgłoszony kierownikowi placówki wywiadowczej z podaniem wszystkich danych. Pracownik wywiadu polskiego wydawał zezwolenie na angażowanie kandydatów do prac fortyfikacyjnych. To samo dotyczyło doboru dozorców. Od tych ludzi zależało ukrycie przed wywiadem sowieckim tajemnic polskich fortyfikacji, dlatego werbować ich należało spośród wysłużonych żołnierzy, a werbunek i przeszkolenie przeprowadził kierownik placówki wywiadowczej.

Co się tyczy robotników niewykwalifikowanych, to oni powinni cieszyć się dobrą opinią, być narodowości polskiej, pochodzić z województw zachodnich, a jeśli było to możliwe, należało rekrutować do tej pracy rezerwistów. Pracownicy mieli podpisać umowę, w której m.in. zobowiązywali się: zachować bezwzględnie tajemnicę o wykonanych robotach; nie opuszczać rejonu budowy bez przepustki.

Wyżywienie pracowników miało być zorganizowane tak, aby wykluczyć udawanie się do sąsiednich wiosek i uniemożliwić dostęp han-

dlarzy. Co się tyczy nazw topograficznych, aby utrudnić pracę wywiadowi radzieckiemu, administracja oraz pracownicy kierownictwa robót nr 18 mieli stosować kryptonimy. Tereny obiektów fortyfikacyjnych miały być opatrzone ostrzegawczymi tablicami, a ludność miejscowa do miejsca budowy nie była dopuszczona. Prywatna korespondencja do pracowników zatrudnionych przy robotach fortyfikacyjnych miała być skierowana na adres: Baranowicze, skrzynka pocztowa nr 18.

Każdy robotnik zatrudniony przy pracach fortyfikacyjnych przechodził kontrolę ze strony Agentury Informacyjnej DOK IX w Baranowiczach. „W odpowiedzi na tamtejszą L.332/33 komunikuję, iż poza Stolarczykiem Anatolim, wszyscy wymienieni w wykazie pracownicy tak pod względem moralnym jak i politycznym cieszą się opinią dobrą" – zaznaczono w piśmie Agentury Informacyjnej DOK IX w Baranowiczach, skierowanym do Kierownika Robót Fortyfikacyjnych w Baranowiczach[14]. Informacja o pracownikach do polskich fortyfikatorów nadchodziła też ze strony Policji Państwowej. W korespondencji Wywiadu Śledczego Komendy Policji Państwowej w Baranowiczach zaznaczono:

> Komunikuję, że Pieciun Wacław, s. Macieja i Kazimiry, urodzony w r. 1911, dnia 23.III. w. m. Homlu (Rosja), wyznania rz.-kat., stanu wolnego, technik, zamieszkały na przystanku kolejowym w Domaszewiczach, gm. Stolowickiej, pow. Baranowickiego, sądownie i administracyjnie nie karany, pod względem moralnym i politycznym cieszy się opinią dobrą. W rejestrach Wydziału Śledczego notowany nie jest[15].

A tu jeszcze jeden dokument (pismo Komendy Policji Państwowej Powiatu Wilejskiego):

> Komunikuję, że Sakowicz Gabriel, s. Jana i Anastazji, ur. w r. 1897 we wsi Hryhorki, gm. Kurzenieckiej, pow. Wilejskiego, wyznania prawosławnego, narodowości białoruskiej, żonaty, z zawodu rolnik. Obecnie jest zamieszkały w pow. Baranowickim od chwili wysiedlenia go z pasa granicznego po odbyciu kary w dniu 29.05.1932 r. Ostatnie zamieszkiwał

[14] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2187.
[15] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2187. – W. Pieciun. Opinia.

we wsi Hryhorki, gminy kurzenieckiej. Posiada 3 ha ziemi i zabudowania w tejże wsi. Dowodu osobistego lub innych dokumentów stwierdzających jego przynależność do Państwa Polskiego nie posiada. Przynależny jest do gminy kurzenieckiej, pow. Wilejskiego. Umysłowo chory nie był. Żebraniny nie uprawiał. Do ZSRR nie wyjeżdżał. Politycznie wymieniony podejrzany jest o należenie do KPZB. W miesiącu listopadzie 1931 r. został użyty jako kurier przez Jachimowicza Mikołaja, któremu to zobowiązał się zanieść materiał szpiegowski do ZSRR. Przy usiłowaniu przekroczenia granicy przez patrol KOP został przytrzymany lecz wczas zdążył materiał szpiegowski ukryć i który następnie nie został odnaleziony. Na rozprawie sądowej wobec nieudowodnienia mu winy skazany za to został przez Sąd Grodzki w Ilji jedynie na 3 miesiąca więzienia za usiłowanie przekroczenia granicy do ZSRR. Istnieje przypuszczenie że Sakowicz i nadal utrzymuje z Jachimowiczem Mikołajem kontakt. Że Sakowicz Gabriel znajdował się w kontakcie z wyżej omawianym Jachimowiczem Mikołajem znajduje swe uzasadnienie w tem, że gdy Jachimowicz Mikołaj dowiedział się o zatrzymaniu na granicy Sakowicza Gabriela to zaraz zbiegł za granicę do ZSRR gdzie i obecnie znajduje się. Ponadto notowany jest Sakowicz Gabriel w tut. kartotekach o dokonanie zabójstwa z roku 1926 dnia 5.12. Jednak również za to przestępstwo nie został skazany z powodu braku dostatecznych dowodów winy. Komunikując powyższe ze swojej strony stawiam zastrzeżenie na przyjęcie tej osoby do tak ważnych robót wojskowych gdyż Sakowicz Gabriel bezwarunkowo na zaufanie nie zasługuje jako osoba poszlakowana tak politycznie jak i kryminalnie[16].

W związku z działalnością agentury radzieckiej w rejonie prac fortyfikacyjnych pod Baranowiczami kontrwywiad II Rzeczypospolitej próbował przeciwstawić się działaniu agentów radzieckich oraz ich pomocników, wykorzystując własną agenturę wśród ludności miejscowej. Tak, w 1936 r. jednym z agentów Samodzielnego referatu informacyjnego DOK IX w Baranowiczach był Leon Stachurski (pseudonim Edward Samborski). Człowiek ten zajmował się obserwacją konstrukcji hydrotechnicznych obok stacji kolejowej Rejtanów na linii kolejowej Łuniniec-Baranowicze. Stachurski-Samborski był autorem opinii o dozorcy

[16] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2187. – G. Sakowicz. Opinia.

Jazu nr 11 we w. Miniczach. W lipcu 1937 r. ów agent naświetlił stosunki panujące w kierownictwie robót fortyfikacyjnych w Baranowiczach[17].

Podobną pracę wykonywał agent Ekspozytury Baranowicze W. Orsa. Miał on zwracać uwagę na „kręcących się" na terenie robót (w rejonie Odachowszczyzny) osobników, oraz zwracać uwagę na robotników, którzy mieli zamiar uciec do ZSRR, czy zbierali materiał o charakterze wywiadowczym[18]. Żołnierz Wojska Polskiego Białorusin A. Mozol też współpracował z polskim kontrwywiadem w Baranowiczach. Jego zadaniem była obserwacja żołnierzy 78 pułku Strzelców Słuckich Wojska Polskiego, podejrzanych o działalność na rzecz ZSRR[19]. Zadaniem innego Białorusina, Piotra Popczeni, było pilnowanie osób „kręcących się" na terenie ufortyfikowanym[20]. W 1937 r. na terenie polskich fortyfikacji w rejonie Stołowicze – Torczyce – Skrobowo pracę kontrwywiadowczą sprawował agent „Ryszard Sawan" (prawdziwe imię Bonifacy Sidorowicz-Wojno). Głównym zadaniem tego „dwójkarza" było „rozpracowanie" miejscowych mieszkańców w związku z ewentualną współpracą z wywiadem radzieckim[21].

W lutym 1937 r. szef Oddziału III Sztabu Głównego płk. dypl. J. Jaklicz skierował do szefa Oddziału II Sztabu Głównego prośbę o bezzwłoczne „przepracowanie" terenu w porozumieniu z Kierownikiem robót nr 18 w związku z rozpoczęciem pod Baranowiczami kolejnej fazy prac fortyfikacyjnych[22]. Jednak w trakcie wykonania rozporządzenia nie wszystko szło według planów. 22 lipca 1937 r. inspektorowi armii gen. dyw. T. Piskorowi szef fortyfikacji „Baranowicze" ppłk. M. Rewieński meldował:

---

[17] CAW, Oddział II Sztabu Głównego (dalej - Oddział II), sygn. I.303.4.738. – Dossier Nr. 1222. L. Stachurski.

[18] CAW, Oddział II, sygn. I.303.4.776. – Dossier Nr. 1007. – W. Orsa.

[19] CAW, Oddział II, sygn. I.303.4.738. – Dossier Nr. 1269. A. Mozol.

[20] CAW, Oddział II, sygn. I.303.4.776. – Dossier Nr. 1007. – P. Popczenia.

[21] CAW, Oddział II, sygn. I.303.4.776. – Dossier Nr. 1273. – B. Sidorowicz-Wojno.

[22] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2112. – Ochrona prac specjalnych w rejonie Baranowicz.

> Melduje, że dotychczas rozkaz Pana Szefa Sztabu Głównego z dnia 5.10.1936 r. „Wytyczne o ochronie prac specjalnych w rejonie Baranowicz" nie został wprowadzony w życie, a mianowicie, nie zostali wysiedleni z rejonu budowli fortyfikacyjnych osobnicy, wymienieni w rozdz. III. Pkt. 2 oraz nie zostały wydane przez państwowe władze administracyjne zarządzenia dotyczące szeregu obostrzeń i rygorów co do zachowania się ludności w strefie bezpieczeństwa (rozdz. III. pkt.1.), ponieważ państwowe władze administracyjne nie otrzymały dotychczas odnośnych rozporządzeń wykonawczych. […] Wobec ważności prowadzonych prac i wobec niemożności w warunkach obecnych zabezpieczenia ochrony tajemnicy wojskowej w myśli rozkazu Pana Szefa Sztabu Głównego, proszę Pana Generała o spowodowanie: wprowadzenie w życie rozkazu Pana Szefa Sztabu Głównego; rozszerzenie pasa granicznego na podstawie Dz. U.R.P. Nr. 11/37 poz. 83 na powiaty: baranowicki, nowogródzki, słonimski i kosowski; wydanie zakazu Aeroklubom R.P. L.O.P.P., pulkom lotniczym itp. odbywania lotów nad wspomnianymi wyżej powiatami[23].

Jednak problemy pozostały. W piśmie Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX do Szefa Sztabu Głównego zaznaczono:

> Ostatnimi czasy zdarzają się coraz częściej przeloty samolotów Wojska Polskiego ponad terenem prac specjalnych, prowadzonych w rejonie Baranowicz. O projektowanych przelotach nie jest powiadamiane uprzednio ani Dowództwo OK IX, ani Kierownictwo Robót Specjalnych w Baranowiczach. Proszę o wydanie zakazu aeroklubom R.P., LOPP i jednostkom lotniczym odbywania lotów nad terenem prac specjalnych[24].

We wrześniu 1937 r. Szef Oddziału III Sztabu Głównego płk. J. Jaklicz informował inspektora armii gen. dyw. T. Piskora, że rozkaz w sprawie ochrony tajemnicy wojskowej przy pracach fortyfikacyjnych w Baranowiczach nie mógł być w całej rozciągłości wykonany, bo nastąpiło

[23] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2112. – Ochrona tajemnicy wojskowej przy pracach fortyfikacyjnych.

[24] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2112. – Ochrona prac specjalnych w rejonie Baranowicz.

opóźnienie w załatwieniu wydania zarządzeń przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w związku z ustawą Prezydenta Rzeczypospolitej z dn. 23.12.1927 r. o granicach Państwa. W piśmie płk. J. Jaklicza do generała T. Piskora zaznaczono:

> Obecnie Ministerstwo Spraw Wojskowych przesłało ponownie żądania Szefa Sztabu Głównego do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i w najbliższym czasie wyjdą odpowiednie zarządzenia. W żądaniach tych Szef Sztabu Głównego postawił wniosek co do rozszerzenia pasa granicznego na powiaty baranowicki i nowogródzki i te żądania są uwzględnione. Co się tyczy powiatu słonimskiego, to ustawowo nie można go włączyć do pasa granicznego, a tym samym wprowadzić odpowiednich rygorów, gdyż jest to powiat trzeciej linii. Włączenie powiatu kosowskiego i szczuczyńskiego bez powiatu słonimskiego nie rozwiązuje sprawy Dolnej Szczary. W związku z powyższym Sztab Główny szuka rozwiązania na innej drodze. Wniosek konkretny przedstawię Panu Generałowi do zatwierdzenia. W sprawie przelotu płatowców cywilnych Szef Sztabu Głównego zwrócił się już przez M.S. Wojsk. do odpowiednich władz[25].

Oprócz opisanych wyżej zagrożeń dla zachowania tajemnicy na terenie prac fortyfikacyjnych pod Baranowiczami były i inne czynniki, wywierające wpływ na rozpowszechnienie informacji o budownictwie schronów bojowych przy granicy ze Związkiem Radzieckim. W piśmie do I oficera Sztabu Inspektora Armii gen. dyw. T. Piskora od 20 listopada 1937 r. Szef fortyfikacji Baranowicze ppłk. M. Rewieński zaznaczał:

> Według oświadczenia Kierownika Ekspozytury Samodzielnego Referatu Informacyjnego przy D.O.K. IX w Baranowiczach, pomimo kilkakrotnych wystąpień do Pana Wojewody Nowogródzkiego, nie została dotąd załatwiona sprawa wstrzymania wydawania nowych oraz cofnięcia starych zezwoleń na polowania, połów ryb oraz handel domokrążny na terenie robót specjalnych tutejszego Szefostwa. Na terenie robót specjalnych istnieją liczne kółka myśliwskie, nad działalnością których i ich składem osobowym ani tutejsze Szefostwo, ani Referat informacyjny nie mają żad-

[25] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2112. – Ochrona tajemnicy wojskowej przy pracach fortyfikacyjnych w Baranowiczach.

> nej kontroli. W związku z powyższym proszę Pana Pułkownika o spowodowanie wydania przez władze centralne zarządzenia zmierzającego do zakazania na terenach robót specjalnych polowań, połowu ryb oraz handlu domokrążnego, względnie, gdyby takie zarządzenie było niemożliwe ze względów administracyjnych, o ograniczenie tych czynności przez konieczność posiadania przepustki, wydanej przez Szefa Fortyfikacji Baranowicze na wniosek Ekspozytury Samodzielnego Referatu Informacyjnego[26].

Jednak sytuacja nie zmieniała się na lepsze. Rejon prac fortyfikacyjnych pod Baranowiczami był terenem, gdzie znajdowało się sporo wsi oraz miasteczek, co powodowało duży ruch ludności. Sami Baranowicze byli poważnym punktem, przez który przechodziło sporo strategicznych dróg oraz szlaków co powodowało obecność różnych kategorii osób na terenie. W korespondencji do Inspektora Saperów nowy Szef Fortyfikacji Baranowicze major Jan Prochański zaznaczał:

> Melduje Panu Generałowi, że dotychczasowe doświadczenia wykazały bardzo duże trudności przy zabezpieczeniu ochrony tajemnic wojskowych na terenie prac specjalnych w rejonie Baranowicz. Swobodny ruch ludności cywilnej w rejonie umocnień obronnych (handel domokrążny, obozowanie band cyganów, zamieszkiwanie obcokrajowców, myślistwo) pozbawiony możności ograniczeń ze strony władz administracyjnych dla braku odnośnych zarządzeń władz centralnych uniemożliwia kontrolę osób przebywających na tych terenach. W związku z powyższym uważałbym za wskazane poczynienie kroków u odnośnych władz centralnych celem wprowadzenia w życie na terenie prac fortyfikacyjnych ograniczeń, stosowanych na obszarach warownych względnie rejonach umocnionych[27].

Pod koniec listopada 1938 r. Inspektor Armii gen. dyw. T. Piskor zaznaczał, że ilość afer szpiegowskich na terenie prac fortyfikacyjnych w rejonie Baranowicz zmalała co było związane ze wzmocnieniem

[26] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2112. – Ochrona tajemnicy na terenie robót specjalnych.

[27] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2123. – Ochrona prac specjalnych w rejonie Baranowicz.

ochrony tych prac. Gen. dyw. T. Piskor w piśmie do szefa Sztabu Głównego oraz dowódcy Korpusu Ochrony Pogranicza zaznaczał:

> Nie sądzę, by wywiad sowiecki zaprzestał interesować się przedstawiającym duże znaczenie odcinkiem Baranowicz. Mała ilość wykrytych i zlikwidowanych afer szpiegowskich w tym rejonie częściowo jest spowodowana niedostateczną, moim zdaniem, ochroną prac specjalnych w rejonie Baranowicz, tak pod względem ochrony zewnętrznej, jak też i środków finansowych przeznaczonych na kontrwywiad[28].

Wiosną 1939 r. 20 dywizja piechoty z Baranowicz została przerzucona na północ II Rzeczypospolitej, pod Mławę. Schrony bojowe pod Baranowiczami pozostały „bez gospodarza". 21.04.1939 r. w piśmie do I oficera Sztabu inspektora armii gen. dyw. T. Piskora Szef Fortyfikacji Baranowicze major J. Levittoux meldował:

> Melduję, że w związku z odejściem z Baranowicz 20 D.P., odszedł równocześnie Pluton Żandarmerii którego zadaniem było, między innymi, patrolowanie odcinka robót tut. Kierownictwa Robót i Szefostwa Fortyfikacji. Na miejscu w Baranowiczach pozostał czasowy Posterunek Żandarmerii o bardzo małym stanie ludzi, który nie jest w możności przeprowadzania kontroli odcinka, wskutek czego może zajść wypadek wglądu, w już wykonane prace, niepożądanych czynników. Ze względu na to, proszę Pana Pułkownika o spowodowanie poprawy tego stanu[29].

Generał T. Piskor skierował tę informację do szefa Sztabu Głównego, zaznaczając:

> Przewidywane przez pluton żandarmerii Baranowicze patrolowanie rejonu fortyfikacyjnego zostało zaniechane, ponieważ pluton ten odchodząc pozostawił jedynie znikomą ilość szeregowych, niezbędnych dla służby w garnizonie. Stan ten może w znacznym stopniu ułatwić pracę wywiadu obcego, wobec czego proszę Pana Generała o spowodowanie powiększenia ilości szeregowych w plutonie żandarmerii, pozostałym w Baranowi-

[28] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2123. – Ochrona prac specjalnych w rejonie Baranowicz. Zwiększenie środków na kontrwywiad.

[29] CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2137. – Patrolowanie odcinka. Interwencja.

czach o co najmniej 10-ciu, z przeznaczeniem do patrolowania pozycji rejonu Baranowicze[30].

Niestety, nawet 10 żandarmów nie mogło zorganizować dobrej ochrony linii polskich umocnień pod Baranowiczami, która składała się z ponad 300 schronów bojowych. Dlatego znaczącą rolę w sprawie ochrony polskich fortyfikacji pod Baranowiczami wiosną–latem 1939 r. odgrywały Junackie Hufce Pracy (dalej – JHP), które oprócz tego wykonywały prace związane z montażem przeszkód z drutu kolczastego na linii umocnień stałych wzdłuż Szczary. Na czym polegała praca junaków z JHP pod Baranowiczami w przededniu drugiej wojny światowej? O tym czytamy we wspomnieniach A. Kowalewskiego.

Siedem wielkich namiotów z prostymi, drewnianymi pryczami, rozbitych na małym wzgórzu, w cieniu białych brzóz, w pobliżu rzeki leniwie płynącej wśród moczarów, stanowiło kwaterę kompanii JHP, liczącej 110 junaków, w tym 40 z cenzusem, przybyłych z Polski Zachodniej. W skład kadry dowódczej wchodzili: dowódca kompanii kpt. Czaja, dwóch podporuczników, w tym wychowawca ppor. Mioduszewski, szef kompanii st. sierżant Jabczyński, kilku podoficerów – „morowych chłopów"; ich pieczy była oddana cała brać junacka. Zwierzchnictwo nad kompanią sprawował mjr Lachowicz – dowódca 5. Batalionu JHP, stacjonujący w miejscowości Dubiszcze, oddalonej około 9 km od Hołdowicz. […] Z zapałem stawialiśmy zasieki z drutu kolczastego przed betonowymi schronami pobudowanymi wzdłuż rzeki Szczary, a przeznaczonymi na stanowiska karabinów maszynowych i działek przeciwpancernych, Stanowiły one trwałą, trudną do zniszczenia zaporę obronną, ponieważ ich grube pręty żelazne były osadzane w głębokich fundamentach betonowych. Budowaliśmy umocnienia wschodniej granicy naszej ojczyzny. […] W końcowych dniach sierpnia wychowawca, ppor. Mioduszewski, opowiadał nam w ramach wieczornych pogadanek o schwytanych w ostatnich dniach agentach sowieckich, przekradających się potajemnie przez granicę wschodnią naszego państwa. Ich celem było organizowanie agitacji komunistycznej, sianie niepokoju przez wzbudzanie waśni narodowościowych. Fakty te

[30] Ibidem.

świadczyły o wrogim nastawieniu ZSRR do państwa i narodu polskiego. Kadra dowódcza kompanii, mówiąc o tych niebezpiecznych zjawiskach, wyrabiała w nas poczucie czujności i odpowiedzialną postawę patriotyczną w postępowaniu na co dzień[31].

Niestety, we wrześniu 1939 r. polskie umocnienia pod Baranowiczami nie zostały obsadzone przez jednostki Wojska Polskiego. W *Dzienniku działań bojowych frontu Białoruskiego we wrześniu 1939* roku napisano:

Dzierżyńska grupa konno-zmechanizowana. […] Dowództwo grupy przed rozpoczęciem działań bojowych wiedziało, że na linii granicy Polacy nie mogą stworzyć poważnego oporu, ale dalej w Baranowickim Rejonie Umocnionym oczekiwano na zorganizowany opór ogniowy nieprzyjaciela. Decyzja Rady Wojennej Grupy przedstawiona w rozkazie bojowym Nr. 01 – wykonać uderzenie 6 KK w kierunku Opieczki, Turzec, Korelicze i 15 Kpanc w kierunku Howiezna, Ociewice, Ostaszyn wynikała nie tylko z warunków terenowych, najbardziej sprzyjających ruchowi konnicy i czołgów, ale także z możliwości uderzenia i zdobycia Baranowickiego Rejonu Umocnionego obejściem z północy przez konnicę i uderzeniem czołgów na odcinku Ostaszyn, Skrobowo, Górne. Zdobycie Baranowickiego Rejonu Umocnionego zaplanowano poprzez jednoczesne uderzenie 6 KK i 15 Kpanc z dwóch kierunków. Wyborowi kierunków sprzyjały bezwzględnie warunki terenowe. Wybór kierunków uderzenia prowadzono także z uwzględnieniem gęstości punktów ogniowych znajdujących się w oddzielnych odcinkach Baranowickiego Rejonu Umocnionego. Kierunki 6 KK jak i 15 KPanc przechodziły wzdłuż północnego odcinka Baranowickiego Rejonu Umocnionego, górnego biegu rzeki Szczara, wzdłuż odcinka najbardziej odpowiadającego pod względem warunków terenowych. W rozkazie Nr. 01 postawiono zadania na pierwszy dzień walki i dlatego nie widać w nim zamiaru dowódcy w odniesieniu się do sposobu opanowania najbardziej nasyconego pod względem punktów ogniowych odcinka Baranowickiego Rejonu Umocnionego Kołdyczewo-Stołowicze (pod warunkiem gdyby Polacy zdecydowali bronić Rejon Umocniony tak jak przywidywało dowództwo Grupy Konno-Zmechanizowanej), albo

[31] A. Kowalewski, *Byłem ochotnikiem SGO „Polesie" – 1939,* Poznań 1999, s. 9–17.

obejściem od tyłu oddziałów 6 KK i 15 Kpanc lub 5 KS, 13 DS i 21 Bpanc, które przerwały się na tyły, lub wspólnie z wykorzystaniem jednych i drugich oddziałów. Rozkaz bojowy Nr. 02 tego zamiaru dowództwa nie ujawnia i dopiero w czasie natarcia 17.09. wyjaśniło się, że Baranowicki Rejon Umocniony nie jest broniony przez nikogo, wobec czego zajęto go bez boju[32].

17 września 1939 r. jednostki Armii Czerwonej zajęły Baranowicze. W 1940 r. specjaliści radzieccy przeprowadzili badanie polskich umocnień pod Baranowiczami i ich inwentaryzację. Niestety to, co tak długo szykowano na wypadek wojny z ZSRR, w trakcie konfliktu nie odegrało żadnej roli.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo komunikacji w Warszawie, sygn. 2/16/0/1/2525. – Grunty zbiornika na rz. Łochoźwie – usunięcie zabudowań.

Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), GISZ, sygn. I.302.4.2123. – Ochrona prac specjalnych w rejonie Baranowicz.

CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2123. – Ochrona prac specjalnych w rejonie Baranowicz. Zwiększenie środków na kontrwywiad.

CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2137. – Patrolowanie odcinka. Interwencja.

CAW, GISZ, sygn. I. 302.4.2087. – Pismo Inspektora Armii generała dywizji T. Piskora do Szefa Sztabu Głównego w sprawie pracy Komisji Fortyfikacyjnej Nr. 4.

CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2095. – Projekt planu ochrony prac fortyfikacyjnych.

CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2112. – Ochrona tajemnicy wojskowej przy pracach fortyfikacyjnych w Baranowiczach.

CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2187. – G. Sakowicz. Opinia.

CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2187. – W. Pieciun. Opinia.

CAW, GISZ, sygn. I.302.4.2112. – Ochrona prac specjalnych w rejonie Baranowicz.

CAW, Oddział II Sztabu Głównego (dalej – Oddział II), sygn. I.303.4.738. – Dossier Nr. 1222. L. Stachurski.

[32] *Dziennik działań bojowych frontu białoruskiego we wrześniu 1939 roku,* Warszawa 1998, s. 16.

CAW, Oddział II, sygn. I.303.4.738. – Dossier Nr. 1269. A. Mozol.
CAW, Oddział II, sygn. I.303.4.776. – Dossier Nr. 1007. – P. Popczenia.
CAW, Oddział II, sygn. I.303.4.776. – Dossier Nr. 1007. – W. Orsa.
CAW, Oddział II, sygn. I.303.4.776. – Dossier Nr. 1273. – B. Sidorowicz-Wojno.
CAW, Główny Inspektorat Sił Zbrojnych (dalej – GISZ), sygn. I. 302.4.2086. – Pismo Szefa Stabu Głównego generała dywizji T. Piskora w sprawie kontroli ewidencji byłych schronów niemieckich w rejonie Baranowicz.

Opracowania

Abramowski W., *Pozycje niemieckie 1915–1917/8 r. na froncie rosyjskim*, „Saper i inżynier wojskowy" 1922, R.1, nr 6.
Aksamitowski A., *Fortyfikacyjna osłona granic II Rzeczypospolitej na kierunku Białoruskiego obszaru operacyjnego* [w:] *Kresy, granice i pogranicza w historii wojskowej,* red. A. Olejko i inni, Oświęcim 2014.
Dziennik działań bojowych frontu białoruskiego we wrześniu 1939 roku, Warszawa 1998.
Kot M., *Wschodnie umocnienia Rzeczypospolitej*. Cz. 1: *Odcinek „Baranowicze"*, „Archeologia Wojskowa" 1994, nr 1.
Kowalewski A., *Byłem ochotnikiem SGO „Polesie" – 1939*, Poznań 1999.
Mel′nìkaŭ Ì., *Na "mâžy cyvìlìzacyj". Staronkì gìstoryì davaennaj pol'ska-saveckaj mâžy ŭ Belarusì,* Minsk 2020 [І. Мельнікаў, *На "мяжы цывілізацый". Старонкі гісторыі даваеннай польска-савецкай мяжы ў Беларусі*, Мінск 2020].

Keep it a secret. The action of the Polish counterintelligence services in the area of fortification works near Baranavichy in the 1930-s

The Baranavichy fortified area was one of the most powerful Polish border fortifications in the 1930-s. It consisted of both old German, modernized by Polish sappers, long-term fortifications, and new, Polish pillboxes of the different types. Fortifications near Baranavichy aroused interest from the side of the Soviet intelligence service. In turn, the Polish counterintelligence agencies sought to prevent the leakage of information on this issue.

K e y w o r d s : Baranavichy fortified area, the Polish-Soviet border in Belarus; Baranavichy; the intelligence war

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.119-132

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220706

Data przesłania: 24.06.2022
Data akceptacji: 24.07.2022

Наталля Барабаш

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
barabash-n@bk.ru
ORCID: 0000-0002-9771-9411

Стварэнне і дзейнасць жаночых дэлегацкіх сходаў у БССР у 1920-х – сярэдзіне 1950-х гг.

Utworzenie i działalność zebrań delegatów kobiet w BSRS w latach 20.–50. XX wieku

Rząd sowiecki przywiązywał dużą wagę do pracy z kobietami. Przede wszystkim tłumaczono to chęcią zaangażowania kobiet w aktywną działalność partyjno-sowiecką, związkową i komsomolską. Najczęstszą formą takiej pracy były zebrania delegatów, które powstały na początku lat 20. i były aktywną formą włączania kobiet w życie społeczno-polityczne społeczeństwa sowieckiego do połowy lat 50. XX w. Zebrania delegatów, jako forma organizacji społecznej kobiet, wykorzystywały takie formy aktywności tak teoretyczne – studiowanie twórczości klasyków marksizmu-leninizmu oraz wybitnych postaci partii i rządu, jak i praktyczne – dobór i promocja kobiet do kierowania pracą partyjno-sowiecką, związkową i gospodarczą.

Słowa kluczowe: kobiety, praca partyjno-sowiecka, praca związkowa i komsomołowa, zebrania delegatów kobiet, Białoruś, działalność polityczna

Савецкая ўлада з першых дзён свайго існавання адным з важнейшіх накірункаў сваёй працы вылучала працу сярод жанчын. Галоўным у гэтай працы з'яўлялася прыцягненне жанчын да актыўнай грамадска-палітычнай працы і іх вылучэнне на кіруючыя пасады ў партыйна-савецкім, гаспадарчым, прафсаюзным, камсамольскім

апараце. Дадзены артыкул прысвечаны аналізу палітыкі Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі (КП(б)Б) у працы з жанчынамі і адной з асноўных форм гэтай палітыкі – дэлегацкіх сходаў.

Дэлегацкія сходы – як адна з важных форм працы з жанчынамі з'явіліся ў другой палове 1919 г. з заснаваннем у партыйных структурах аддзелаў па рабоце сярод жанчын (жанаддзелы). Адным з асноўных накірункаў іх працы з'яўлялася "вовлечение женских масс в социалистическое строительство"[1]. Іх праца падзялялася на дзве часткі: тэарэтычную – вывучэнне асноў марксізму-ленінізму, палітычная адукацыя і практычную – адбор і вылучэнне найбольш актыўных і здольных да арганізатаскай і адміністрацыйнай працы жанчын на кіруючыя пасады ва ўсіх органах дзяржаўнай улады і кіравання.

У першыя гады савецкай улады ў Беларусі статус дэлегацкіх сходаў не быў заканадаўча замацаваны. Фактычна гэта быў грамадскі рух, які кантраляваўся жанаддзеламі. Інстытуалізацыя дэлегацкіх сходаў адбылася на VIII Усерасійскім з'ездзе саветаў рабочых, сялянскіх, чырвонаармейскіх і казацкіх дэпутатаў 28 снежня 1920 г., на якім была прынята спецыяльная пастанова "О привлечении женщин к хозяйственному строительству", у якой, у тым ліку падкрэслівалась неабходнасць:

> Привлечь работниц и крестьянок во все экономические органы, разрабатывающие и осуществляющие общехозяйственный план, вовлекать их в заводоуправления, в фабрично-заводские комитеты и в правления профессиональных союзов[2].

Улічваючы гэтае рашэнне аддзел па рабоце сярод жанчын ЦК РКП(б) прапанаваў УЦВК СССР зацвердзіць гэтую пастанову, каб заканадаўча замацаваць яе. 11 красавіка 1921 г. на аснове даклада наркама юстыцыі Зміцера Курскага на паседжанні Малога СНК СССР

---

[1] И.В. Алферова, *Делегатские собрания 1920-х гг. как проект подготовки жанщин к управленческой деятельности,* «Вестник Челябинского государственного университета» № 1, вып. 43, с. 46–54.

[2] Тамсама, с. 48.

была аднагалосна прынята пастанова «О привлечении работниц и крестьянок к работе в советских учреждениях», якая юрыдычна замацоўвала ўдзел жанчын у працы дзяржаўных і савецкіх устаноў, арганізацый, прадпрыемстваў[3]. У пастанове падкрэслівалася:

> С целью установления связи советских учреждений с широкими массами трудящихся, оживления советского аппарата и постепенного освобождения его от бюрократических элементов, Совет Народных Комиссаров признал целесообразным и необходимым привлекать к практической работе в Отделы исполкомов и его учреждения работниц и крестьянок через Отделы работниц Российской Коммунистической партии[4].

Паколькі КП(б)Б фактычна падпарадкоўвалася ЦК РКП(б), то, безумоўна, гэтыя рашэнні самым непасрэдным чынам закраналі Беларусь, дзе таксама былі створаны дэлегацкіх сходы жанчын і пачаўся працэс іх "уцягвання" у савецкае будаўніцтва, улічваючы асаблівасці развіцця Беларусі. Аднак гэта адбылося крыху пазней, што тлумачылася польска-савецкай вайной і толькі пасля другога абвешчання БССР (31 ліпеня 1920 г.), кампартыя Беларусі пачала надаваць працы сярод жанчын значную ўвагу. На VII з'ездзе КП(б)Б (20–26 красавіка 1923 г.) была прынятая рэзалюцыя "О работе среди работниц и крестьянок», у якой падкрэслівалася:

> Одним из методов влияния на широкие беспартийные массы в новых условиях остаются по-прежнему делегатские собрания. Делегатские собрания имеют своей задачей объединить вокруг партии, Советов и профсоюзов отсталые слои работниц и крестьянок, втянуть их в круг общественной жизни, производства и научить вести определенную практическую работу по советскому, партийному и профессиональному строительству[5].

---

[3] Тамсама, с. 48.

[4] Тамсама, с. 50.

[5] *Коммунистическая партия Белоруссии в революциях и решениях съездов и пленумов ЦК*, Т.1. 1918–1927. Под ред.: В.И. Бровикова, В.Я. Крыкова, С.Е. Павлова, Минск 1983, с. 152.

Першапачаткова, члены дэлегацкіх сходаў абіраліся па адной ад 50 чалавек. У 1922 г. норма прадстаўніцтва пры выбарах дэлегатак была зменена: па адной ад 25 працуючых жанчын. У 1925 г. ЦК УКП(б) прыняў новае палажэнне аб дэлегацкіх сходах, у адпаведнасці з якім адна дэлегатка абіралася ад 10 працуючых, а ад жанчын-служачых – па адной ад 100[6]. Першапачаткова дэлегаткі абіраліся тэрмінам на 3, у 1921 г. – 4, у 1922 г. – 6 месяцаў, а пасля 1923 г. – на год. Аднак, у рэзалюцыі нарады работнікаў сярод жанчын, якая адбылася ў 1924 г., тэрмін работы дэлегатак быў зменшаны да чатырох месяцаў у горадзе і да шасці месяцаў у вёсцы[7]. Гэтае палажэнне дзейнічала на працягу 1920-х–1930-х гг.

Кампартыя Беларусі на пачатку 1920-х адзначала дасягненні ў працы сярод жанчын. На XII Усебеларускай партканферэнцыі падкрэслівалася, што:

> В работе среди женщин достигнуты значительные результаты. Наблюдавшийся раннее момент отрыва женотделов от партийной работы изжит. Наблюдается углубление и расширение работы среди широких слоев работниц и крестьянок, вовлечение их в общественную жизнь[8].

Адзначым, што праца сярод жанчын у БССР вялася не ўвогуле, а па нацыянальнай прыкмеце. На канферэнцыі адзначалася, што ў Беларусі існуюць чатыры найбольш значныя нацыі: рускія, беларусы, яўрэі і палякі. Партыя ўлічвала гэты момант у працы сярод жанчын і ў апараце жаночага аддзелу ЦК КП(б)Б былі вылучаны спецыяльныя інструктары, якія працавалі сярод жанчын "сваёй" нацыянальнасці[9].

Аднак, сцверджанне аб "пашырэнні" работы сярод жанчын і вылучэнні іх на кіруючую партыйна-савецкую працу была вельмі

---

[6] И.В. Алферова, *Делегатские собрания 1920-х гг. как проект*..., с. 53.
[7] Тамсама, с. 57.
[8] НАРБ, ф. 4п, оп.1, д.1182, л. 1.
[9] Тамсама, л. 10.

“аптымістычнай” і далекай ад рэальнасці. Так, вынікі выбараў у сельскія саветы ў 1926 г. паказалі, што ў члены сельскіх саветаў было абрана 8,2% жанчын, у той час як мужчын было абрана 91,8%. Яшчэ горшыя вынікі былі сярод абраных старшынь сельскіх саветаў, з якіх мужчын было абрана 1167 ці 99,4%, а жанчын толькі 8 ці 0,6%[10]. Крыху больш жанчын было абрана ў мястэчкавыя саветы, у якія мужчын было абрана 647 ці 87,6%, а жанчын толькі 92 ці 12,4%[11].

Выбары ў раённый выканаўчыя камітэты таксама засведчылі незначны працэнт жанчын абраных у гэтыя органы. Так, у склад членаў раённых выканаўчых камітэтаў было абрана ўсяго 1474 чалавекі, сярод якіх мужчыны складалі 1345 ці 91,2%, а жанчыны – 129 ці 8,8%[12]. Сярод старшынь райвыканкамаў не мелася ні адной жанчыны. Прыкладна такія ж лічбы назіраліся і пры выбарах у гарадскія саветы дэпутатаў працоўных. Усяго было абрана ў гэтыя органы 954 чалавекі, з якіх 861 ці 90,3% з’яўляліся мужчынамі і толькі 93 ці 9,7% былі жанчыны[13]. Аднак, нельга крытычна ставіцца да такой нязначнай колькасці абраных у выканаўчыя і заканадаўчыя органы раённага ўзроўню ўлады жанчын. Калі параўноўваць з пачаткам 1920-х гадоў, калі жанчын было літаральна адзінкі, то вынік па стану на канец 1926 г. магчыма лічыць поспехам улады па ўцягненню жанчын у працу ва ўладных структурах раеннага ўзроўню.

Цікавымі ўяўляюцца звесткі аб складзе дэлегацкіх сходаў у 1926 г. у сельскай мясцовасці. Усяго налічвалася па ўз’яднанай БССР 16 981 дэлагатка, з якіх беларусак было 14 766, поляк – 663, яўрэяк – 1047, іншых – 5283[14]. У працэнтных адносінах гэтыя лічбы выглядалі наступным чынам: у весцы 87% беларусак, 6% – яўрэяк, 4% – палячак і 3% іншых. У горадзе 43 беласусак, 35% – яўрэяк, 3%

[10] НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 2372, л. 93.
[11] Тамсама, л. 94.
[12] Тамсама, л. 92.
[13] Тамсама, л. 96.
[14] Тамсама, л. 143.

– палячак, 14% – рускіх і 4% – іншых[15]. Як вынікае, абсалютную большасць склалі беларускі, што адлюстроўвала нацыянальную перавагу беларусаў у грамадстве.

Дынаміка росту дэлегатак выразна назіраецца з моманту ўз'яднання БССР у 1926 г. Так, у 1924–1925 гг. мелася па ўсей Беларусі ў гарадах 1502 делагаткі, у 1925–1926 гг. адпаведна 2898. На вёсцы гэты ўзрост быў яшчэ большы: у 1924–1925 гг. мелася на весцы 9239 дэлегатак, ў 1925–1926 гг. стала 16 981[16]. Усяго ў 1926 г. было створана 472 дэлегацкіх схода. Па сацыяльнаму стану ў сельскіх дэлегацкіх сходах было 51% беднячак, 35,5 – сераднячак, 4% – батрачак, 2% – рабочых саўгасаў і 1,5% іншых – настаўніц, служачых і кустароў. У горадзе карціна выглядала наступным чынам: работніц – 55%, 30% жонак рабочых, 11% служачых і 3% кустарак[17]. Такім чынам, большасць дэлегатак склалі сялянкі і рабочыя, што адпавядала палітыцы партыі па стварэнні "ядра" пралетарскіх сіл у дэлегаціх сходах.

Значна меньшая колькасць дэлегатак прыпадала на гарадское насельніцтва. Так, па гарадах Беларусі па стану на канец 1926 г. мелася 2770 делегатак, з якіх беларусак налічвалася 1177, яўрэяк – 974, рускіх – 373, поляк – 101[18].

Лічба 8–9% жанчын назіралася і сярод членаў прафсаюза. За 1925 г., г.зн. да ўзбуйнення Беларусі, з усей колькасці членаў прафсаюзаў у 11 224 чалавек жанчыны складалі 9,2%[19].

Нямецка-савецкая вайна перарвала гэты працэс і ў вайну гэтыя структуры не дзейнічалі. У пасляваенны час партыйна-савецкае кіраўніцтва зноў палічыла неабходным вярнуцца да такой формы работы з жанчынамі. Галоўным чынам гэтая праца разгарнулася ў заходніх абласцях Беларусі, бо трэба было "выхаваць і перавыха-

[15] НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 2915, л. 31.
[16] НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 2910, л. 49.
[17] НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 2915, л. 31.
[18] НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 2372, л. 144.
[19] НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 2378, л. 68.

ваць" жанчыну, якая амаль 20-ць год (з 1921 па1939 г.) знаходзілася пад "польскім прыгнетам і выхаваннем" у складзе польскай дзяржавы.

У Заходняй Беларусі гэтае пытанне набывала першачарговую задачу і на IX пленуме ЦК КП(б)Б (3–6 чэрвеня 1947 г.) была звернутая ўвага партыйна-савецкага кіраўніцтва абласнога і раённага ўзроўняў аб "уцягванні" жанчын у партыйную, савецкую, прафсаюзную, камсамольскую працу і іх вылучэнні на кіруючыя пасады. На пленуме адзначалася:

> Пленум ЦК требует от партийных организаций коренного улучшения массово-политической работы среди работниц, крестьянок, всех трудящихся женщин, оживления работы женских делегатских собраний, регулярного проведения собраний всех женщин Необходимо привлечь трудящихся женщин деревни к активной политической жизни, разъясняя им политику партии и Советской власти, текущие политические события, вовлекая их в борьбу за восстановление и подъём промышленности и сельского хозяйства, в дело строительства новой советской жизни в западных областях республики[20].

Выконваючы рашэнні IX пленума ва ўсіх заходніх абласцях Беларусі была адноўлена праца дэлегацкіх сходаў. Так, Баранавіцкі АК КП(б)Б ужо 18 чэрвеня 1947 г. паведамляў аддзелу ЦК КП(б)Б па рабоце з жанчынамі, што ў вобласці створана 232 дэлегацкія сходы, у якія абраныя 6907 жанчын[21].

У Маладзечненскай вобласці дэлегацкія сходы былі створаны напрыканцы 1946 г. Усяго было створана 242 дэлегацкія сходы, з якіх 230 было створана ў сельскай мясцовасці. Усе дэлегацкія сходы аб'ядналі 5856 дэлегатак і 2189 жанчын-актывістак. Сацыяльны склад усіх дэлегатак з'яўляўся наступным: работніц – 154, служачых – 627, сялянак-беднячак – 3689, сялянак-сераднячак – 1386[22].

---

[20] *Коммунистическая партия Белоруссии в революциях и решениях съездов и пленумов ЦК*, Т.4. 1945–1955, Под ред.: Г.Г. Бартошевича, Минск 1986, с. 181.

[21] НАРБ, ф. 4п, оп. 29, д. 573, л. 1.

[22] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 21, л. 260.

Дэлегаткамі былі абраны "*лепшыя жанчыны, адданыя партыі і савецкай уладзе, жанчыны з работніц, сялянак, хатніх гаспадынь і мясцовай інтэлігенцыі*"[23]. Кіруючым органам дэлегацкага сходу з'яўляўся Савет дэлегацкага сходу, у які абіралася ад 3 да 7 чалавек. Савет дэлегацкага сходу зацвярджаўся на бюро РК, ГК і АК КП(б)Б.

Звернем увагу, што ў пасляваенны час змяніўся накірунак працы сярод жанчын у Беларусі. Калі ў 20–30-я гг. партыйна-савецкае кіраўніцтва рабіла акцэнт на далучэнне жанчын да працы ў "выканкамаў і яго ўстановах", то зараз задача ставілася на пашырэнне і паглыбленне "сярод іх палітычна-масавай працы". Другі важны момант, характэрны толькі для Беларусі, праца сярод жанчын пераважна заходніх абласцей Беларусі. Тлумачэнне гэтаму можа быць наступнае. Дадзены рэгіён быў інкарпараваны ў склад СССР толькі ў 1939 г. і да пачатку нямецка-савецкай вайны там не паспелі належным чынам разгарнуць гэтую працу. Таму ў пасляваенны час, улічваючы асаблівасці развіцця заходнебеларусскага рэгіёну, партыйна-савецкае кіраўнцтва рэспублікі звярнула асаблівую ўвагу на стварэнне дэлегацкіх сходаў у заходніх абласцях і развіцця сярод жанчын "масава-палітычнай працы".

Адзначым, што ЦК КП(б)Б неаднаразова разглядаў пытанні аб працы сярод жанчын. Так, 28 чэрвеня 1947 г. ЦК КП(б)Б разглядзеў пытанне "Аб працы сярод жанчын у Брэсцкай вобласці". У пастанове адзначалася, што ў вобласці працуе 228 дэлегацкіх сходаў, якія налічвали 6807 дэлегатак[24]. У час выбараў у мясцовыя саветы ў вобласці было абрана 1445 жанчын, з якіх: 18 у абласны савет, 148 – у раенныя, гарсаветы – 73, гарсаветы раеннага падпарадкавання – 68, сельскія саветы – 1138[25].

Разам з тым, ЦК кампартыі Беларусі адзначаў, што:

[23] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 19, л. 199.
[24] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 20, л. 45.
[25] Тамсама, с. 47.

большим недостатком в работе среди женщин является отсудствие должного внимания со стороны многих работников партийно-хозяйственного актива, которые выезжают в сельские советы по выполнению очередных мероприятий в деревне и проведению политической работы среди населения, не интересуются работой делегатских собраний, никогда не беседуют с председателями делегатских собраний, редко выступают перед женщинами с докладами и лекциями. Кроме того, недостаточно проводится работа по ликвидации неграмотности и малограмотности среди женщин[26].

Некаторыя партыйныя работнікі раённага і абласнога ўзроўню не надавалі працы сярод жанчым належнай увагі. Так, напрыклад, у Іванаўскім раёне Пінскай вобласці, у Мастоўскім раёне Баранавіцкай вобласці ў РК КП(б)Б нават не мелася загадчыка аддзелам па рабоце сярод жанчын, хаця адпаведная пасады ў наменклатуры РК КП(б)Б меліся[27].

Галоўнымі напрамкамі працы дэлегацкіх сходаў з'яўляліся наступныя: удзел у розных грамадска-палітычных кампаніях (выбары дэлегатаў ў саветы розных узроўняў, удзел у сходах, мітынгах і г.д.); ліквідацыя няпісменнасці сярод жанчын; дапамога шматдзетным, адзінокім жанчынам і г.д.

Важнае значэнне мелася вылучэнню жанчын на кіруючую работу. Так, па стану на верасень 1948 г. у Маладзечненскай вобласці з агульнай колькасці наменклатурных работнікаў было 952 чалавекі, з якіх толькі 82 жанчыны ці 8,5%[28]. У партыйным апараце ў раёнах вобласці працавала 58 жанчын з якіх сакратарамі ГК і РК КП(б)Б 1 чалавек, загадчыкамі аддзелаў – 15, загадчыкамі парткабінетаоў – 5, загадчыкамі статаддзелаў – 11, інструктарамі – 22, памочнікамі сакратароў – 2, прапагандыстамі – 2[29]. Разам з тым, як прызнавала партыйнае кіраўніцтва вобласці, гэтыя лічбы сведчылі аб тым, што

[26] Тамсама, с. 49.
[27] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 19, л. 282.
[28] Тамсама, л. 407.
[29] Тамсама, л. 407.

ў вобласці яшчэ мала працуе жанчын на кіруючых партыйна-савецкіх, гаспадарчых пасадах. Па стану на гэты ж час у вобласці налічвалася 5535 жанчын-дэлегатак, 2189 – актывістак, 1498 дэпутатаў мясцовых саветаў.

Не меньшая колькасць жанчын працавала і ў Брэсцкай вобласці. Так, у справаздачы Брэсцкага АК КП(б)Б адзначалася, што ў 1948 г. працавала 228 дэлегацкіх сходаў, якія налічвалі 6807 дэлегатак[30]. У Гродзенскай вобласці было створана 347 дэлегацкхі сходаў, якія аб'ядноўвалі 7716 жанчын. Усяго у Гродзенскай вобласці налічвалася 156 765 жанчын[31]. Гэта быў своеасаблівы рэзерв кадраў, з якіх магчыма было вылучаць на кіруючыя пасады жанчын.

Так, напрыклад, у Брэсцкай воблаці ў 1947 г. было ўлічана 8616 непісьменных жанчын. Па стану на канец 1946 г. было абвучана пісьменнасці 2984 жанчыны розных узростаў[32]. Яшчэ большая непісьменнасць назіралася ў Маладзечненскай вобласці. Па стану на чэрвень 1948 г. у вобласці мелася 20 015 непісьменных і 24 458 малапісьменных чалавек з іх жанчын непісьменных мелася 13 718, і малапісьменных – 16 108 чалавек[33]. Як вынікае з гэтых лічбаў, абсалютная большасць непісьменных і малапісьменных прыпадала менавіта на жанчын. Актыўная праца ў гэтым накірунку прынесла свай плён. Па стану на першае ліпеня 1948 г. было абвучана пісьменнасці 14 780 чалавек з іх 9212 жанчын і дзяўчат[34]. Адзначым, што на самай справе непісьменнасць сярод жанчын была масавай. Так, напрыклад, у весцы Доўгае, Даўгоўскага сельскага савета Быценскага раёна Баранавіцкай вобласці з 128 гаспадарак мелася 128 непісьменных і з іх 135 жанчын і дзяўчат. У весцы Сялец Дабрамысленскага сельсавета гэтага ж раёна з 230 гаспадарак 158 ча-

[30] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 20, л. 45.
[31] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 19, л. 199.
[32] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 20, л. 45.
[33] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 19, л. 113.
[34] Тамсама, л. 114.

лавек былі непісьменнымі і з іх 146 жанчын[35]. Для ліквідацыі непісьменнасці выкарыстоўваліся розныя формы: вечаровыя школы, лікбезы, індывідуальныя заняткі з непісьменнымі. Так, напрыклад, у Байкоўскім сельсавеце Астравецкага раёна Маладзечненскай вобласці старшыня дэлегацкага сходу Лінкевіч навучыла пісьменнасці 37 непісьменных жанчын[36]

Актыўная праца дэлегацкіх сходаў па ліквідацыі непісьменнасці прынесла свой плён. Так, у верасні 1949 г. Брэсцкі АК КП(б)Б паведамляў у ЦК кампартыі Беларусі, што ў вобласці пасля вайны было ўлічана 17 869 непісьменных жанчын, а к верасню 1949 г. ліквідавалі непісьменнасць 14 833 жанчыны і засталося ў вобласці непісьменных усяго 3036 жанчын[37].

Не менш актыўна дэлегаткі бралі ўдзел у выбарах у мясцовыя саветы. Так, у выбарах у мясцовыя саветы, якія адбыліся ў 1948 г. у Брэсцкай вобласці, актыўны ўдзел прынялі 3197 дэлегатак, якія працавалі ў якасці агітатараў, а 7507 – працавалі ў акружных і ўчастковых выбарчых камісіях. У мясцовыя саветы былі абраны 1445 жанчын, з якіх у абласны савет было абрана 18 жанчын, у раённыя саветы – 148, гарсаветы раеннага падпарадкавання – 68, гарадскія саветы – 73, сельскія саветы – 1138[38].

Многія жанчыны з заходніх абласцей не мелі асаблівага жадання працаваць на кіруючых пасадах з-за страху за свае жыцці і жыццё сваіх блізкіх і родных. Польскае незалежніцкае падполле ўяўляла рэальну пагрозу для актывістак. Так, у чэрвені 1948 г. была забіта старшыня Хахлоўскага сельскага савета Маладзечненскага раёна Марыя Саганзыкава, зз-а актыўнай пазіцыі па стварэнню калгасаў у сельскім савеце[39]. Адзначым, што дэлегаткам у заходніх абласцях Беларусі было дастаткова цяжка працаваць. Напрыклад, Маладзе-

[35] Тамсама, л. 124.
[36] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 21, л. 272.
[37] Тамсама, с. 88.
[38] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 20, л. 47.
[39] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 19, л. 410.

чненскі абкам партыі адзначаў, што дэлегатку Н.Глазунову, калгасніцу калгаса імя Сталіна Астравецкага раёна адзін з заможных аднавяскоўцаў усяляк ганьбіць, пагражае і інакш як “большевистская зараза”, “колхозная зараза” і іншымі нецэнзурнымі словамі не называе[40].

Савецкія ўлады ўцягвалі жанчын таксама ў антырэлігійную прапаганду. Так, у чэрвені 1948 г. у Радашковіцкім раёне адбыўся аднадзенны семінар са старшынямі і найбольш актыўнымі членамі дэлегацкіх сходаў, на якім абмяркоўвалася пытанне: “Аб рэакцыйнай дзейнасці каталіцкага духавенства і барацьбе з ім”[41].

Многія дэлегаткі актыўна ўдзельнічалі ў рэалізацыі бальшавіцкай палітыкі па стварэнні кагласаў. Так, Пружанскі РК КП(б)Б адзначаў, што:

> Ряд женщин-делегаток явились инициаторами в организации колхозов, начали первыми подавать заявления в колхозы, стали настоящими агитаторами за колхозный строй и начали агитировать своих мужей, как делегатка Шеневского сельсовета София Трус при организации колхоза им. Маяковского в деревне Котелки, Бобрук Екатерина, Пашко Надежда Имховик Прасковья и ряд других[42].

Аналагічнае адзначаў Баранавіцкі АК КП(б)Б:

> Следуя примеру женщин-делегаток в деревнях Мантюты, Заречье и Рудня (Бытенский район Барановичской области. – Н.Б.), все крестьянские хозяйства активно вступали в колхоз и в настоящее время (октябрь 1949 г.) Зареченский сельский совет полностью коллективизирован[43].

Гэтае ж самае паведамляў у ЦК КП(б)Б восенню 1949 г. Маладзечненскі абкам партыі:

---

[40] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 21, л. 13.
[41] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 20, л. 57.
[42] НАРБ, ф. 4п, оп. 49, д. 21, л. 56.
[43] Тамсама, с. 77.

Вилейском районе 2 женщины-делегатки работают председателями колхозов – Новик Анна, в прошлом крестьянка-батрачка, при Польше работала по найму. В 1939 г. была избрана депутатом Народного собрания Западной Беларуси. В 1947 г. вступила в партию, по ее инициативе был организован колхоз имени Ленина в Кузмичевском сельсовете. На первом собрании колхоза колхозники единогласно избрали ее председателем колхоза. С работой председателя справляется хорошо[44].

Жанчыны-дэлегаткі апекаваліся над дзеткамі-сіротамі. Маладзечанскі АК КП(б)Б адзначаў, што:

> За период раобты делегатских собраний значительная робаота проведана делегатками и активистками по оказанию помощи детям-сиротам. Женщинами-делегатками и активистками с 1946 г. по 1949 г. сиротам было собрано более 500 тыс. рублей. На собранные средства оказана большая помощь детям-сиротам, который в области насчитывается 1020 человек. В бльшинстве сельских советов области жензины-делегатки и активистки взяли под свій контроль жизнь детей-сирот, находящихся на патронате и опеке, следить за их условиями жизни и учебы[45].

На пачатку 50-х г. палітычнае кіраўніцтва СССР палічыла, што дэлегацкія сходы выканалі сваю задачу і яны былі скасаваныя.

Вынік дэлегацкіх сходаў неабходна разглядаць як спробу партыі не толькі “уключыць” па магчымасці большую колькасць жанчын у кіруючую працу, але і праз іх ажыццяўляць іх ідэйна-палітычнае і ідэалагічнае выхаванне. Разам з жанчынамі і “праз” іх улада ажыццяўляла свае стратэгічные мэты ў прапагандзе сваей палітыкі сярод шырокіх колаў насельніцтва, што садзейнічала стабілізацыі і ўмацаванню савецкай улады.

---

[44] Тамсама, л. 269.

[45] Тамсама, л. 271.

Bibliografia

Alferova I.V., *Delegatskie sobranija 1920-h gg. kak proekt podgotovki sovetskich zensczin k upravlenczeskoj dejatelnosti* „Vestnik Czeliabinskogo gosudarsstvennogo universiteta" nr 1, Vyp. 43, s. 46–54 [Алферова И.В., *Делегатские собрания 1920-х гг. как проект подготовки жанщин к управленческой деятельности,* «Вестник Челябинского государственного университета» № 1, вып. 43, с. 46–54].

Kommunisticzeskaja partija Belorussii v rezoliucijach i reszenijach sjezdov i plenumov CK, T. 1. 1918–1927, Pod red. V.I. Brovikova, V.J. Krykova, S.E Pavlova, Minsk, 1983 [*Коммунистическая партия Белоруссии в революциях и решениях съездов и пленумов ЦК*, Т. 1. 1918–1927. Под ред.: В.И. Бровикова, В.Я. Крыкова, С.Е. Павлова, Минск 1983].

Kommunisticzeskaja partija Belorussii v rezoliucijach i reszenijach sjezdov i plenumov CK, T. 4. 1945–1955, Pod. red. G.G. Bartoszevicza, Minsk, 1986 [*Коммунистическая партия Белоруссии в революциях и решениях съездов и пленумов ЦК*, Т. 4. 1945–1955, Под ред.: Г.Г. Бартошевича, Минск 1986].

Nacionalnyj archiv Respubliki Belarus [Национальный архив Республики Беларусь], f. 4p.

Creation and activity of women's delegate meetings in Belarus in the 1920-s – mid-1950-s

The Soviet government attached great importance to work among women. First of all, this was explained by the desire to involve women in active party-soviet, trade union and komsomol work. The most common form of such work was delegate meetings, which arose in the early 1920-s and were an active form of involving women in the socio-political life of Soviet society until the mid-1950s. Delegate meetings, as a form of social organization of women, used such forms of activity as theoretical – the study of the works of the classics of Marxism-Leninism and prominent figures of the party and government, and practical – the selection and promotion of women to leading party-soviet, trade union, and economic work.

K e y w o r d s : women, party-soviet, trade union and komsomol work, women's delegate meetings, Belarus, political activity

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.133-153

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220707

Data przesłania: 06.04.2022
Data akceptacji: 30.04.2022

Анатоль Вялікі
Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
akoidanov@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-7160-6366

Беларуска-польскае культурнае супрацоўніцтва ў сярэдзіне-канцы 1950-х гг.

Białorusko-polska współpraca kulturalna w drugiej połowie lat 50. XX wieku

Charakterystyczną cechą stosunków białorusko-polskich w połowie końca lat 50. była współpraca kulturalna. Należy to tłumaczyć wspólnymi więzami historycznymi, geograficznymi, językowymi i rodzinnymi między narodami polskim i białoruskim. Jednocześnie panująca w ZSRR zasada „socjalistycznego realizmu" wpłynęła na rozwój stosunków kulturalnych. Charakterystyczną cechą wymiany kulturalnej między narodami polskim i białoruskim było unikanie ostrych tematów. Znikome miejsce języka białoruskiego w życiu kulturalnym Białorusi sprawiło, że czytelnik polski nie odróżniał białoruskiej kultury sowieckiej od procesów ogólnozwiązkowych i kulturowych, jakie miały miejsce w ZSRR.

Słowa kluczowe: białorusko-polskie więzi kulturowe, „socjalistyczny realizm", Dni Kultury Białoruskiej, społeczeństwo białorusko-polskie, wymiana kulturalna

Адным з важнейшых кірункаў беларуска-польскіх узаемаадносін стала развіццё беларуска-польскага супрацоўніцтва ў гуманітарнай сферы, якія мелі свае этапы і дынаміку. Яго можна падзяліць на два нераўназначныя этапы. Першы – 1944–1952 гг., другі – 1952–1959 гг. Першы этап характарызуецца поўнай адсутнасцю якіх небудзь сувязей. «Замарожанае» у гады «халоднай

вайны» супрацоўніцтва з сацыялістычнымі краінамі непазбежна пераносілася і на культурныя узаемадачыненні.

Другі этап – 1952–1959 гг. адзначаецца пашырэннем і паглыбленнем гуманітарнага супрацоўніцтва, якоя станавілася адным з важнейшых ва ўзаемаадносінах паміж сацыялістычнымі краінамі.

Развіццё культурных сувязей патрабавала стварэння арганізацыі, якая б ажыццяўляла арганізацыю гэтай работы на рэспубліканскім і рэгіянальным узроўнях. Такой арганізацыяй стала Беларускае таварыства культурнай сувязі з загранічай (БТКСЗ), створаная ў красавіку1952 г.[1], адной з галоўных задач якога з'яўлялася пашырэнне культурных сувязей БССР з краінамі «народнай дэмакратыі», у тым ліку і з ПНР.

Разам з тым, неабходна адзначыць, што на пачатку 1950-х г. устанаўленне культурных сувязей з "краінамі народнай дэмакратыі" ажыццяўлялася толькі з дазволу Масквы. Міністр замежных спраў Кузьма Кісялеў паведамляў 5 жніўня 1953 г. першаму сакратару ЦК КП(б)Б Мікалаю Патолічаву, што ў час яго візіту ў Польшчу і перамоваў з членамі ўраду, ім ініцыіравалася пытанне аб пашырэнні культурных сувязей БССР з Польшчай. Далей ён падкрэсліў, што аб перамовах і яго прапановах ён інфармаваў Міністра замежных спраў СССР Вячаслава Молатава, які "адобрыў мае прапановы"[2]. У сувязі з гэтым К. Кісялёў хадайнічаў перад М. Патолічавым аб накіраванні ў Польшчу ў канцы 1953 г. творчыя калектывы, пісьменнікаў і мастакоў.

Польскі бок таксама выказваў зацікаўленасць у пашырэнні культурнага супрацоўніцтва. Упаўнаважаны ВОКС у Польшчы Іван Рачук накіраваў Старшыні Праўлення БТКС Гаўрылу Верасаву выпіску з размовы з сакратаром ЦК ПАРП Эдвардам Ахабам, у якой падкрэсліваў, што апошні выказаў зацікаўленасць

[1]. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 914, воп. 2, спр. 20, л. 16.
[2] Тамсама, л. 35.

прапагандзіраваць у Польшчы дасягненні навукі і культуры украінскага і беларускага народаў. Выказаў пажаданне і зварот да Украінскага і Беларускага таварыстваў культурнай сувязі дасылаць навінкі літаратуры і мастацтва, што будзе разглядацца як выключна важнае мерапрыемства па культурнаму супрацоўніцтву паміж украінскім і беларускім народамі[3].

Адначым, што «Таварыства…» значна актывізіравала культурныя сувязі з сацыялістычнымі краінамі з моманту свайго стварэння ў 1952 г. З 1952 па 1955 гг. былі ўсталяваны сувязі з 36 арганізацыямі з 23 краін. Польшча займала першае месца па інтэнсіўнасці абмену, прыёму дэлегацый, правядзенню розных культурных мерапрыемстваў. Так, за гэтыя гады Беларусь наведалі з Польшчы 20 дэлегацый, Кітаю – 8, Чэхаславакіі – 6, Венгрыі – 6, Фінляндыі – 6, Канады – 5, ГДР – 5, Францыі – 4, Румыніі – 2, Албаніі – 2, Карэі – 2, Італіі – 2, Англіі – 2, Японіі – 2, Уругвая – 2 і астатнія краіны па аднаму разу[4].

У справаздачы «Таварыства…» за 1955 г. адзначалася, што

Асноўная ўвага БТКСЗ надавала справе ўмацавання культурных сувязей з Польскай Народнай Рэспублікай. Намагаючыся шырока актывізаваць беларуска-польскія сувязі, Праўленне БТКСЗ улічвала гістарычна склаўшыяся адносіны сяброўства паміж польскім і беларускімі народамі, непасрэднае суседства двух братніх рэспублік, падабенства геаграфічных і кліматычных умоў і адсюль падабенства шэрагу народана-гаспадарчых праблем[5].

Заўважым, што дзейнасць па пашырэнню гуманітарных сувязей мела важную грамадска-палітычную скіраванасць. Красамоўна об гэтым сведчыць прызнанне ЦК ПАРП, што

[3] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 34, л. 21.

[4] Архив Министерства иностранных дел Республики Беларусь (АМИД РБ), ф. 3, воп. 3, спр. 341, арк. 34.

[5] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 54, л. 70.

Пашырэнне польска-беларускіх сувязей будзе мець неабходнасць рашэння ўзнікшай ў Польшчы палітычнай праблемы: пераадолення маючай у часткі польскай інтэлігенцыі нацыяналістычных перажыткаў. Гэта частка польскай інтэлігенцыі сцвярджала, што ні існуе, быццам бы, украінскай і беларускай нацый, украінскай і беларускай культур. Умацаванне беларуска-польскіх сувязей істотна садзейнічала пераадоленню гэтых погладаў[6].

Ініцыятыва аб развіцці культурных сувязей Польшчы і Беларусі зыходзіла ад польскага боку. Міністр замежных справаў К. Кісялёў 5 жніўня 1953 г., накіраваў першаму сакратару ЦК КПБ М. Патолічаву інфармацыю, у якой адзначаў, што ў час яго візіту ў Польшчу адбыліся перамовы з членамі ўрада ПНР, якія прапанавалі пашырыць культурныя сувязі паміж БССР і ПНР. К. Кісялёў таксама падкрэсліў, што ён паведаміў аб гэтых прапановах палякаў В. М. Молатаву, які пагадзіўся з гэтымі прапановамі і дазволіў накіраваць у ПНР творчыя калектывы і найбольш вядомых дзеячаў літаратуры і мастацтва Беларусі[7].

Паколькі Масква дазволіла развіццё культурных сувязей, то К. Кісялёў напрыканцы 1953 г. накіраваў у ЦК КПБ спіс творчых калектываў, якія неабходна было накіраваць у Польшчу: Беларускі Дзяржаўны ордэна Леніна тэатр оперы і балета, Беларускі Дзяржаўны ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга тэатр імя Я. Купалы, Беларускі Дзяржаўны народны хор пад кіраўніцтвам Народнага артыста БССР Рыгора Шырмы, Народны хор пад кіраўніцтвам Заслужанага дзеяча культуры Г. Цітовіча. У Польшчу павінны былі ехаць пісьменнікі – Пятрусь Броўка, Аркадзь Куляшоў, Максім Танк, Янка Брыль, Іван Шамякін, Піліп Пестрак, Міхась Лынькоў, скульптары – Заір Азгур, Андрэй Бембель, Р. Кудрэвіч, Васіль Цвірка, кампазітары – Яўген Цікоцкі, Аляксандр Багатыроў, М. Чуркін, архітэктары – В. Кароль, Л. Мацкевіч[8].

[6] НАРБ, ф. 914, воп, 2, спр. 54, л. 71.
[7] НАРБ, ф. 914, Воп. 2, спр. 34, л. 35.
[8] Там сама, л. 38, 40.

Для арганізацыі беларуска-польскага культурнага супрацоўніцтва дэлегацыя ТПСС з 14 верасня па 6 кастрычніка 1954 г. наведала БССР. Яе мэтай з'яўлялася:

> Вывучэнне беларускай культуры і далейшай прапаганды дасягненняў нацыянальнай па форме і сацыялістычнай па змесце культуры БССР у мэтах пераадолення маючыхся сярод часткі польскай інтэлігенцыі нацыяналістычных поглядаў, адмаўленне існавання беларускай культуры і самой беларускай нацыі, вызначэнне канкрэтных культурных сувязей паміж ПНР і БССР[9].

Дэлегацыя пабывала ў Мінску, Гомелі, Магілёве, Гродна, Брэсце, Бабруйску, Слуцку, Навагрудку, наведала ў гэтых гарадах прадпрыемствы, установы, вышэйшыя навучальныя ўстановы, сустракалася з прадстаўнікамі і кіраўнікамі партыйна-савецкіх, грамадскіх, культурных устаноў і арганізацый і г. д. Кіраўнік польскай дэлегацыі Генрык Яблонскі выказаў прапановы аб правядзенні ў Польшчы дзён беларускай культуры, пашырэнні работы па выданні ў Польшчы твораў беларускіх, а ў Беларусі польскіх аўтараў, арганізацыі абмену дакументальнымі кіначасопісамі, накіраваннем у Польшчу матарыялаў аб БССР (артыкулаў, фотаздымкаў і г. д.), арганізацыі ў ПНР выставак твораў мастацтва і народнай творчасці[10]. Больш таго, у час візіту старшыня ТПСС Ксенжак і дырэктар інстытута тэхнічных праблем Польскай Акадэміі Навук прафесар Малецкі прапанавалі неабходнасць правядзення дэкады беларускай культуры ў Польшчы[11].

Адзначым, што наведванне дэлегацыямі ТПСС Беларусі не выходзіла за рамкі афіцыйных сустрэч і праграмы візіту. Так, дэлегацыя ТПСС, якая ў ліпені 1956 г. знаходзілася ў Гродзенскай вобласці, у час візіту наведала калгас імя Сталіна Любчанскага раёна,

---

[9] У. І. Навіцкі, *Беларуска–польскія культурныя сувязі (сярэдзіна 50-х – сярэдзіна 80-х гг. XX ст.)* [в:] *XX стагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў: матэрыялы. беларуска–польскай навук. канф.,* Мінск, 20–21 лістапада 2000 г., с. 215.

[10] Тамсама, с. 216.

[11] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 54, л. 27.

правяла сустрэчу са старшынёй Навагрудскага райвыканкама, азнаёмілася з працай Навагрудскага дома культуры і наведала мясціны, якія былі звязаны з жыццём Адама Міцкевіча. Пасля гэтага дэлегацыя выехала ў Мінск, дзе наведала абутковую фабрыку, пабывала ў музеі Вялікай Айчыннай вайны і г. д. Аднак у час візіту палякі не сустрэліся са сваімі суайчыннікамі-палякамі.

Вярнуўшыся ў ПНР польская дэлегацыя ўнесла ў ТПСС і ЦК ПАРП прапановы аб мерах умацавання польска-беларускіх культурных сувязей, і, у прыватнасці, прапановы аб правяденні ў Польшчы Дзён беларускай культуры. Пазней пытанні, якія дытычылі правядзення Дзён абмяркоўваліся старшынем БТКСЗ Г. Верасавым з міністрам культуры ПНР Сакорскім і кіраўніцтвам ТПСС у Варшаве[12].

Галоўнае праўленне ТПСС накіравала БТКСЗ прапановы аб развіцці і паглыбленні культурнага супрацоўніцтва. ТПСС прапанавала творчым саюзам, грамадскім аб'яднанням, культурна-асветніцкім установам Польшчы накіраваць у ТПСС прапановы аб асноўных сферах такога супрацоўніцтва, якія закраналі наступныя кірункі: літаратуру, музыку, мастацтва, кіно, тэатр[13]. Падкрэслівалася неабходнасць пасылкі ў Польшчу п'ес беларускіх аўтараў для пастаноўкі ў Польшчы, анталогіі беларускай паэзіі і лепшых твораў вядомых беларускіх паэтаў, выстаўкі беларускай графікі, жывапісу і скульптуры, зборaў твораў Я. Купалы і Я. Коласа, выбраных беларускіх народных песень, сімфанічных твораў для выканання на канцэртах.

Адным з першых шырокамаштабных культурных мерапрыемстваў, дзе была прадстаўлена беларуская культура ў ПНР, стаў месячнік польска-савецкага сяброўства восенню 1955 г., а ў яго рамках правядзенне «Дзён беларускай культуры».

Паколькі месячнікі савецка-польскай дружбы праводзіліся штогадова, то ЦК ПАРП паведамілі паслу СССР у Польшчы Панцеляй-

[12] Там сама, л. 78.

[13] НАРБ, ф. 914, воп. 1, спр. 87, л. 203.

мону Панамарэнку аб гэтым. У сваю чаргу, ён накіраваў у ЦК КПБ ліст, у якім паведамляў, што:

> ЦК ПАРП 30 мая прыняў рашэнне аб правядзенні ў Польшчы з 9 верасня па 9 кастрычніка месячніка польска-савецкага сяброўства. У адпаведнасці з гэтым рашэннем у перыяд месячніка будзе праведзена з 30 верасня па 9 кастрычніка дэкада беларускай літаратуры і мастацтва пад назвай «Дні беларускай культуры». Надаючы вялікае значэнне гэтаму грамадска-палітычнаму мерапрыемству, польскія таварышы рашылі выдаць на польскай мове 5–6 лепшых твораў беларускіх пісьменнікаў, 2–3 многаактныя п'есы, 2-а зборнікі аднаактных п'ес, песеннік беларускіх народных і сучасных песен [...]. Аднак у сувязі з недахопам неабходных матэрыялаў польскія таварышы сустрэліся з вялікімі цяжкасцямі і звярнуліся да нас з просьбай дапамагчы ў атрыманні беларускіх кніг, пласцінак, фільмаў, альбомаў і г.д. Улічваючы зварот польскіх таварышаў, прашу Вас аказаць садзейнічанне ў накіраванні ў бліжэйшы час у ПНР наступных матэрыялаў: некалькіх кніг многаактных і аднаактных п'ес, 10 партытур музычных твораў беларускіх кампазітараў. Некалькі зборнікаў беларускіх народных і сучасных песен, 20–25 камплектаў пласцінак з запісамі беларускіх народных песен, танцаў, камернай і эстраднай музыкі, 30–40 мастацкіх альбомаў, прысвечаных Мінску і БССР, а таксама рэпрадукцыі карцін беларускіх мастакоў, 25 партрэтаў фотавыставак, лепшыя беларускія мастацкія, дакументальныя і хранікальныя фільмы. Разам з тым, лічу неабходным паведаміць Вам аб тым, што польскія таварышы, прапаноўваюць запрасіць з Беларускай ССР: дэлегацыю дзеячаў культуры, Дзяржаўны беларускі тэатр імя Я.Купалы, Беларускі дзяржаўны народны хор, групу салістаў, спартыўную каманду, а таксама выстаўку выяўленчага мастацтва і народнай творчасці БССР, выстаўку кніг і графікі. Меркаванні пасольства па гэтаму пытанню паведамім Вам пасля прыняцця польскімі таварышамі канчатковага рашэння[14].

Як вынікае з ліста П. Панамарэнкі, «польскія таварышы» добра ўяўлялі савецкую рэчаіснасць, бо ігнаруючы МЗС БССР, звяр-

[14] НАРБ, ф. 4п, воп. 97, спр. 10, л. 117.

нуліся ў пасольства СССР у Польшчы. Гэта паказвае, што Беларусь была адхілена ад прыняцця рашэнняў у галіне культурнага абмена, а толькі выконвала тыя рашэнні, якія прымаліся ўсесаюзнымі органамі.

Напярэдадні яго адкрыцця «Дзён…» ў польскай прэсе шырока асвятляліся дасягненні беларускай культуры. Газета Саюза польскіх пісьменнікаў «Нова культура» прысвяціла тэматычны нумар агляду беларускай літаратуры і пазнаёміла польскіх чытачоў з вершамі Я. Купалы, Я. Коласа, А. Куляшова, М. Танка і іншых паэтаў Беларусі. Падкрэслівалася, што на польскай мове былі выдадзены шматлікія творы пісьменнікаў – Я. Коласа, М. Танка, М. Лынькова, П. Броўкі і інш.[15] Аднак гэта была значна перабольшаная інфармацыя, якой прытрымліваліся і ў наступныя гады. Так, у манаграфіі, выдадзенай беларускімі гісторыкамі ў 1970 г., сцвярджалася, што:

> У Польскай Народнай Рэспубліцы за 1945–1958 гг. было пераведзена – 160 работ беларускіх аўтараў, у тым ліку і асобныя творы беларускай народнай творчасці. 55 твораў Максіма Танка, напрыклад, друкаваліся 15 разоў, а агульная колькасць публікацый твораў беларускіх аўтараў у Польшчы за гэтыя гады дасягнула амаль 300[16].

Разам з тым, паводле інфармацыі БТКСЗ, за першае пасляваеннае дзесяцігоддзе (1945 па 1955 г.) на польскую мову было перакладзена толькі 8 пазіцый беларускай літаратуры, поўнасцю адсутнічалі пераклады беларускіх аўтараў на польскую мову, не дэманстравалася ні аднаго беларускага фільма[17].

У час «Дзён беларускай культуры» ў Польшу прыехалі П. Броўка, М. Танк, А. Куляшоў, П. Пестрак, Я. Брыль і І. Шамякін. У Варшаву на гастролі адправіўся Беларускі дзяржаўны акадэмічны тэатр імя Я. Купалы, які, як планавалася, акрамя Варшавы выступіць

[15] "Советская Белоруссия" 1955, 30 сентября.

[16] С. Войтович, *Сотрудничество Белорусской ССР с социалистическими странами* Минск 1970, с. 174.

[17] НАРБ, ф. 914, воп. 1, спр. 89, л. 40.

у Лодзі і Беластоку, а таксама група салістаў Беларускага дзяржаўнага Вялікага тэатра оперы і балета[18]. Увесь працэс падрыхтоўкі да «Дзён беларускай культуры» знаходзіўся пад кантролем бюро ЦК КПБ, якое прымала рашэнне па кожным калектыве, асобным пісьменніку, паэту, а таксама мастацкіх творах, якія павінны былі быць прадстаўлены ў Польшчы[19]. У ПНР актыўны ўдзел у падрыхтоўцы і правядзенні «Дзён… » ажыццяўляла ТПСС, якое адзначала, што Таварыства польска-савецкага сяброўства «*Ажыццяўляе пасрэдніцтва ва ўстанаўленні кантактаў паміж навуковымі і культурнымі ўстановамі Польшчы і БССР*»[20].

30 верасня 1955 г. у Варшаве ў прысутнасці вышэйшага палітычнага і дзяржаўнага кіраўніцтва Польшчы, прадстаўнікоў дыпламатычнага корпусу былі ўрачыста адкрыты «Дні беларускай культуры». З нагоды гэтай падзеі з дакладам выступілі міністр культуры ПНР В. Сакорскі, а з беларускага боку – Міністр культуры БССР Я. Кісялёў, якія адзначылі, што дні беларускай культуры будуць спрыяць умацаванню сяброўства і развіццю культурнага супрацоўніцтва паміж беларускім і польскім народамі[21]. Беларуская і польская прэса падкрэслівалі, што ўпершыню за пасляваенны час у Польшчы праходзіць дэкада беларускай культуры, што, несумненна, будзе спрыяць умацаванню сяброўства і прыязні паміж беларускім і польскім народамі[22]. Культурныя мерапрыемствы адбыліся і ў іншых гарадах Польшчы.

Беларуская прэса, асвятляючы дні беларускай культуры ў ПНР адзначала, што польскія ўлады шмат робяць для задавальнення нацыянальна-культурных патрэб беларусаў, як нацыянальнай меншасці ў Польшчы. Так, напрыклад, старшыня Беластоцкага ваяводскага праўлення Таварыства польска-савецкага сяброўства

[18] «Советская Белоруссия» 1955, 30 сентября.
[19] НАРБ, ф. 4п, воп. 73, спр. 67, л. 193–195.
[20] НАРБ, ф. 914, воп. 1, спр. 89, л. 40.
[21] «Советская Белоруссия» 1955, 1 октября.
[22] «Советская Белоруссия» 1955, 5 октября.

адзначыў, што «*Беларусы, якія жывуць у Польшчы акружаны сардэчнай увагай. На тэрыторыі ваяводства маецца 56 беларускіх школ. У 98 школах адным з асноўных прадметаў з'яўляецца беларуска мова*» [23]. Адзначым, што ў БССР па стану на сярэдзіну 1950-х гг. не мелася ніводнай польскамоўнай школы.

Польская прэса таксама надавала значную ўвагу асвятленню правядзення дней беларускай культуры ў ПНР. Адзначалася, што ў многіх гарадах Польшчы – Варшаве, Познані, Беластоку, Урацлаве, Зялёнай Гуры ды іншых выступаюць беларускія артысты, пісьменнікі, паэты. «Жыцэ Варшавы» падкрэслівала, што ўпершыню за пасляваенны час ў Польшчы праходзіць дэкада беларускай культуры, што, несумненна, будзе спрыяць умацаванню сяброўства і прыязні паміж беларускім і польскім народамі[24].

Газета Саюза польскіх пісьменнікаў «Нова культура» прысвяціла цэлы нумар агляду беларускай літаратуры. Яніна Бранеўская надрукавала ў ёй артыкул «Блізкая нам Беларусь», які расказваў аб камуністычным будаўніцтве ў БССР, Л. Бартэльскі ў артыкуле «Новае і старое», паказаў намаганні беларускага народа па аднаўленню Мінска. Газета пазнаёміла польскіх чытачоў з вершамі Я. Купалы, Я. Коласа, А. Куляшова, М. Танка ды іншых прадстаўнікоў творчай інтэлігенцыі Беларусі[25].

Да «Дзён беларускай культуры» у Польшчы было выдадзена вялікая колькасць прапагандысцкіх матарыялаў. Так, тыраж спецыяльнага нумара бібліятэкі ТПСС пад назвай «Брацкая Беларуская Рэспубліка» склаў 20 тыс. экзэмпляраў, спецыяльны нумар часопіса «Культурна-асветніцкая работа» прысвечаны БССР выйшаў накладам 13 тыс. экзэмпляраў. Не меншымі накладамі выходзілі і іншыя выданні парпагандысцкага характару[26].

---

[23] «Советская Белоруссия» 1955, 8 октября.
[24] «Советская Белоруссия» 1955, 5 октября.
[25] «Советская Белоруссия» 1955, 30 сентября.
[26] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 54, л. 81.

Аднак не абыйшлося і без крытычных заўваг з боку польскіх творчых кол. Так, шэраг польскіх газет апублікаваў крытычныя рэцензіі на спектаклі імя Я. Купалы і яго рэпертуар, у прыватнасці крытыцы падвергліся п'есы «Канстанцін Заслонаў» і «Пяюць жаваранкі». Так, у артыкуле Шыдлоўскага «Беларускі тэатр у Варшаве», які быў надрукаваны ў газеце «Трыбуна люду», адзначалася, што фабула п'есы вельмі павярхоўная, людзі ў ёй аднавобразныя і плакатныя. У артыкуле К. Бярвінскай «Тэатр сумленных артыстаў», апублікаванай у газеце «Нова культура», адзначаецца, што п'еса «Пяюць жаваранкі» можа служыцць узорам схематызма і безканфліктнасці[27].

«Дні беларускай культуры» завяршыліся вялікім канцэртам, які быў дадзены беларускімі артыстамі ў Варшаўскай дзяржаўнай оперы. Значнасць мерапрыемстваў падкрэслівалася тым, што на канцэрце прысутнічалі кіраўнікі Польшчы – першы сакратар ЦК ПАРП Баляслаў Берут, Старшыня Дзяржаўнага Савета Аляксандр Завадскі, Старшыня СМ ПНР Юзаф Цыранкевіч, члены палітбюро ЦК ПАРП Якуб Берман, Эдвард Охаб, міністр замежных спраў Станіслаў Скжэшэўскі і іншыя партыйныя і дзяржаўныя дзеячы Польшчы[28].

Галоўнае праўленне ТПСС высока ацэньвала вынікі правядзення Дзён беларускай культуры і адзначала:

> Дні беларускай культуры сталі пачаткам шырокай папулярызацыі дасягненняў Беларусі, спрыялі паглыбленню нашага сяброўства с сардэчным, блізкім нам брацкім беларускім народам. Па ўсей краіне адбыліся мастацкія канцэрты, вечарынкі і вечары беларускай паэзіі, прысвечанныя культурным, палітычным і гаспадарчым дасягненням Беларускай рэспублікі. […] Напрыклад, у Сталінагродскім ваяводстве было арганізавана 476 мерапрыемстваў, у якіх удзельнічала 70 503 чалавекі. У Зеленагурскім ваяводстве адбылося 820 лекцый па беларускай праблематыцы, якія праслухалі больш 42 тыс. чалавек[29].

---

[27] Тамсама, л. 81.

[28] "Советская Белоруссия" 1955, 11 октября.

[29] *Документы и материалы по истории советско-польских отношений Т.Х. январь 1950 г. – декабрь 1955 г.* Москва 1980, с. 474.

У Познаньскім ваяводстве было праведзена больш за 50 літаратурных вечароў, на якіх выступалі беларускія пісьменнікі[30].

Пасольства СССР у Польшчы высока ацаніла правядзенне «Дзён беларускай культуры» і адзначала:

> Апошняя дэкада месячніка польска-савецкага сяброўства, якая была прысвечана беларускай культуры, з'явілася самым цікавым мерапрыемствам месячніка. Падобнага кшталту мерапрыемстваў не праводзіліся да сяго часу ні толькі ў Польшчы, але і ў іншых краінах народнай дэмакратыі. Правядзенне гэтай дэкады з'яўляецца яскравым пракладам вялізнай цікавасці польскай грамадскасці і працоўных Польшчы да жыцця і дасягненняў не толькі ўсяго Савецкага Саюза, але і асобных союзных рэспублік[31].

Разам з правядзеннем «Дзён…» у Польшчы, у Беларусі 1 кастрычніка 1955 г. упершыню быў адкрыты месячнік савецка-польскага сяброўства. Мэтай яго правядзення з'яўлялася: «*Папулярызацыя міралюбівай савецкай палітыкі, растлумачванне ролі і зместу савецка-польскай салідарнасці для сацыялістычнага будаўніцтва ў Польшчы і незалежнасці краіны, шырокага азнаямлення з дасягненнямі савецкага народа на шляху да камунізму*»[32]. Нягледзячы на прапагандысцкі характар і мэтавую накіраванасць месячніка, шматлікія артыкулы, інтэрв'ю з польскімі грамадскімі, палітычнымі дзеячамі, прадстаўнікамі культуры, выступленні творчых калектываў знаёмілі беларускую грамадскасць з важнейшымі падзеямі грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага, культурнага жыцця Польшчы і польскага народа.

У гэты дзень у Мінск прыбыла польская дзяржаўная дэлегацыя, якую ўзначаліў міністр асветы ПНР В. Ярасінскі. У Дзяржаўным тэатры оперы і балета адбыўся вечар савецка-польскага сяброўства, на якім прысутнічалі польскія госці на чале з В. Ярасінскім, са-

[30] НАРБ, ф. 4п, воп. 62, спр. 431, л. 304.
[31] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 54, л. 78.
[32] "Советская Белоруссия" 1955, 9 сентября.

кратары ЦК КПБ Цімафей Гарбуноў, Ціхан Кісялеў, віцэ-прэзідэнт АН БССР Іван Лупіновіч, старшыня Белсаўпрофа Іосіф Бельскі, намеснік міністра культуры П. Лютаровіч і інш. З дакладам «Непарушнае сяброўства польскага і савецкага народаў» выступіў Пятро Глебка.

Да месячніка савецка-польска сяброўства Таварыства па распаўсюджванню палітычных і навуковых ведаў БССР арганізавала цыкл лекцый, прысвечаных гісторыі ПНР. Рэспубліканскае таварыства па распаўсюджванню палітычных і навуковых ведаў выдала ў дапамогу прапагандыстам лекцыю «Поспехі працоўных ПНР у будаўніцтве сацыялізму»[33]. У час месячніка ў Беларусі ўпраўленне радыёінфармацыі арганізавала перадачу 12 канцэртаў польскай музыкі, 11 літаратурных перадач і 6 перадач аб Польшчы для юнакоў і дзяцей. З 3 па 9 кастрычніка ў Мінску праходзіў фестываль польскіх фільмаў, у Доме афіцэраў была адкрыта фотавыстава «10 год Народнай Польшчы», на старонках рэспубліканскіх газет «Савецкая Беларусь», «Звязда», «ЛІМ», «Сталінская моладзь», «Чырвоная змена» у час месячніка было надрукавана 96 артыкулаў аб гаспадарчым і культурным развіцці Польскай Народнай Рэспублікі[34].

Надалей месячнікі пачалі праводзіца на рэгулярнай аснове і, што вельмі важна, набылі прававую аснову, рэгулюючую іх дзенасць. Упершыню 21 мая 1958 г. у Мінску быў падпісаны пратакол паміж БТКСЗ і таварыствам польска-савецкага сяброўства, у адпаведнасці з якім была праведзена дэкада беларускай культуры ў Польшчы, а польскай культуры ў БССР[35]. Прэса БССР шырока асвятляла "Дні польскай культуры ў БССР", якія праходзілі "*у рэспубліцы пад знакам далейшага развіцця дружалюбных адносін паміж польскім і савецкім народам*"[36]. У Мінск прыбыла прадстаўнічая польская дэлегацыя, якую ўзначальваў намеснік міністра культуры і маста-

[33] "Советская Белоруссия" 1955, 29 сентября.
[34] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 54, л. 31.
[35] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 75, л. 10.
[36] "Мінская праўда" 1958, 17 чэрвеня.

цтва ПНР Эдвад Мажац, а ў склад дэлегацыі ўваходзіў сакратар Галоўнага праўлення ТПСС Тадэўш Ксенжак, прафсар Познаньскага ўніверсітэта Ежы Ламніцкі, рэдактар часопіса "Пшыязнь" Сільвія Гвіздалава і іншыя. Адзначым, што агульным лозунгам, пад якім праходзілі ўсе мерапрыемствы быў лозунг "польска-савецкага сяброўства" і "сяброўства паміж польскім і савецкім народамі". Аб развіцці "польска-беларускага сяброўства" гаворка не вялася. Спецыяльна для "Дзен…" была адкрыта выстава ў бібліятэцы імя Леніна твораў польскіх пісьменнікаў і паэтаў – Адама Міцкевіча, Баляслава Пруса, Марыі Канапніцкай і іншых. Падкрэслівалася, што "*Выстаўка адлюстроваўе цесныя брацкія сувязі, якія існуюць паміж польскім і савецкім народамі*"[37].

Значную ўвагу ў беларуска-польскім культурным дыялогу набыло святкаванне юбілейных дат. У сакавіку 1955 г. адбыліся ўрачыстасці са дня 145-годдзя нараджэння Фрэдэрыка Шапэна. Белдзяржфілармонія арганізавала ўрачысты канцэрт з дня гэтай нагоды. Белдзяжфілармонія і музычныя вучэльні правялі лекцыі-канцэрты, прысвечаныя жыццю і творчасці вялікага польскага кампазітара[38].

Адной з першых і шырока адзначаемых дат стала правядзенне 100-лецця з дня смерці Адама Міцкевіча, якое адзначалася ў 1955 г. Ініцыятарам гэтая святкавання выступіла БТКСЗ. 6 лістапада 1955 г. яго старшыня Р. Верасаў накіраваў сакратару ЦК КПБ па ідэалогіі Ц. Гарбунову ліст, у якім прапанаваў адсвяткаваць 100-годдзе з дня нараджэння Адама Міцкевіча, улічаючы, што ён нарадзіўся і правёў юнацкія гады на тэрыторыі сучаснай Беларусі[39].

БКТСЗ прапанавала правесці ў жніўні 1955 г. выязную сесію АН БССР і запрасіць на яе вучоных з Беларусі, Літвы, Польшчы і Украіны, уключыць у план Беларускага дзяржаўнага выдавецтва

[37] "Мінская праўда" 1958, 18 чэрвеня.
[38] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 54, л. 86.
[39] НАРБ, ф. 914, воп. 1, спр. 77, л. 48.

выданне ў 1955 г. 4-х томніка твораў А. Міцкевіча на беларускай мове, Міністэрству культуры запланаваць у жніўні адкрыць у Навагрудку музей паэта, акрамя гэтага планавалася прысвоіць імя А. Міцкевіча сярэдняй школе і гарадской бібліятэцы Навагрудка, паставіць у Навагрудку бюст паэту, даручыць Гродненскаму і Брэсцкаму аблвыканкамам упарадкаваць усе мясціны, звязаныя з імём Адама Міцкевіча і устанавіць на іх мемарыяльныя знакі. У лістападзе планавалася правесці ўрачысты вечар з нагоды 100-годдзя з дня смерці паэта[40].

На гэтыя святкаванні прыехалі паэты і пісьменнікі з усяго Савецкага Саюза, а таксама з Польшы. 29 лістапада 1955 г. у Мінску ў театры оперы і балета адбыўся ўрачысты вечар, на якім прысутнічалі сакратары ЦК КПБ Цімох Гарбуноў, Ціхан Кісялёў, намеснік Старшыні СМ БССР Кацярына Уралава, прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі, рабочыя мінскіх прадпрыемстваў, дэлегацыі з Масквы, Ленінграда, Украіны і Літвы[41]. 30 лістапада святкаванні адбыліся на радзіме А. Міцкевіча ў Навагрудку. Крыху раней, 26 лістапада адбылося ўрачыстае адкрыцце Навагрудскага дома-музея А. Міцкевіча. Рэспубліканскія СМІ надрукавалі вялікую кольскасць матарыялаў, якія былі прысвечаны творчасці Адама Міцкевіча[42].

У 1957 г. у ПНР шырока адзначалася 75-годдзе з дня нараджэння Народнага пісьменніка БССР Янкі Купалы. 23 чэрвеня 1957 г. у Беластоку адбыўся агульнагарадскі ўрачысты сход, прысвечаны памяці Я. Купалы, на якім выступілі дэлегаты з Беларусі[43]. Падкрэслівалася, што цэнтральныя газеты Польшчы надрукавалі матарыялы, прысвечаныя яго творчасці.

Развіццю супрацоўніцтва ў гуманітарнай сферы садзейнічала падпісанне 29 лістапада 1957 г. у Варшаве «Пратакола аб выніках работы савецка-польскай змешанай Камісіі па выпрацоўцы плана

[40] НАРБ, ф. 914, воп. 1, спр. 77, лл. 39–40.
[41] НАРБ, ф. 914, воп. 1, спр. 76, л. 196.
[42] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 54, л. 86.
[43] "Літаратура і Мастацтва" 1957, 29 чэрвеня.

рэалізацыі дагавора аб культурным супрацоўніцтве паміж СССР і ПНР на 1958 г.»[44]. У прэамбуле пратакола адзначалася, што быў падпісаны план супрацоўніцтва, які ахоплівае шырокае кола пытанняў культуры і мастацтва, вышэйшай адукацыі, друку, радыёвяшчання і тэлебачання, грамадскіх арганізацый і творчых саюзаў. Падпісанне «Пратакола…» мела важнае значэнне, па-першае, што супрацоўніцтва ў культурнай галіне ўпершыню ў двухбаковых савецка-польскіх узаемаадносінах абапіралася на трывалую нарматыўна-прававую базу, якая мела міждзяржаўны ўзровень. Па-другое, у «Пратаколе…» асабліва падкрэслівалася, што адпаведныя дзяржаўныя органы абедзьвух краін будуць аказваць садзейнічанне і дапамогу творчым саюзам, грамадскім арганізацыям у развіцці гэтага супрацоўніцтва. Важным з'яўлялася і дзяржаўнае фінансаванне культурных мерапрыемстваў.

21–24 мая 1958 г. у Мінску паміж БТКСЗ і ТПСС быў падпісаны Пратакол, які вызначаў план мерапрыемстваў у галіне культурнага абмену на 1959 г. У ім, у прыватнасці, прадугледжваўся: «*абмен дэлегацыямі культурных дзеячаў, работнікаў навукі, архітэктараў, спартыўных каманд*»[45]. Падпісанне пратаколаў аб культурным супрацоўніцтве сведчыла аб выхадзе на новы міждзяржаўны ўзровень беларуска–польскіх узаемаадносін, бо фарміравала іх прававую базу. Значэнне гэтага пратакола высока ацэнівала МЗС СССР, якое адзначала, што: «*У 1958 г. упершыню пачаў ажыццяўляцца непасрэдны абмен паміж Беларускай ССР і Польшчай у адпаведнасці з пратаколам, падпісаным у Мінску прадстаўнікамі БТКСЗ і Таварыства польска-савецкага сяброўства*»[46]. У адпаведнасці з гэтым пратаколам была праведзена дэкада беларускай культуры ў ПНР і польскай культуры ў БССР[47], узаемны абмен дэлегацыямі

[44] О.Н. Важник, *БССР и Польская Народная Республика: экономические, научно–технические и культурные связи в 1949–1979 гг.,* Минск 2008, с. 16.

[45] "Советская Белоруссия" 1958, 25 мая.

[46] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 83, л. 10.

[47] «Літаратура і Мастацтва» 1958, 21 чэрвеня.

і мастацкімі калектывамі[48], абмен групамі вучоных, архітэктараў, маладзёжнымі дэлегацыямі[49], спартыўнымі калектывамі, дэлегацыямі аўтамабільных і матацыклетных заводаў Мінска і Варшавы».

Развіццё культурнага супрацоўніцтва з Польшчай мела ярка выражаны палітыка-ідэалагічны характар. Так, старшыня БТКСЗ Р. Верасаў у лісце першаму сакратару ЦК КПБ Кірылу Т. Мазураву адзначаў, аналізуючы культурны абмен паміж БССР і ПНР, што:

> У Польшчы актыўнейшай сілай рэакцыі з'яўляецца даволі значная частка творчай інтэлігенцыі. Адной з важнейшых форм палітычнай дзейнасці рэакцыі ў Польшчы, скіраванай супраць сацыялізму і на ідэалагічны адрыў ад дэмакратычнага лагеру, з'яўляецца барацьба супраць сацыялістычнага рэалізму. У сувязі з гэтым неабходна актывізаваць культурныя сувязі з Польшчай Саюзу пісьменнікаў БССР, Саюзу мастакоў БССР, Саюзу архітэктараў, Дому народнай творчасці[50].

Гэта дамінанта з'яўлялася вызначальнай і да канца даследуемага перыяду. Так, у справаздачным дакладзе па выніках працы БАТСПС за 1958 г. падкрэслівалася, што:

> Галоўная ўвага ў сваей працы надавалася арганізацыі абмену вопытам сацыялістычнага і камуністычнага будаўніцтва. З гэтай мэтай у ПНР высылаліся розныя інфармацыйныя і прапагандысцкія матэрыялы, выстаўкі, літаратура, кінафільмы, музыкальныя выданні і г. д. Гэтай жа мэце быў падпарадкаваны абмен дэлегацыямі, лектарамі і турысцкімі групамі[51].

Беларуска-польскія культурныя ўзаемадачыненні развіваліся неадназначна. Развіццё культуры ў СССР у рамках «сацыялістычнага рэалізму» не давала магчымасці абодзьвум народам знаёмству з творамі, якія адрозніваліся ад гэтага прынцыпу. Адбор літаратуры

---

[48] "Советская Белоруссия" 1958, 14 июня.
[49] "Гродненская правда" 1958, 22 июня.
[50] НАРБ, ф. 914, воп. 2, спр. 83, л. 41
[51] НАРБ, ф. 914, воп. 3, спр. 58, л. 25.

для абмену з абодвух бакоў ажыццяўляўся толькі па ўзгадненні з партыйнымі структурамі. Значнае месца ў літаратурным абмене, асабліва з боку БССР, займала грамадска-палітычная і агітацыйна-прапагандысцкая літаратура, якая прапагандавала «дасягненні і перавагі сацыялістычнага» будаўніцтва ў Беларусі. Адметнай рысай культурнага ўзаемаабмену стала замоўчванне вострых праблем ва ўзаемаадносінах паміж польскім і беларускім народамі ў мастацкіх творах. Нязначнае месца беларускай мовы ў культурным жыцці Беларусі было абумоўлена тым фактам, што польскі чытач асобна не вылучаў і не адрозніваў беларускую савецкую культуру ад агульнасаюзнай культуры і культурных працэсаў, якія адбываліся ў Савецкім Саюзе. У той жа час, нягледзячы на значныя ідэалагічныя абмежаванні ў галіне культуры, агульныя культурныя кантакты, блізкасць і роднасць культур садзейнічалі працэсу азнаямлення абодвух народаў з іх культурнымі дасягненнямі.

Bibliografia

Arhiu Ministerstwa inostrannyh del Respubliki Belarus (AMZSRB), f. 3, op. 3, d. 341 (Voprosy kulturnoj sviazi s zagranicej) [Архив Министерства иностранных дел Республики Беларусь (АМИД РБ), ф. 3, оп. 3, д. 341. Вопросы культурной связи с заграницей. Январь 1956 г. – август 1956 г.].

Vaznik O.N., *BSSR I Polskaja Narodnaja Respublika: ekonomiczeskie, naucznotehniczeskie i kulturnye sviazi v 1949–1979 gg.,* Minsk 2008 [Важник, О. Н. *БССР и Польская Народная Республика: экономические, научно–технические и культурные связи в 1949–1979 гг.*: Минск 2008].

Vojtovicz S., Vorobej N., Tolstoj V. *Sotrudniczestvo Belorusskoj SSR s socialisticzeskimi stranami*, Minsk 1970 [Войтович С., Воробей Н., *Толстой В. Сотрудничество Белорусской ССР с социалистическими странами,* Минск 1970].

Grodnenskaja Pravda" 1958, 22 ijunia ["Гродненская правда": 1958, 22 июня].

Dokumenty I materialy po istorii sovetsko-polskih otnoszenij T.X. janvar 1950 g. – dekabr 1955 g., Moskwa 1980. [*Документы и материалы по истории советско-польских отношений Т.Х. январь 1950 г. – декабрь 1955 г.,* Москва 1980].

"Litaratura i mastactwa" 1957, 29 czervenia ["Літаратура і Мастацтва" 1957, 29 чэрвеня].

"Litaratura i mastactwa" 1958, 21 czervenia ["Літаратура і Мастацтва" 1958, 21 чэрвеня].

„Minskaja Pravda" 1958, 18 czervenia ["Мінская праўда" 1958, 18 чэрвеня].

„Minskaja Pravda" 1958, 17 czervenia ["Мінская праўда" 1958, 17 чэрвеня].

Navicki U.I., *Belaruska-polskija kulturnyja suviazi (siaredzina 50-h – siaredzina 80-h gg.)* [w] *XX stagoddze u gistoryi Paljakau I Belarusau: materialy Belaruska-Polskaj navukovaj kanferencyi,* Minsk 20-21 listapada, 2000, Minsk 2001 [Навіцкі, У. І., *Беларуска–польскія культурныя сувязі (сярэдзіна 50–х – сярэдзіна 80–х гг. XX ст.),* Мінск, 2001].

Nacionalnyj arhiv Respubliki Belarus (NARB), f.4p, op. 62, d.304 (Dokladnye zapiski, spravki i postanovlenija obkomov partii i ministerstv BSSR po voprosam nauki, kultury I iskustva. 7 janvaria1955 g. – 10 oktiabrja 1955 g. [Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ), ф.4п, оп. 62, д. 431. Докладные записки, справки и постановления обкомов партии и министерств БССР по вопросам науки, культуры и искусства. 7 января 1955 г. – 10 октября 1955 г.].

NARB, f.4p, op. 73, d.67 (Spravki o sostojanii tvorczeskih organizacij respubliki. 18 dekabrja 1954 g. – 15 dekabrja 1955 g. [НАРБ, ф.4п, оп. 73, д. 67. Справки о состоянии творческих организаций республики. 18 декабря 1954 г. – 15 декабря 1955 г.].

NARB, f.4p, op. 97, d.10 (Spravki otdelov KC KPB v sviazi s zaprosami partijnyh I sovetskih organov po voprosam propagandy I agitacii v respublike. 3 janvaria 1956 g. – 27 dekabria 1956 g.) [НАРБ, ф. 4п, оп.97, д. 10. Справки отделов ЦК КПБ в связи с запросами партийных и советских органов по вопросу состояния агитации и пропаганды в республике. 3 января 1956 г. – 27 декабря 1956 г.].

NARB, f.914p, op. 1, d.76 (Perepiska s pravleniem VOKS o kulturnyh sviazijah i drugim voporsam. 6 janvarja 1955 g. – 3 dekabrja 1955 g.) [НАРБ, ф. 914, оп.1, д.76. Переписка с правлением ВОКС о культурных связях и другим вопросам. 6 января 1955 г. – 3 декабря 1955].

NARB, f.914p, op. 1, d.77 (Perepiska s KC KPB i SM BSSR o kulturnyh sviazijah. 6 janvaria 1955 g. – 31 dekabrja 1955 g. [НАРБ, ф. 914, оп.1, д.77. Переписка с ЦК КПБ и СМ БССР о культурных связях и др. 6 января 1955 г. – 31 декабря 1955 г.].

NARB, f.914p, op. 1, d.87 (Materialy o druzeskih i kulturnyh sviazjah s organizacijami i czastnymi licami stran narodnoj demokratii (PNR). 4 janvaria 1957 g. – 21 dekabria 1957 g.) [НАРБ, ф. 914, оп.1, д.87. Материалы о дружеских и культурных связях с организациями и частными лицами стран народной демократии (ПНР). 4 января 1957 г. – 21 декабря 1957 г.].

NARB, f.914p, op. 1, d.89 (Materialy o druzeskih i kulturnyh sviazjah s organizacijami i czastnymi licami stran narodnoj demokratii (PNR). 11 janvaria 1955 g. – 20 oktjabria 195 g.) [НАРБ, ф. 914, оп.1, д.89. Материалы о дружеских и культурных связях с организациями и частными лицами стран народной демократии (ПНР). 11 января 1955 г. – 20 октября 1955 г.].

NARB, f.914p, op. 2, d.20 (Spravki, dokladnyje zapiski napravlennye v KC KPB i SM BSSR po voprosam kulturnyh sviziej s zarubeznymi stranami. 10 marta 1953 g. – 9 dekabria 1953 g. [НАРБ, ф. 914, оп.2, д.20. Справки, докладные записки, направленные в ЦК КП(б)Б и СМ БССР по вопросам культурных связей с зарубежными странами. 10 марта 1953 г. – 9 декабря 1953 г.].

NARB, f.914p, op. 2, d.34 (Dokladnaja o prebyvanii a Belorussii delegacii obsczestva polsko-sovietskoj druzby. 20 janvaria 1954 g. – 28 dekabria 1954 g.) [НАРБ, ф. 914, оп. 2, д. 34. Докладная о пребывании в Беларуси делегации общества польско-советской дружбы. 20 января 1954 г. – 28 декабря 1954 г.].

NARB, f.914p, op. 2, d.54 (Belorusskoe obsczestvo kulturnyh sviazej s zagranicej. 6 janvaria – 1955 g. – 31 dekabria 1956 g.) [НАРБ, ф. 914, оп. 2, д. 54. Белорусское общество культурных связей с заграницей. 6 января 1955 г. – 31 декабря 1956 г.].

NARB, f.914p, op. 2, d.75 (Vypiska iz spravki o polozenii nacmenszinstv v Polsze. 1958 g. [НАРБ, ф. 914, оп. 2, д. 75. Выписка из справки о положении нацменьшинств в Польше. 1958 г.].

NARB, f.914p, op. 2, d.83 (Otczet o rabote Belorusskogo obsczestva druzby I kultornoj sviazi s zagranicznymi stranami. 1 janvaria – 31 dekabria 1959 g.) [НАРБ, ф. 914, оп. 2, д. 83. Отчет о работе Белорусского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. 1 января – 31 декабря 1959 г.].

NARB, f.914p, op. 3, d.58. (Materialy o sozdanii I rabote jrdelenij obsczestva sovetsko-polskoj druzby na predprijatijah, v kolhozah, sovhozah, gorodah I oblastiah. Janvar 1960 – 30 nojabria 1960 g. [НАРБ, ф. 914, оп. 3, д. 58. Материалы о создании и работе отделений общества советско-польской дружбы на предприятиях, в колхозах, совхозах, городах и областях. Январь 1960 – 30 ноября 1960 г.].

“Sovetskaja Belorussija” 1955, 29 sentijbria [“Советская Белоруссия” 1955, 29 сентября].

“Sovetskaja Belorussija” 1955, 9 sentijbria [“Советская Белоруссия” 1955, 9 сентября].

“Sovetskaja Belorussija” 1955, 30 sentijbria [“Советская Белоруссия” 1955, 30 сентября].

"Sovetskaja Belorussija" 1955, 1 oktijbria ["Советская Белоруссия" 1955, 1 октября].
"Sovetskaja Belorussija" 1955, 5 oktijbria ["Советская Белоруссия" 1955, 5 октября].
"Sovetskaja Belorussija" 1955, 8 oktijbria ["Советская Белоруссия" 1955, 8 октября].
"Sovetskaja Belorussija" 1955, 11 oktijbria ["Советская Белоруссия" 1955, 11 октября].
"Sovetskaja Belorussija" 1958, 25 maja ["Советская Белоруссия" 1958, 25 мая]
"Sovetskaja Belorussija" 1958, 14 ijunia ["Советская Белоруссия" 1958, 14 июня].

Belarusian-Polish cultural cooperation in the mid-late 1950s.

A characteristic feature of Belarusian-Polish relations in the mid-late 1950-th was cultural cooperation. This was explained by the common historical, geographical, linguistic and family ties between the Polish and Belarusian peoples. At the same time, the prevailing principle of „socialist realism" in the USSR influenced the development of cultural relations. A characteristic feature of the cultural exchange between the Polish and Belarusian peoples was the suppression of sharp gaps in works of art. The insignificant place of the Belarusian language in the cultural life of Belarus led to the fact that the Polish reader did not single out and did not distinguish the Belarusian Soviet culture from the all-Union and cultural processes that took place in the Soviet Union.

K e y w o r d s : Belarusian-Polish cultural ties, „socialist realism", Days of Belarusian culture, Belarusian-Polish society, cultural exchange

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.155-190

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220708

Data przesłania: 02.07.2022
Data akceptacji: 24.07.2022

Андрэй Любы

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
liuby@bsu.by
ORCID: 0000-0001-5612-5847

Падручнікі па гісторыі Беларусі як люстэрка фарміравання і эвалюцыі нацыянальнага гістарычнага наратыву ў 1990-я – 2010-я гады[1]

W artykule przeanalizowano treść podręczników do historii Białorusi pod kątem kształtowania narodowej narracji historycznej w latach 1991–2020. Autor przedstawia różnice w postrzeganiu przeszłości, które występują w podręcznikach używanych w szkolnictwie średnim i szkolnictwie wyższym. Przybliża najważniejsze zagadnienia historyczne, które były interpretowane w odmienny sposób pod wpływem zmieniającej się polityki historycznej Białorusi. Autor analizuje również uwarunkowania kształtowania narodowej narracji historycznej. Ponadto autor ukazuje wkład poszczególnych naukowców w tworzenie narodowej narracji historycznej w XXI w. W szczególności dotyczy to Michaiła Bicza, Pawła Łojkę, Jury'ego Bochana, Michasia Czarniauskiego.

Słowa kluczowe: historiografia, historia Białorusi, narodowa narracja historyczna, podręczniki

[1] Артыкул напісаны на аснове рэферату выступлення на канферэнцыі "Tożsamość białoruska: doświadczenia przeszłości i wyzwania teraźniejszości. Z okazji 30. rocznicy uzyskania przez Białoruś niepodległości", арганізаванай Кафедрай міжкультурных даследаванняў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта 1 красавіка 2021 г.

Часткай гістарычнай палітыкі ў навейшы час з'яўляецца наладжванне адносін паміж гістарычнай навукай і палітыкай дзяржавы. Вынікам такога супрацоўніцтва становіцца нацыянальны гістарычны наратыў (*далей* – НГН), які заключае ў сабе дасягненні нацыянальнай і рэгіянальнай гістарыяграфіі. Для Беларусі ў XX ст. стварэнне НГН адбывалася не менш як тры разы: у першай палове XX, 1950–1980-я гг., на прыканцы XX – пачатку XXI ст. Кожная часавая перазагрузка фарміравала сваю перыядызацыю, падыходы да беларускай дзяржаўнасці і яе форм, характарызавала эканамічныя трансфармацыі, пераацэнівала сацыяльныя, культурныя і этнічныя працэсы.

Праблема станаўлення нацыянальнага наратыву і яго функцыяніраванне ў XX ст. неаднаразова станавілася прадметам даследавання беларускай гістарыяграфіі і гісторыі педагогікі (Віктар Белазаровіч[2], Генадзь Сагановіч[3], Уладзімір Сідарцоў[4], Сяргей

[2] В.А. Белазаровіч, *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: дапаможнік*. Гродна: ГрДУ, 2006 (Выд. 2-е, 2009); В.А. Белазаровіч, *Этапы і перыяды ў развіцці айчыннай гістарыяграфіі (20-я гады XX – пачатак XXI ст.)* [w:] *Проблемы методологии исследований истории Беларуси: Материалы международной научной конференции, Минск, 26–27 октября 2006 года / [редколлегия: А.А. Коваленя (ответственный редактор) и др.]*. Минск, 2008. С. 225–228; В.А. Белазаровіч, *Формирование и развитие концепции истории Беларуси в отечественной историографии (вторая половина XIX – начало XXI века)*. Гродно: ГрГУ, 2020.

[3] Г.М. Сагановіч, *Канструяванне афіцыйнага выкладу гісторыі ў пасляваеннай БССР* [w:] *Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў / Варшаўскі Універсітэт, Студыюм Еўропы Усходняй*. 2015, Г. 1, № 1. С. 201–218; H. Sahanowicz, *Białoruska historiografia wczoraj i dziś*. [w:] *Przegląd Wschodni*, – Warszawa, 2003, S. 759–775; H. Sahanowicz, *Nationaler Aufbruch und politische Reaktion: zehn Jahre Historiographie in Belarus'* [w:] *Österreichische Osthefte*, Wien, 2002, Jg. 44, H. 1/2. P. 137–149.

[4] В.Н. Сидорцов, *Проблема оптимизации социально-гуманитарного (исторического) образования в „негуманитарных" вузах Беларуси* [w:] *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*. 2013, № 1, С. 35–38; В.Н. Сидорцов, *История как политика* [w:] *Беларуская думка*. 2014. № 4. С. 61–64; В.Н. Сидорцов, *Магистральное направление в развитии белорусской историографии* [w:] *Образы прошлого в историографии: белорусско-французский диалог : материалы к международной научно-практической конференции „Историография как объект исследова-*

Паноў[5], Аксана Колтан[6] і інш.). Неаднаразова праблему беларускіх школьных і ўніверсітэцкіх падручнікаў уздымалі ў перыядычным друку і ў сродках масавай інфармацыі (Таццяна Астроўская, Аляксей Братачкін, Ірына Раманава). Агляд школьных падручнікаў 2016–2018 гг. быў зроблены Аляксеем Ластоўскім зыходзячы з параўнаўчай парадыгмы выкладання гісторыі да і пасля пераходу на новы прынцып выкладання гісторыі ў беларускай школе[7].

Дзяржаўную палітыку на беларускіх землях у адносінах да гістарычнай навукі разглядаў у 1990-ыя гг. нямецкі даследчык Райнэр Ліндэр (Rainer Lindner)[8]. Свой погляд на ўплывы савецкай палітыкі на фарміраванне ведаў пра гісторыю Беларусі і фарміраванне гістарычных міфаў выказаў у манаграфіі “Гісторыя і міфы”

ния”, Минск–Париж, БГУ-МГЭИ, 21–22 мая 2008 г. Минск, 2008. С. 23–32; В.Н. Сидорцов, *Опыт периодизации отечественной истории* [w:] *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*. Мінск, Вып. 7. С. 165–169.

[5] С.В. Паноў, *Школьная гістарычная адукацыя: этапы развіцця ў Рэспубліцы Беларусь* [w:] *Научные труды Республиканского института высшей школы*. 2018, Вып. 18, Ч. 3, С. 255–261; С.В. Паноў, *Агульнанацыянальная ідэя як канцэптуальная аснова для даследавання працэсу развіцця школьнай гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь* [w:] *Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе*. Пинск. 2018. Вып. 3. С. 371–375; С.В. Паноў, *Сучасны падручнік гісторыі Беларусі XIX стагоддзя як сацыякультурны феномен: дыдактычная канцэпцыя* [w:] *„Долгий XIX век” в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории*. Минск. 2017. Вып. 1. С. 110–117; С.В. Паноў, *Школьная гістарычная адукацыя Рэспублікі Беларусь: рэалізацыя еўрапейскіх канцэптаў* [w:] *Беларусь у кантэксце еўрапейскай гісторыі: асоба, грамадства, дзяржава*. Гродна, 2021. С. 321–324.

[6] О.В. Колтан, *Наполнение символическим содержанием национальной идентичности учащейся молодежи при изучении истории Беларуси* [w:] *Научные труды Республиканского института высшей школы*. 2016. Вып. 16, Ч. 2. С. 357–362.

[7] А. Ластоўскі, *Вяртанне “доўгай генеалогіі” у школьныя падручнікі па гісторыі Беларусі* [w:] *Ідеологія і палітика*, 2019, № 2 (13), С. 67–78.

[8] Р. Ліндэнэр, *Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. / Пер. з ням. Л. Баршчэўскага; нав. рэд. Г. Сагановіча*. Выд. 2. СПб., Неўскі прасцяг, 2005.

Валянцін Грыцкевіч[9]. Грунвальдскую бітву як прыклад дзяржаўнай ідэалогіі і канструяванне нацыянальнага наратыва разгледзіў у сярэдзіне 2010-х гг. Генадзь Сагановіч [10]. Нарэшце ў 2018 г. пабачыла свет праца польскага даследчыка Войцэха Слешыньскага (Wojciech Śleszyński), дзе аўтар паспрабаваў вылучыць розныя "новыя" гістарычныя наратывы і гістарычныя міфы 1990–2010–х гг.[11].

Фарміраванне НГН – гэта дастаткова працяглы працэс, які ўключае: распрацоўку ўласнай храналогіі гістарычнага мінулага, складанне асноўных праблемна-тэматычных блокаў, вылучэнне нацыянальных Герояў і Перамог, Дасягненняў і Пакутаў народа, стварэнне і абгрунтаванне пэўных гістарычных міфаў, якія павінны тлумачыць месца нацыі ў сусветнай гісторыі, нарэшце, месц памяці нацыі і грамадства.

Стварэнне сучаснага беларускага НГН непарыўна звязана з тымі палітычнымі і грамадска-патрыятычнымі працэсамі, якія разгарнуліся ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ў другой палове 1980-х – пачатку 1990-х гг. У першую чаргу на сітуацыю з трансфармацыяй беларускай інтэлектуальнай думкі паўплываў працэс нацыянальнага абуджэння другой паловы 1980-х гг., прастымуляваны агульнасавецкай палітыкай Галоснасці (як часткі дзяржаўнай палітыкі Перабудовы) і легалізацыяй беларускіх грамадскіх культурных ініцыятыў (ад студэнцкіх таварыстваў і творчых аб'яднанняў да склікання культурніцкіх арганізацый і палітычных партый, арыентаваных на развіццё незалежнай беларускай дзяржавы).

Безумоўна, на прафесійную грамадскасць гісторыкаў у 1990-я гг. аказалі ўплыў наладжванне новых міждзяржаўных адносін (напрыклад, правядзенне польска-беларускіх і беларуска-літоўскіх канферэнцый гісторыкаў) і актывізацыя выдавецкай дзейнасці –

[9] В.П. Грыцкевіч, *Гісторыя і міфы*. Менск: «БелФранс», 1998.

[10] Г. Сагановіч, *Грунвальд у беларускай гісторыі. Спроба разбору палітычнага міфа***.** Мінск: Медысонт, 2015.

[11] W. Śleszyński, *Historia w służbie polityki. Zmiany polityczne a konstruowanie przekazu historycznego na ziemiach białoruskich w XX i XXI wieku*, Białystok, 2018.

публікацыя ці перадрук спадчыны беларускай гістарыяграфіі міжваеннага перыяду (выданне прац Мітрафана Доўнар-Запольскага[12], Усевалада Ігнатоўскага[13], Аляксандра Цвікевіча[14] ды інш.), папулярызацыя гістарыяграфічнай спадчыны беларускай паваеннай эміграцыі (Янкі Запрудніка[15], Паўла Урбана[16] і інш.) і, канешне, асобныя творы па папулярызацыі гістарычнага мінулага Беларусі (Міколы Ермаловіча[17], "100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі", "Дзесяць вякоў беларускай гісторыі", а таксама Кастуся Тарасава, Уладзіміра Арлова, Вітаўта Чаропка і інш.).

Спадчына Савецкай Беларусі ў спецыяльнай літаратуры па гісторыі Беларусі для сярэдняй школы – гэта падручнік "Гісторыя Беларускай ССР", які выходзіў пад рэдакцыяй Л.С. Абэцэдарскага[18], і перажыў дзесяткі перавыданняў. У савецкія часы школьны падручнік разглядаўся ў якасці "нацыянальнага кампанента" ў агуль-

---

[12] М.В. Доўнар-Запольскі, *Асновы дзяржаўнасьці Беларусі*. Мінск, 1994. (першавыданні 1918–1919 гг.); М.В. Доўнар-Запольскі, *Гісторыя Беларусі*. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1994.

[13] У.М. Ігнатоўскі, *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд*. Мінск: Беларусь, 1991. (першавыданне 1921–1927 гг.); У.М. Ігнатоўскі, *Выбранае (Беларускі кнігазбор)*. Мінск: Беларуская навука, 2018.

[14] А. Цвікевіч, *„Западно-руссизм": нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. 2-е выд*. Мінск: Навука і тэхніка, 1993.; А. Цвікевіч, *Краткий очерк возникновения Белорусской Народной Республики. Изд. 2-е, факсимильное*. Минск, 1990.; А. Цвікевіч, *Збор твораў у 2 т.* Т. 1.: Гістарычныя працы. Смаленск: Архе, 2021.

[15] Я. Запруднік, *Belarus: At a crossroads in history.* Westview Press, 1993.; Я. Запруднік, *Беларусь на гістарычных скрыжаваннях*. Мінск: Бацькаўшчына, 1996.; Я. Запруднік, *Палітычнае змаганне за Беларусь у царскіх Дзяржаўных думах (1906–1917 гг.)* [w:] *ARCHE*. 2009. № 1/2. С. 43–217.

[16] П. Урбан, *Да пытаньня этнічнай прыналежнасьці старажытных ліцвінoў*. Мінск: „Бацькаўшчына", , 1994.

[17] М.І. Ермаловіч, *Па слядах аднаго міфа. Выд. 2-е, дапоўненае*. Мінск: Навука і тэхніка, 1991.; М.І. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд*. Мінск: „Бацькаўшчына", 1994; М.І. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь: полацкі і новагародскі перыяды*. Мінск: Мастацкая літаратура, 1990.

[18] *Гісторыя БССР: падручнік для сярэдніх школ / Л.С. Абецадарскі, М.П. Баранава, Н.Г. Паўлава*. Мінск: Народная асвета, 1960.

ным курсе гісторыі народаў СССР і быў запатрабаваны толькі “па волі” настаўніка. Пераважна экзэмпляры так і здаваліся ў канцы навучальнага года ў школьныя бібліятэкі з “неразрэзанымі” старонкамі. Універсітэцкае навучанне таксама было забяспечана шматтомнымі (ад аднаго-двух да пяці тамоў, дзе на XX ст. прыпадала да 4/5 аб’ёма матарыяла) выданнямі па гісторыі Беларускай ССР, створанымі аўтарскімі калектывамі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і Інстытута гісторыі Акадэміі навук БССР, якія пачалі выдавацца пасля 1954 г.[19] Аднак як і выданні 1940-х гг.[20], дадзены прапісаны беларускі НГН не аказваў шырокага ўплыву на фарміраванне нацыянальнага самавызначэння студэнтаў.

Дэфармацыя савецкай палітычнай сістэмы і знікненне з палітычнай карты свету СССР распачалі зусім іншы працэс нацыянальнага самавызначэння беларусаў. Ён быў падмацаваны дэкларацыяй Акта аб Незалежнасці, заменай савецкіх дзяржаўных сімвалаў і ўнёскам беларускіх гісторыкаў у фарміраванне новага НГН, роля якога была прынцыпова іншая чым савецкага – фарміраванне беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці ў грамадзян Рэспублікі Беларусь.

У 1991–1993 гг. распрацоўвалася Нацыянальная канцэпцыя гісторыі Беларусі, якая стала вынікам працы спецыяльнага аўтарскага калектыва, на чале з доктарам гістарычных навук М. Бічом і канферэнцый гісторыкаў Беларусі [21]. У яе падмурку знаходзіўся

---

[19] *История Белорусской ССР / Академия наук Белорусской ССР, Институт истории*. Минск: Издательство Академии наук Белорусской ССР, 1954; *Гісторыя Беларускай ССР / Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут гісторыі*. Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук Беларускай ССР, 1955–1958; *История Белорусской ССР: в 2 т. / Академия наук Белорусской ССР, Институт истории. 2-е, дополненное изд*. Минск: Издательство Академии наук БССР, 1961.

[20] *Нарысы па гісторыі Беларусі*. Мінск, 1940; *История БССР / Академия наук Белорусской ССР, Институт истории*. Минск, 1946; *История БССР: макет / Академия наук Белорусской ССР, Институт истории*. Минск: Издательство Академии наук Белорусской ССР, 1948.

[21] В.А. Белозорович, *Формирование и развитие* […], S. 248, etc.

прынцып выкладання гісторыі Беларусі з "нацыянальных" пазіцый, а галоўны акцэнт рабіўся на фарміраванне і развіццё дзяржаўных фарміраванняў на тэрыторыі Беларусі ад Сярэднявечча да сучаснага часу.

Прадугледжваўся перагляд канцэпцыі па неабходнасці. І ў 2000-я гг. беларускі нацыянальны наратыў быў пераарыентаваны (але фактычна перадэкларацыяваны) з нацыя-цэнтрычнага на цывілізацыйны: выкладанне гісторыі Беларусі ў кантэксце еўрапейскай ці сусветнай цывілізацыі. Аднак афіцыйна "новая рэдакцыя" ніколі больш не была прынята. А яе роля перайшла да спецыяльных вучэбных праграм па гісторыі, якія ствараюцца спецыяльным навуковым калектывам (дэперсаніфікаваным) пры Нацыянальным інстытуце адукацыі і носяць рэкамендацыйны характар, змяшчаюць асноўныя базавыя кампаненты тэматычна-храналагічнага парадку. І могуць успрымацца аўтарамі падручнікаў дастаткова шырока.

З 1993–1994 гг. пачынаецца распрацоўка ў Рэспубліцы Беларусь адначасова падручнікаў як для сярэдняй, так і для вышэйшай школы. Гэта прывяло да таго, што да 2021 г. школьны (базавы) наратыў пражыў 5 пакаленняў падручнікаў, а ўніверсітэцкі – 2 (пры наяўнасці пастаўленага на паўзу ў 2019 г. і няўведзенага ў выкладанне прынамсі ў 2020/2021 навучальным годзе курса "Гісторыі беларускай дзяржаўнасці")[22].

[22] Відавочна спробы напісання пад маркай "метадалагічнага зябеспячэння" дзяржаўніцкага наратыва гісторыі беларускай дзяржавы рэалізоўваліся і раней: "Становление и развитие белорусской государственности" (Мінск: БДУ, 2011) і "История белорусской государственности: в 5 т." (Мінск: Беларуская навука, 2018–2020). Аднак яны не маглі задаволіць патрабаванні "трэцяга" пакалення ўніверсітэцкіх падручнікаў ні зместава, ні канцэптуальна. З'яўленне спецыяльна распрацаванага падручніка чакаецца пад 2022/2023 навучальны год. Абмеркаванне рукапісу распачалося на спецыяльных сходах пры ўніверсітэтах Беларусі ўвесну 2022 г. Мы не разглядалі падручнік па "Гісторыі беларускай дзяржаўнасці" 2022 г. (аўтарскі калектыў у складзе Каханоўскага А.Г., Марзалюка І.А., Цемушава С.М. і інш.) з прычыны адсутнасці фінальнай версіі на момант завяршэння артыкула.

Школьны наратыў застаўся функцыяніраваць у афіцыйна зацверджаных спецыяльнымі секцыямі і дзяржаўнымі камісіямі падручніках. Універсітэты маюць свае дапаможнікі (з 2010-х гг. таксама і электронныя) і арыентуюцца на тыпавую праграму для спецыяльнасцей вышэйшай школы, а не на комплекс базавых адзінак нацыянальнага гістарычнага наратыва, зацверджанага для папярэдняй ступені адукацыў[23]. Гэта часам прыводзіць да разбалансавання зместу выкладання нацыянальнай гісторыі ў сярэдняй і вышэйшай школе. Хаця ў аснове разумення дысцыпліны знаходзіцца сістэмнае выкладанне нацыянальнай гісторыі – ад засялення Беларусі старажытным чалавекам да палітычных, эканамічных і культурных працэсаў XXI ст.

Да чаго гэта прывяло? Фактычна да сегментацыі НГН Беларусі. Вылучэнню ў гістарычным мінулым істотных праблем, якія разглядаюцца адначасова і з пазіцый палітычнай гісторыі (гісторыя кіраўнікоў, гісторыя Перамог), і эканамічнага падмурку трансфармацый (наўрацці тут можна ўжо казаць пра свядомы фармацыйны падыход), і цывілізацыйнага падыходу, калі беларускія землі ў розныя эпохі адносяцца да культурнага памежжа між Усходам і Захадам (праўда без вызначэння геапалітычнай канатацыі, а толькі ў культурніцкім аспекце).

Крыніцы. У аснову нашага разгляду быў пакладзены аналіз базавых падручнікаў па гісторыі Беларусі для сярэдняй школы, выдадзеных на працягу 1994–2019 гг.: ад “бел-чырвона-белых” да “сіняй лінейкі”. Пераважна аўтарскія калектывы захоўваліся на працягу некалькіх пакаленняў падручнікаў, асвятляючы той ці

[23] Цікава склаўся лёс праекта тыпавой праграмы па “Гісторыі Беларусі” замоўленай і створанай у канцы 2000-х гг. Праграма прапаноўвала варыятыўнасць у выкладанні базавага курса гісторыі Беларусі для непрофільных спецыяльнасцей вышэйшых навучальных устаноў (храналагічны ці праблемны). Абмеркаванні ў калектывах гуманітарных кафедр прывялі да ігнаравання навацый і вымушанага вяртання да лінейнага выкладання гісторыі ва ўніверсітэтах, як у сярэдняй школе па форме, але не па зместу.

іншы перыяд гісторыі нягледзячы на змену прынцыпа выкладання гісторыі ў сярэдняй школе (лінейны прынцып ці прынцып канцэнтраў)[24] і ссоўванне перыядаў з аднаго года навучання на іншы. Аднак за амаль чвэрць стагоддзя існавання незалежнай сістэмы адукацыі беларуская дыдактыка і гістарычная навука ўсё ж панесла людскія страты (Георгій Штыхаў, Павел Лойка, Юры Бохан, Міхаіл Біч і інш.). Прыход на замену новых аўтараў прыносіў абнаўленне ў ідэйных падыходах да мінулага Беларусі, і пераважнае выхалашчванне зместу і, як вынік, інфарматыўнасці наратыва.

Вышэйшая школа, у плане тэкставага забеспячэння, у Беларусі адчувае сабе больш свабодна. Хаця ў 2000-х гг. былі рэалізаваны праекты па стварэнню падручніка па гісторыі Беларусі для непрофільных спецыяльнасцей[25], аднак у навучальным працэсе выкарыстоўваліся розныя курсы лекцый[26], акадэмічныя выданні[27] і нават персанальныя абагульняючыя працы беларускіх даследчыкаў[28].

Перыядызацыя. Вакол перыядызацыі гісторыі Беларусі разгарнулася стрыманая палеміка яшчэ ў 1990-я гг. За аснову школьнага курса гісторыі Беларусі (які быў сінхранізаваны з курсам Сусветнай гісторыі) быў прыняты крыху мадэрнізаваны цывілізацыйны

---

[24] А.А. Корзюк, *Сістэма гістарычнай адукацыі ў сярэдняй школе ў СССР і Рэспубліцы Беларусь (1934–2018 гг.)* [w:] *Беларускі гістарычны часопіс*. Мінск, 2018, №4, С. 45–49.

[25] Напрыклад: *Гісторыя Беларусі: ад старажытных часоў – па 2008 г.: вучэбны дапаможнік для студэнтаў устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / Я.К. Новік, І.Л. Качалаў, Н.Я. Новік*. Мінск: Вышэйшая школа, 2009.

[26] Напрыклад: *Гісторыя Беларусі: курс лекцый [для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў]: у 2 ч. / Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт ім. Я. Купалы, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт*. Мінск: РІВШ, 2000–2002.

[27] *Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. / Акадэмія навук Беларусі, Інстытут гісторыі*. Мінск: Беларусь, 1994–1996; *Гісторыя Беларусі: у 6 т. / [рэдкалегія: М. Касцюк (галоўны рэдактар) і інш.]*. Мінск: Экоперспектива, 2002–2011.

[28] Г. Сагановіч, *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст*. Мінск: Энцыклапедыкс, 2001.; З. Шыбека, *Нарыс гісторыі Беларусі (1795–2002)*. Мінск: Энцыклапедыкс, 2003.

падыход. У эпохах Старажытнасці, Сярэднявечча, Новага і Навейшага часоў, безумоўна, прасочвалася адаптацыя (магчыма – кампраміс) з раней ужываным перыядамі фармацыйнага падыходу: рабаўладальніцкім, феадальным, капіталістычным і г.д. Атрымалася своеасаблівае накладанне longue durée, "адшуканай" аўтарамі-метадыстамі ў канцы XX ст. школы Аналаў, на "дазволеную" палітычную гісторыю Беларусі. Старажытнасць расцягнулася на дадзяржаўны перыяд у гісторыі беларускіх зямель і эпоху слявянскага засялення, а ранні Новы час, які ахоплівае гісторыю Вялікага Княства Літоўскага эпохі Ягелонаў і Рэч Паспалітую да падзелаў і паўстання Т. Касцюшкі, успрымаецца як доўгае Сярэднявечча з яго карпаратыўнай культурай і феадальнымі войнамі. Унармаванне і сапраўдная сінхранізацыя агульнагістарычных працэсаў адносіцца да XX ст. і эпохі Навейшага часу, дакладнага ў сваіх межах і спрэчнага ў інтэрпрэтацыях.

Універсітэцкі "варыянт" перыядызацыі з другой паловы 1990-х гг. быў запазычаны з "дзяржаўніцкай" перыядызацыі гісторыі Беларусі, прапанаванай У.М. Ігнатоўскім яшчэ ў 1920-я гг.[29] Эпохі былі вылучаны ў адпаведнасці з дзяржаўнымі фарміраваннямі, у якія ў той ці іншы час уваходзілі беларускія землі: Полацкае і Тураўскае княствы, Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Расійская імперыя і, нарэшце, СССР. У адрозненні ад У.М. Ігнатоўскага, які не задаваўся пытаннямі пра федэратыўнае ўладкаванне і, адпаведна, становішча тых ці іншых беларускіх тэрыторый у складзе дзяржаўных утварэнняў Сярэднявечча і Новага часу, Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук уключыў разважанні пра статус Беларусі ў дзяржавах X – XX ст. у дэкларатыўныя дакументы (напрыклад, разважанні пра "дзяржаўнасць" як патэнцыял і "дзяржаву" як яго рэалізацыю).

Тэрміналогія. Для беларускага нацыянальнага гістарычнага наратыва 1990–2010-х гг. уласціва адвольнае выкарыстанне гістарыч-

[29] У.М. Ігнатоўскі, *Кароткі нарыс* [...].

най тэрміналогіі. Прынцыповыя для медыявістаў тэрміны Кіеўская Русь і Старажытнаруская дзяржава, феадальная раздробленасць і ўдзельны перыяд, феадальныя ці грамадзянскія войны – выкарыстоўваюцца ў падручніках і метадычных матарыялах паралельна, а барацьба вакол іх вядзецца не ў публічным абмеркаванні, а ў кулуарах Нацыянальнага інстытута адукацыі і рэцэнзіях на выданні.

Часам беларускі НГН ідзе на відавочныя саступкі іншым нацыянальным наратывам. Так, у 1990-я гг. пачаў фарміравацца падыход да дзяржаўнага ўтварэння Вялікае Княства Літоўскае як шматэтнічнага і федэратыўнага фарміравання, адсюль свядома ўводзілася ў навучальны зварот "поўная" назва дзяржавы, якая павінна была падкрэсліць асноўныя складовыя часткі – Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае (Беларусь vs Літва). Аднак прынцыповасць першай паловы 1990-х гг. у адносна непрацяглым "змаганні" за першаснасць у спадчыне за Вялікае Княства змяняецца тэрміналагічнай ўніфікацыяй – выкарыстоўваецца проста "ВКЛ". Перыядычна для XIII ст. трапляе ў тэксты падручнікаў тэрмін Літоўская дзяржава, відавочна запазычаны асобнымі беларускімі аўтарамі з наратываў У. Пашуты і Э. Гудавічуса. Працэсы мінімізацыі назвы дзяржавы праходзіць таксама ўжываная назва Рэч Паспалітая Абодвух Народаў, якая ў 1990-я гг. павінна была падкрэсліваць састаўны кампанент дзяржаўнага ўтварэння, як Кароны і Княства (а Княства – пераважна беларускія землі і г.д.). Аднак у 2000–2010-я гг. становіцца неістотным у святле таго, што выкарыстанне назвы Рэч Паспалітая для перыяду ад 1569 да 1795 гг. сумяшчаецца ў нацыянальным наратыве з выкарыстаннем наймення "доўгае" Вялікае Княства Літоўскае, якое паралельна выкарыстоўваецца для вылучэння мясцовай палітыкі ці ілюстравання т.зв. "ліцвінскага сепаратызму" (тэзісы якога прасоўваліся ў беларускай гістарыяграфіі П.А. Лойкам)[30].

[30] П.А. Лойка, *Гісторыя Беларусі: 7 клас* […] С. 40, etc.; *Нарысы гісторыі Беларусі у 2 ч.* Ч. 1. С. 136, etc.

Складаней з перыядам XIX–XX ст., калі беларускі нацыянальны наратыў уступае ў супрацьстаўленне з расійскім ці нават савецкім, непераасэнсаваным у Беларусі, наратывам. Гэта праяўляецца ў розначытаннях беларускіх падручнікаў па сусветнай і айчыннай гісторыях адносна вайны 1812 г. (спрэчным з'яўляецца выкарыстанне тэрміна "айчынная вайна" да падзей чэрвеня–лістапада) і паўстанняў XIX ст. (размежаванне "польскіх дваранскіх рэвалюцыянераў, што дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі" і "ўласна беларусаў").

Нарэшце са з'яўленнем дадатковага спецыяльнага курса, прысвечанага падзеям 1939–1945 гг. з'яўляецца дылема ў назве падзей Другой сусветнай вайны. У выніку курс набыў досыць грувасткую канструкцыю "Гісторыя Вялікай Айчыннай вайны савецкага народа ў кантэксце Другой сусветнай вайны"[31]. У некаторай ступені тэрміналагічна не была вызначана праблема пачатку вайны для Беларусі – верасень 1939 г. ці чэрвень 1941 г. Тым часам наступствы вайны для беларускага народа і тэрыторыі дзяржавы змяшаліся з савецкім кантэкстам (перамогі і паразы Чырвонай арміі), часта нетоесным беларускаму нацыянальнаму (матарыяльныя, людскія, культурныя страты; партызанская і падпольная барацьба, наяўнасць розных антыфашысцкіх фарміраванняў і г.д.).

Сярэднявечча. Эпоха складання дзяржаў ва Усходняй Еўропе ў IX – XII ст. вяртае ў наратыў "старажытнарускі" кампанент. Фактычна гаворка ідзе пра дзяржаўніцкі дыскурс (якія землі ў якія княствы ўваходзілі) пераважае над культурніцкім (quasi-візантыйская палітычная і рэлігійная культура).

Пры гэтым за 1990-я – 2010-я гг. паступова была згублена прысутнасць Смаленскага і Чарнігаўскага княстваў у НГН. Тытульныя

[31] *Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): учебное пособие: для широкого круга читателей / А.А. Коваленя [и др.]*. Минск: БГУ, 2005; *Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): пособие для учреждений общего среднего образования с белорусским и русским языками обучения / [А.А. Коваленя и др.]*. Минск: БГУ, 2020.

княствы нібыта абнулілі гісторыю беларускіх зямель, якія тэрытарыяльна ўваходзілі ў гэтыя дзяржаўныя ўтварэнні. З 2000-х гг. асобна разглядаецца рэгіён Панямоння, з якога вылучаецца гісторыя Гарадзенскага княства і ўзнікненне Наваградскага княства. Перадгісторыя апошняга лагічна падводзіць да гісторыі ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага ў 1240–1260-я гг. пад кіраўніцтвам Міндоўга і Войшалка. Пачатковая гісторыя Вялікага Княства шчыльна звязана з адным з самых устойлівых тэзісаў беларускай гістарыяграфіі 1990-х гг. – утварэннем дзяржавы ва ўмовах знешнепалітычнай пагрозы. Аднак дыскурс утварэння дзяржавы не тлумачыць сувязь з папярэдняй эпохай славянскай каланізацыі рэгіёна і сувяззю з Тураўскім і іншымі княствамі Усходняй Еўропы.

Перавага дзяржаўніцкага кампанента над тэрытарыяльным робіць частку рэгіянальнай гісторыі Сярэднявечнай Беларусі фактычна нябачнай для чытачоў падручнікаў. Безумоўна кампенсаваць лакуны такога падыходу магчыма за кошт стварэння хрыстаматый і кніг для чытання, а таксама выкарыстання картаграфічнага матарыялу. Аднак стварэнне падобнага прадукта адбываецца марудна і на манапалізаванай аснове, што часам прыводзіць да розначытання візуальнага матарыялу і тэксту падручнікаў.

Утварэнне Вялікага Княства Літоўскага праз усе перавыданні і перапісванні падручнікаў захоўвае кампаненты беларускага паходжання. Гэта звязана з прыняццем тэзіса аб пачатковым ядры дзяржаўнасці Вялікага Княства ў Наваградскім княстве, горада Наваградка як месца хросту і каранацыі князя Міндоўга. Беларускія падручнікі падкрэсліваюць беларуска-літоўскі (адпаведна славянска-балцкі характар) дзяржавы. Кампанент сумеснай барацьбы супраць знешняй экспансіі з'яўляецца вырашальным для захавання шматэтнічнасці і полірэлігійнасці дзяржавы, і як вынік фарміравання талерантнага грамадства на беларускіх землях у дадзеную эпоху.

Палітычная гісторыя XIV – першай паловы XV ст. з'яўляецца галоўным эпізодам наратыва (праз гісторыю пашырэння дзяржавы

за кошт славянскіх і балцкіх зямель рэгіёна прамалёўваюцца вобразы вялікіх князёў Гедыміна, Альгерда і Вітаўта). Паступова ад падручнікаў сярэдзіны 1990-х гг. да выданняў 2010-х гг. адбываецца выхалашчванне інфармацыі пра эканамічныя адносіны і стан культуры беларускіх зямель XIII – XV ст. У кампаненце знакавых перамог застаецца дамінант барацьбы з Тэўтонскім ордэнам і як яе апагей – топас Грунвальдскай бітвы[32].

Дынастыі і міждзяржаўныя ўніі. Дынастычная гісторыя не склалася ў беларускай гістарыяграфіі ні ў XX ст., ні ў пачатку XXI ст. У сувязі з гэтым ні Ягелонам на вялікакняжацкім прыстоле, ні Вазам не было прысвечана комплекснае даследаванне. Відавочна гэта звязана з гістарыяграфічнай традыцыяй усходняй Еўропы, якая склалася ў XX ст. і да сённяшняга часу ўплывае на нацыянальны гістарычны наратыў[33].

З іншага боку ацэнка перыяду канца XIV–XVI ст. знаходзіцца пад моцным уплывам ацэнак заключаных уній паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Польскім каралеўствам (у падручніках разглядаюцца Крэўская, Віленска-Радамская, Гарадзельская і потым Люблінская як комплекс інтэграцыйнага плану). Прыход вялікага князя Уладзіслава-Ягайлы на польскі каралеўскі трон і прыход каралевіча Казіміра Ягелончыка на вялікакняжацкі ўключаюцца ў адзіны комплекс злучэння двух дзяржаў. Персанальныя і дзяржаўныя ўніі маюць дастаткова размытую ацэнку эфектыўнасці – калі ў выпадку перамогі на ўсходнім фронце гэта дабро, дык у выпадку змены грамадска-палітычнага ўкладу Вялікага Княства гэта паланізацыя.

---

[32] Г. Сагановіч, *Грунвальд у беларускай гісторыі* […]; *Kto wygrał bitwę pod Grunwaldem: tradycja grunwaldzka wśród narodów Europy Środkowo-Wschodniej* / D. Mačiulis, R. Petrauskas, D. Staliūnas; z języka litewskiego tłumaczyła B. Piasecka. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020. – S. 113–119, 281–296.

[33] Любы, А.Ул. *Ягелоны і іх эпоха ў нацыянальнай гістарыяграфіі Беларусі і Літвы XX – пачатку XXI ст.: эвалюцыя праблематыкі* [w:] *Научные труды Республиканского института высшей школы*. Вып. 18. В 3 ч. Ч. 1. Мінск, 2018. С. 272–278.

Вялікае Княства эпохі Ягелонаў і Вазаў магло стаць адкрыццём для НГН канца XX – пачатку XXI ст. Фактар археаграфічных працэсаў (публікацыя і доступ да Метрыкі ВКЛ, які адкрываецца ў 1990-я гг. у гістарычных архівах Мінска і Вільні) і дысертабільнасць тэмаў па XVI ст. адкрываюць шырокія магчымасці для перагляду менавіта гэтага абсягу гісторыі беларускіх зямель. Сацыяльна-палітычныя і эканамічныя працэсы, развіццё сістэмы кіравання, заканадаўства, вайсковай справы – становіцца прадметам беларускай школы даследавання Вялікага Княства ў 1990–2000-я гг.[34]. Аднак персанальныя даследаванні XXI ст. амаль не знаходзяць адлюстравання ў НГН.

Рэч Паспалітая. Дыскурс Рэчы Паспалітай – гэта складанае пытанне для беларускай гістарыяграфіі, адказ на які не быў дадзены канчаткова ні ў адным выданні XXI ст.[35] У 1990-я гг. П.А. Лойка ў сваіх дыдактычных тэкстах па перыяду заключэння і рэалізацыі Люблінскай уніі 1569 г. у Вялікім Княстве Літоўскім уздымае пытанне “ліцвінскага сепаратызма” як формы барацьбы супраць абмежавання праў і свабод літвінскай дзяржавы. Хаця сам сюжэт не знайшоў шырокага водгуку ў спецыяльнай літаратуры, аднак “літвінскі сепаратызм” як з’ява застаўся ў нацыянальным гістарычным наратыве XXI ст. і перыядычна трансфармуецца ў зусім іншыю палітычную з’яву – вуступленне супраць уній з Польскім каралеўствам, супраць паланізацыі.

Эпоха Рэчы Паспалітай уяўляецца ў нацыянальным наратыве вельмі спрэчным перыядам “войнаў”, “заняпадаў” і “культуры”. Фактычна дзякуючы П.А. Лойку эпоха “Беларускага Адраджэння”

---

[34] *Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг.: матэрыялы міжнароднага круглага стала (16–18 мая 2003 г., г. Гродна) / [рэдкалегія: С.Б. Каўн (адказны рэдактар) і інш.]*. Мінск: Медисонт, 2006. С. 112–168.

[35] *Гісторыя Беларусі: у 6 т. / [рэдкалегія: М. Касцюк (галоўны рэдактар) і інш.]. Т.3: Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII ст.)*. Мінск: Экоперспектива, 2004; *История белорусской государственности: в 5 т. / Национальная академия наук Беларуси, Институт истории. Т.1*. Минск: Беларуская навука, 2018.

расцягваецца (накладаецца) на эпохі Рэнесанса і Барока[36]. Яна ўключае ў сябе непадзельны працэс інтэнсіўнай і трывалай інтэграцыі ў заходнееўрапейскую культурную прастору (у адварот тэндэнцыям, паказаным у савецкім наратыве Л.С. Абэцэдарскага). Для культуры Беларусі XVI – XVII ст., а таксама і пачатку XVIII ст. вылучаюцца две дамінанты – кнігадрукаванне і адукацыя. Пры гэтым у праблему кніжнай культуры ўключаецца і яе зместавы (эпоха палемічнай літаратуры) і візуальны (кніжная гравюра) кантэнт. Адукацыйная дзейнасць Ордэна езуітаў становіцца ключавой у выяўленні адрозненняў гістарычнага шляху паміж прасторай Расійскай дзяржавы ды Цэнтральнай і Усходняй Еўропай Рэчы Паспалітай. Нават асноўная звязваючая асоба – герой “брацкасці беларускага і рускага народаў” Сімяон Полацкі падкрэслена выступае як выпускнік Віленскай езуіцкай вучэльні і чалавек, які зрабіў уклад у адукацыю расійскага манарха Пятра Аляксеевіча. Культура XVIII ст. цалкам аддадзена архітэктуры Беларускага (Віленскага) барока і яго трансфармацыі ў класіцызм.

Войны XVII ст. увайшлі ў нацыянальны гістарычны наратыў Беларусі яшчэ ў савецкім варыянце, але былі значна скарэктаваныя ў 1990-я гг. і фактычна кананізаваныя нават на тэрміналагічным узроўні ў 2000-я і 2010-я гг. У першую чаргу звернем увагу на вайну 1609–1618 гг. (замацаваны тэрмін “Інтэрвенцыя” змяніў свае канатацыі з “чужой” на “сваю”) і 1654–1667 гг. (вайна атрымала персаніфікаванае выяўленне ў 1990-я як “вайна з Аляксеем Міхайлавічам”, у 2000-я адзяржаўнілася “вайной Рэчы Паспалітай і Расійскай дзяржавы”, каб потым нарэшце нейтралізавацца “Трынаццацігадовай” у варыянтах апошняга пакалення наратыва).

Беларускі НГН адкрыў для сябе і іншыя, акрамя расійскіх, войны – з туркамі і шведамі. Своеасаблівым прарывам стала ўнясенне ў спіс нацыянальных Перамог бітвы пад Кірхгольмам. Шведскі накірунак, як і даследаванне ВКЛаўскай Прыбалтыкі былі

[36] П.А. Лойка, *Гісторыя Беларусі: 7 клас* […] С. 89, etc.

актуалізаваны ў 2010-я гг. абаронай некалькіх дысертацый[37], аднак не знайшлі адлюстравання ў НГН. Турэцкія войны, якія ўласна не закранулі ні тэрыторыі, ні становішча Вялікага Княства былі прапісаныя ў сувязі з выбітнымі перамогамі Рэчы Паспалітай – Хоцімскай бітвай 1621 г. і бітвай пад Венай 1683 г. Гэта, відавочна, размыла разуменне аб дыстанцыраванні ВКЛаўскай часткі гісторыі Рэчы Паспалітай ад польскіх Перамог і польскага наратыва. Аднак пры ўсіх намаганнях адшукаць свой сюжэт і свае Перамогі – атрымалася, што агульная гісторыя Рэчы Паспалітай усё-ж інтэгравала беларускі наратыў з агульнарэгіянальным (польскім, украінскім, літоўскім).

Вышэйзгаданыя змены паўплывалі на інтэрпрэтацыю яшчэ адной вайны: казацка-сялянскай 1648–1651 гг. Савецкі наратыў падкрэсліваў імкненне ўсходнеславянскіх народаў (беларусаў і украінцаў) да ўз'яднання з рускім. У канцы XX – пачатку XXI ст. чакаліся відавочныя змены і сюжэтаў, і інтэрпрэтацый. Аднак за трыццаць год складання НГН Беларусі пераасэнсавання падзей ні казацкіх паўстанняў канца XVI – першай паловы XVII ст., ні самой вайны з загонамі Багдана Хмяльніцкага на тэрыторыі Вялікага Княства не адбылося[38]. Пры захаваным і агульнавыкарыстаным тэрміне "казацка-сялянская вайна" змест наратыва ў розных аўтараў дыяметральна супрацьлеглы. Асэнсаванне ролі Вялікага Княства

---

[37] О.И. Евстратьев, *Колониальная политика герцогства Курляндия и Семигалия в XVII–XVIII вв.: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: специальность 07.00.03 Всеобщая история.* Минск, 2017.; В.У. Якубаў, *Інфлянты ў знешняй і ўнутранай палітыцы ВКЛ у канцы XVI – пачатку XVII ст.: дысертацыя на саісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук: спецыяльнасць 07.00.02 Айчынная гісторыя*. Мінск, 2013.

[38] *Гісторыя Беларусі: у 6 т. Т. 3*. С. 71, etc.; С.А. Чаропка, *Казацка-сялянская вайна ў Беларусі, 1648–1651 гг.: дысертацыя на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук: 07.00.02*. Мінск, 2009; В.Н. Кадира, *Антифеодальная борьба белорусского и украинского народов во второй половине XVI – первой трети XVII в.: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.02*. Минск, 2008.

ў вайне Рэчы Паспалітай, роля Януша Радзівіла і вялікакняжацкага войска, вынікі вайны для беларускіх зямель Палесся і Падняпроўя – ўсё гэта паступова пераўтварае падзеі 1648–1651 гг. у прэлюдыю да вайны 1654–1667 гг., а не апагей напружанай сацыяльнай сітуацыі гарадскіх і казацкіх паўстанняў канца XVI – першай паловы XVII ст.

XVIII стагоддзе з'яўляецца ў выглядзе асобнага сюжэта беларускага НГН у 1990-я гг. У наступныя гады яно па-ранейшаму застаецца там нягледзячы на тое, што ніколі асобна так і не было вылучана як самастойны перыяд. Тут фігуруюць дзве персанальныя эпохі – Аўгуста II Моцнага і Станіслава Аўгуста Панятоўскага з адмоўнай канатацыяй палітычнага жыцця, якое засланяе ўсе іншыя сферы. З "Сасам" звязаныя разбурэнні Вялікай паўночнай вайны, а з Панятоўскім – ліквідацыя дзяржавы Рэчы Паспалітай у выніку стварэння канфедэрацый і трох падзелаў.

Праблемай перыяду з'яўляецца дысананс паміж апісаннем эканамічных працэсаў і палітычнымі пераўтварэннямі. Першыя маюць станоўчую ацэнку, а другія падводзяць нас да страты дзяржаўнага суверэнітэту. Праўда, аўтары падручнікаў заўсёды падкрэслівалі абмежаваны характар самастойнасці Вялікага Княства ў межах агульнай супольнай дзяржавы, а ў галіне культуры і рэлігіі казалі пра адкрытую мэтанакіраваную паланізацыю і каталіцызацыю. Разам з тым падзелы Рэчы Паспалітай пачынаючы з 1990-х гг. трывала маркіруюцца як скасаванне дзяржаўнасці Беларусі.

У гэты перыяд з'яўляюцца свае Героі, фарміраванне якіх нарэшце адпавядае схемам папярэдняга "савецкага" НГН Беларусі – Антоній Тызенгаўз і Гарадзенская эканомія, Іахім Храптовіч і праявы фізіякратызма ў маёнтку Шчорсы. Любыя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні разглядаюцца як відавочная дыялектычная мадэль – з'яўленне мануфактур, вызваленне сялян, перанясенне дасягненняў агракультуры з Заходняй Еўропы на беларускую вёску і горад. На жаль, да сённяшняга часу не з'явіліся беларускія працы прысвечаныя рэфарматарам такім як Антоній Тызенгаўз, Міхаіл Радзівіл Рыбанька, Іахім Храптовіч і інш. Дасягненні міжваеннай школы

Віленскага ўніверсітэта імя Стэфана Баторыя па даследаванню XVIII ст. дасюль не актуалізаваныя ў сучаснай беларускай гістарычнай навуцы[39].

"Доўгае" XIX ст[40]. Патэнцыял вывучэння XIX ст. для беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі быў зразумелы яшчэ ў 1970–1980-я гг. На даследаванне эпохі ўплывалі "правільныя" працэсы абуджэння народных мас на чале з К. Каліноўскім, вывучэнне станаўлення беларусазнаўства, развіццё эканамічных адносін. Можна назваць імёны знакавых навукоўцаў як Генадзь Кісялёў, Генадзь Каханоўскі, Мікалай Улашчык і інш. Знікненне савецкай гістарычнай мадэлі толькі пашырыла сацыяльную тэматыку даследаванняў у канцы XX – пачатку XXI ст.

Аднак для НГН 1990-х гг. XIX ст. засталося часам трох паўстанняў: Т. Касцюшкі, 1930–1931 гг. (магчыма – І. Лелявеля) і К. Каліноўскага. Іменны прынцып аказаўся вельмі важным для самаідэнтыфікацыі паўстанняў як сваіх. Аднак дэперсаніфікацыя школьнага наратыва, якая з пачатку XXI ст. паступова працягваецца да сённяшняга часу, змяняе і назвы падзей, і іх ідэнтыфікаты (падзелы Рэчы Паспалітай, французская кампанія, польскі мяцеж г.д.). Падобныя

[39] Гістарычная школа Віленскага ўніверсітэта імя Стэфана Баторыя не атрымала сваёй пераацэнкі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіяй ні ў канцы XX, ні ў XXI ст. На фоне паступова развітых навуковых праектаў па вывучэнню міжваеннага Універсітэта, навуковых асяродкаў міжваеннай Вільні, публікацый рознага кшталту па дзейнасці і спадчыне віленскай прафесуры ў Польшчы і Літве, пры наяўнасці спецыялістаў па Заходняй Беларусі і гістарычных кадраў у сучасных Віленскіх асяродках – "маўчанне" беларускай гістарыяграфіі выглядае больш чым дзіўным пры тым першасным патэнцыяле, які заключаны ў працах 1920–1930-х гг. (напрыклад, працы гарадзенца С. Касцялкоўскага і яго вучняў).

[40] Толькі з 2017 г. у Рэспубліканскім інстытуце вышэйшай школы ў Мінску пачаў выходзіць першы спецыялізаваны часопіс па эпосе: "Долгий XIX век в истории Беларуси и Восточной Европы". На старонках шасці нумароў былі прадстаўлены актуальныя беларускія даследчыкі і іх праблематыка. Вынікам стала выданне ў Санкт-Пецярбургу ў 2022 г. рускамоўнага выдання матарыялаў часопіса асобнай манаграфіяй. Аднак як і з эпохамі-папярэднікамі высновы дадзеных даследаванняў маюць паралельная існаванне з НГН, змешчаным у падручніках.

культурныя коды паступова пераўтвараюць “сваю” гісторыю Беларусі ў лепшым выпадку ў “нейтральную”, але часцяком у “чужую”.

У 1990-я гады назіралася тэндэнцыя разглядаць XIX ст. як час сацыяльнай мабільнасці. У ланцужок упісваліся сялянскія рэформы (люстрацыя 1840-х, вызваленне ад прыгона 1860-х); паступовы разбор шляхты, які нараджаў новыя катэгорыі насельніцтва Беларусі; сацыяльна-палітычны рух ад філаматаў і ваенных таварыстваў да стварэння партый у пачатку XX ст., якія выклікалі рэвалюцыі 1905–1907 і 1917 гг. і нацыянальнае Адраджэнне канца XIX – пачатку XX ст. Аднак наратыў М. Біча паступова замяняецца структураваным наратывам Уладзіміра Сосны, Святланы Марозавай і Сяргея Панова. У XXI ст. акцэнт НГН на эканамічныя і культурныя змены фактычна прымушае разглядаць беларускую нацыю як пасіўнага ўдзельніка гістарычнага працэса.

Нацыянальны рух і нацыянальныя дзяржавы. Асэнсаванне ў канцы XX ст. навуковай спадчыны 1920-х гг., пераважна прац М.В. Доўнар-Запольскага, прывяло НГН Беларусі да асэнсавання пераемнасці паміж дзяржаўнымі ўтварэннямі Беларускай Народнай Рэспублікай (БНР) – Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікай (ССРБ) – Літоўска-Беларускай (ЛітБелССР) – Беларускай ССР. Ключавой датай стала дата правядзення Усебеларускага з’езда снежня 1917 г. У якасці каталізатара выступіла дзейнасць партый і арганізацый пачатку XX ст.: Беларускай Сацыялістычнай Грамады, газеты і выдавецтва “Наша ніва”, нацыянальных аб’яднанняў і арганізацый, якія дзейнічалі вясной-летам 1917 г. Аднак паступова (з канца 1990-х) гэты наратыў пачаў губляцца. Актуалізаваліся антаганістычныя ролі БНР і БССР. У ацэнках нацыянальнага руху на першае месца пачала высоўвацца роля прабальшавіцкіх арганізацый. Тым часам нацыянальны кампанент застаецца ў захаванні беларускай дзяржавы і развіцці інстытутаў беларускай культуры (Інбелкульт, Універсітэт, прафесійныя творчыя саюзы і г.д.).

Відавочным прарывам постсавецкага беларускага наратыва з’явілася ўключэнне гісторыі Заходняй Беларусі 1920–1930-х гг.

у НГН. Практычна стандартны набор маркераў эпохі трансліруецца ад 1990-х гг.: беларускія эсэры, КПЗБ, палітыка польскіх улад (праўда яе сутнасць за 2000–2010-ыя гг. губляецца). Па-за разглядам аказалася адукацыйная і культурная дзейнасць (магчыма за выключэннем Таварыства беларускай школы)[41].

"Кароткае / насычанае" XX ст. Праблема XX ст. у нацыянальным гістарычным наратыве як перыяду існавання Беларусі ў складзе СССР патрабуе пераасэнсавання. У школьным наратыве відавочна закладаліся два розныя падыходы да асэнсавання савецкага мінулага. Першы быў прапанаваны ў 1990-я гг. У.Н. Сідарцовым, В.М. Фаміным і С.В. Пановым. Ён прадугледжваў паступовую інтэграцыю грамадска-палітычнага, эканамічнага і культурнага жыцця ў "генсекаўскую" перыядызацыю агульнасавецкага наратыва[42], часткова з выдзяленнем асаблівасцей беларускіх працэсаў (людскія страты падчас рэпрэсій, вылучэнне выбітных асоб агульнасавецкага значэння, такіх як палітыкі, пісьменнікі, акцёры)[43]. Другі, "эйфарыйны" наратыў Якава Новіка[44], які быў створаны для інтэграванага падручніка 10–11 класа прапаноўваў "этапы развіцця сацыялізму" ў БССР у якасці унутранай храналогіі гісторыі Беларусі 1930–1980-х гг. У апошнім варыянце БССР разглядалася як прагрэсіўна развітая краіна на кожным новым этапе і з відавочным крахам "шчаслівага жыцця" ў пачатку 1990-х гг. Перавага надавалася дасягненням кожнага перыяду, якія наводзілі на думку аб неабгрунтаваным развале СССР. Аўтар даваў ацэнку падзеям 1991 года зыходзячы са змен у грамадска-палітычным жыцці краіны, якія адбыліся ў сярэдзіне 1990-х гг.

---

[41] У супрацьвагу XIX – пачатку XX ст. калі роля Вільні, як беларускай Меккі застаецца усеахопнай.

[42] "Сталінскі таталітарызм", "Хрушчоўская адліга", "Брэжнеўскі застой" і г.д.

[43] *Гісторыя Беларусі 1917–1996 гг.: для 9 класа / У.Н. Сідарцоў, В.М. Фамін, С.В. Паноў*. Мінск: Народная асвета, 1997.

[44] *Гісторыя Беларусі XIX – пачатак XXI ст.: для 11 класа / пад рэдакцыяй Я.К. Новіка*. Мінск: БДУ, 2009.

Праблема школьнага наратыва XX ст. заключалася ў тым, што ад пачатку 2000-х да сярэдзіны 2010-х гг. суіснавалі два варыянта наратыва: пры цыклічнай сістэме канцэнтраў адначасова (гісторыя Беларусі XIX ст. вывучалася ў 8 класе асобна, а потым ў 11 класе павінна была паўтарацца разам з XIX ст.).

Важным эпізодам НГН XX ст. становіцца тэма Вялікай Айчыннай вайны, якая са стварэннем спецыяльных курсаў паступова была вылучана ў асобны прадмет, а затым інтэгравана ў гісторыю Беларусі. Пры гэтым захоўвала магчымасць вывучэння яшчэ раз у факультатыўнай форме. Ідэя фарміравання гістарычнай памяці на прыкладзе Другой сусветнай вайны была відавочнай для Беларусі і да 1991 і пасля 1994 г. Стварэнне асобнага падручніка пад рэдакцыяй А.А. Кавалені прывяло да фарміравання беларускага наратыва Вайны. Гэта аднак не паўплывала на наратыў школьнага падручніка. Асноўныя моманты несутыкнення вынікаюць з акадэмічнасці першага наратыва і дыдактычнасці другога, зарыентаванага на суперажыванне гісторыі навучэнцамі і адпаведнасці з эўрыстычнымі падыходамі апошняга дзесяцігоддзя. У выніку мы маем паралельны падвоены наратыў, які і несупярэчыць адзін аднаму, але і не дапаўняе адзін другога. У педагагічным працэсе найбольшую ролю адыгрываюць школьныя канферэнцыі, мемарыялізацыя, месцы памяці і, канешне, спецыялізаваныя музеі, якія сёння фарміруюць наратыў вайны ў навучэнцаў.

Неасэнсаваная і "незапатрабаваная" незалежніцкая эпоха. Дадзены перыяд гісторыі ў навучальным працэсе можна ахарактэрызаваць наступным чынам: не вывучаецца і не выкладаецца. Апошняя вучэбная чвэрць, як і апошнія лекцыі ў агульных універсітэцкіх курсах па гісторыі Беларусі як правіла "схлопваюцца" інфарматыўна, а 1990-я – 2010-я гг. акурат павінны былі б змяшчацца ў апошніх раздзелах і тэмах. Магчыма таму наратыў "сучаснасці" прапісаны дастатакова схематычна (палітыка, эканоміка і культара маюць рознае па памерах і зместу насычэнне).

У падручніках сучасная эпоха практычна не падзяляецца на перыяды – яна "расце" ў часе. Канцэнтрацыя ўвагі даецца на трох момантах: афармленне незалежнасці пасля распаду СССР (прычыны і наступствы тут незаўсёды прасочваюцца, бо акцэнт робіцца на прыняцці тых ці іншых дзяржаўных актаў), эканамічным становішчы краіны і дасягненнях спорту і культуры.

Да 2020 г.[45] у НГН практычна не было адкуль браць абагульненую інфармацыю. Гісторыкі не любяць і рэдка карыстаюцца творамі сучаснасці пра сучаснасць, крыніцамі, якія ствараюцца ў актуальным часе і маюць неверыфікаваную аснову. Відавочна гэтая частка НГН з'яўляецца найбольш фармальнай і спрошчанай ("ня-добрыя" дзевяностыя vs "нармальныя" нулявыя). У сувязі з гэтым "творчасць" аўтара падручніка ў асноўным праяўляецца ў ацэнках на спартыўных ды культурных дасягненнях Беларусі – тых маркерах, якія паказваюць месца дзяржавы ў рэгіёне і свеце, дазваляюць рэпрэзентаваць сучаснасць Беларусі[46].

Персаніфікаваныя праекты ў НГН Беларусі. Нельга казаць пра абязлічванне тых ці іншых частак НГН Беларусі ў 1990-ыя – 2010-я гг. Відавочна за тэкстамі і сюжэтамі стаяць асобы аўтараў. У некаторых тэзісах, якія былі ўведзены ў НГН Беларусі, праглядаецца навуковы бэкграўнд, а дзесці – абазнанасць у праблематыцы і гістарыяграфіі суседскіх НГН.

Перыяд дагісторыі, які ўключае археалагічныя эпохі камня, бронзы і жалеза, а таксама славянскага засялення Беларусі паўнавартасна разглядаліся бадай-што толькі ва ўніверсітэцкім наратыве і пераважна аўтарства М.М. Чарняўскага. У аснову быў пакладзены яго тэкст, які паступова мадэрнізаваўся ад 1990-х гг. і быў дапра-

---

[45] *История белорусской государственности: в 5 т. / Национальная академия наук Беларуси, Институт истории*. Минск: Беларуская навука, 2018–2020. Т. 5., прысвечаны перыяду кіравання А.Г. Лукашэнкі.

[46] Безумоўна, што падзеі пасля 24 лютага 2022 г. перакрэслілі і зрабілі неактуальнымі многія маркеры гонару, у тым ліку "спорт высокіх дасягненняў" як рэпрэзентант Беларусі ў свеце.

цаваны А.А Егарэйчанкам да ўніверсітэцкага выдання 2018 г.[47] Школьны наратыў абапіраецца на тэзісы М.М. Чарняўскага, аднак паступова праз XXI ст. "старажытная" складаючая НГН губляецца па прычыне скарачэння аб'ёмаў і ўзроставых магчымасцяў сярэдняй школы[48]. У выніку засталіся энцыклапедычныя веды.

Для перыяду IX–XIII ст. за тры дзесяцігоддзя змянілася тры галоўных аўтара школьнага наратыва: адным з першых быў Э.М. Загарульскі[49]. Уласная версія гісторыі Полацкай дзяржаўнасці была прапанавана з канца 1990-х гг. Георгіям Штыхавым, якога паступова ў пачатку 2010-х гг. змяніў Сцяпан Цемушаў.

Наступны цалкам складзены наратыў утварэння і станаўлення Вялікага Княства Літоўскага як шматнацыянальнай і полірэлігійнай дзяржавы з'явіўся ў НГН яшчэ ў 1990-я гг. Яго належыць лічыць кампрамісным да беларускай і літоўскай нацыянальных канцэпцый Міколы Ермаловіча і Эдварда Гудавічуса. У 1990-ыя гг. ён набыў уніфікацыю ў выглядзе канцэпцыі Аляксандра Краўцэвіча, якая застаецца актуальнай і для школьнага, і для універсітэцкага наратываў. Яе сутнасць гэта ідэя сумеснай барацьбы і суіснавання ў палітычнай прасторы Панямоння балцкага і славянскага этнасаў. Яна не з'яўляецца ні этнанацыянальным міфам у гістарыяграфіі, ні спробай пераасэнсавання іншых склалых канцэпцый. У дадзеным выпадку мы маем дачыненне з кампрамісным наратывам, які ў падручніках не акцэнтуе ўвагу на "малой вайне гісторыкаў" Беларусі і Літвы, якая ледзь не разгарэлася па праблеме ўтварэння Вялікага Княства

[47] *Гісторыя Беларусі ў 6 т. Т.1: Старажытная Беларусь ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст*. Мінск: Экаперспектыва, 2000; *Гісторыя Беларусі ў 4 ч. / П.І. Брыгадзін і інш. Ч. 1: Ад старажытнасці да сярэдзіны XVI ст*. Мінск: БДУ, 2018.

[48] Першапачаткова інфармацыйнымі кампанентамі былі "археалагічныя культуры" і "сацыяльная арганізацыя" людзей старажытнай Беларусі, у 2010-я гг. засталіся пераважна знакавыя знаходкі і стаянкі каменнага і іншых вякоў.

[49] *Гісторыя Беларусі: са старажытнейшых часоў да сярэдзіны I тысячагоддзя н. э.: падручнік для 5-га класа агульнаадукацыйнай школы / Э.М. Загарульскі*. Мінск: Народная асвета, 1998.

ў гістарыяграфіі 1990-х гг. і сёння фактычна тлее толькі абапал археалагічных даследаванняў балта-славянскага памежжа XIII ст.

Сярэднявечча XIV–XV ст. – гэта сам па сабе рамантызаваны час у НГН Беларусі. Аднак стварэння аўтарскіх наратываў па дадзеным перыядзе не адбылося ні ў 1990-я, ні ў 2000-я гг. па прычыне перэферыйнасці эпохі Гедымінавічаў для аўтараў-даследчыкаў. У 1990-я гг. пэўную спробу зрабілі П. Лойка і С. Тарасаў, якія канцэнтравалі ўвагу на панаванні Альгерда і яго сыноў, а ў 2010-я гг. Ю. Бохан – на Грунвальдскай бітве і дасягненнях вялікага князя Вітаўта. Аднак у асноўным наратыў XIV–XV ст. – гэта топас збірання зямель Вялікага Княства ў класічнай трыядзе М.К. Любаўскага паводле схемы: захоп, дамова, шлюб. Да сённяшгяга часу дадзеная канцэпцыя не было перагледжана ні ў беларускай гістарыяграфіі, ні ў НГН[50].

Для ранняга Новага часу (XVI–XVIII ст.) у Беларусі існуе наратыў Паўла Лойкі. Ён з'яўляецца дастаткова распрацаваным аўтарам на аснове ўласных даследаваннях сацыяльна-палітычнай і сацыяльна-эканамічнай гісторыі двух сацыяльных груп, сялянства і шляхты[51]. Пры напісанні падручнікаў і дапаможнікаў для сярэдняй і вышэйшай школы П.А. Лойка ўнёс свой уклад у гісторыю Беларусі і разгляд катэгорый магнатэрыі і шляхты як народа палітычнага, "трагедыю" Люблінскай уніі, "ліцвінскі сепаратызм", Беларускае Адраджэнне ад Скарыны да скону Віленскага барокка. Тэксты П.А. Лойкі занялі сваё месца ў НГН, а яго вучні ў 2010-я гг. развівалі праблематыку XVI–XVII ст.

---

[50] Нездарма перыяд Сярэднявечча запоўнены літаратурнымі алюзіямі. У якасці прыкладу можна прывесці кнігу выпускніка Гістарычнага факультэта БДУ, беларускага пісменніка Уладзіміра Арлова "Таямніцы Полацкай зямлі", якая амаль два дзесяцігоддзі знаходзіцца сярод рэкамендаванай літаратуры ў падручніках па гісторыі Беларусі адпаведнага перыяда.

[51] П.А. Лойка, *Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі: эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI–XVIII ст*. Мінск: Навука і тэхніка, 1991; П.А. Лойка, *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст*. Мінск: БДУ, 2002.

Беларускі наратыў XVII–XVIII ст. часткова змяніўся толькі ў 2010-я гг., калі з'яўляецца гарадзенскі падручнік для сярэдняй школы (І.П. Крэнь, В.А. Белазаровіч)[52]. У сярэдзіне 2010-х калектыў аўтараў Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Наста Скеп'ян, Васіль Варонін, Андрэй Мацук) прапаноўвае ўласны падручнік для 7 класа[53]. У апошнім выпадку аўтары вылучаюць кардынальнае пераасэнсаванне НГН Беларусі XVIII ст.[54]

Наратыў XIX ст. таксама змяніўся на працягу трох дзесяцігоддзяў. Прапанаваны погляд М.В. Біча паступова ў XXI ст. быў заменены наратывам прапанаваным калектывам аўтараў (У.А. Сосна, С.В. Марозава, С.В. Паноў). Элементы наратыва пакрысе змяняліся ў бок сацыяльна-эканамічнай гісторыі.

Тым часам наратыў XX ст. мае два выразных варыянта: першы з 1990-х гг., які належыць калектыву аўтараў (У.Н. Сідарцоў, В.М. Фамін, С.В. Паноў) і канца 2000-х гг. (Я.К. Новік). У апошняй версіі школьнага падручніка для 9 класа (2019 г.) фактычна перамог першы (зменены) варыянт[55]. Што тычыцца ўніверсітэцкага наратыва, то ён быў канчаткова аформлены ў версіі гісторыкаў БДУ, што знайшло сваё адлюстраванне ў лекцыях па гісторыі Беларусі (выйшлі ў 2000 г. пад рэдакцыяй П.І. Брыгадзіна)[56].

---

[52] *Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да канца XVIII ст.: вучэбны дапаможнік для 10-га класа ўстаноў, якія забяспечваюць атрыманне агульнай сярэдняй адукацыі, з беларускай і рускай мовамі навучання з 11-гадовым тэрмінам навучання / І.П. Крэнь, В.А. Белазаровіч*. Мінск: БДУ, 2006; *Гісторыя Беларусі: другая палова XVI – канец XVIII ст.: вучэбны дапаможнік для 8-га класа агульнаадукацыйных устаноў з беларускай мовай навучання / В.А. Белазаровіч, І.П. Крэнь, Н.М. Ганушчанка*. Мінск: БДУ, 2010.

[53] *Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст.: для 7-га класа пад рэдакцыяй В.А. Вароніна і А.А. Скеп'ян: / А.А. Скеп'ян, В.А. Варонін, А.У. Мацук*. Мінск: БДУ, 2017.

[54] *История белорусского государства в 5 т. Т. 1*.

[55] *Гісторыя Беларусі 1917–пачатак XXI ст.: для 9 класа / С.В. Паноў, У.Н. Сідарцоў, В.М. Фамін*. Мінск: БДУ, 2019.

[56] *Гісторыя Беларусі: курс лекцый у 2 ч. Ч. 2./ пад рэд. П.І. Брыгадзіна*. Мінск: РІВШ, 2000.

У праектах падручнікаў падчас нерэалізаванага пераходa на 12-гадовае навучанне ў 2000-я гг. і пры пераходзе на канцэнтры ў другой палове 2010-х гг. маглі з'явіцца альтэрнатыўныя наратывы. Асабліва гэта тычылася гісторыі IX–XVIII ст.

Агляд сітуацыі беларускага гістарычнага наратыву быў бы няпоўны без уліку дасягненняў замежных аўтараў. У апошнія гады з'явіліся візіі (абагульняючыя працы) аўтараў звонку Рэспублікі Беларусь, але знутры беларушчыны (Ю. Грыбоўскі, В. Швед, А. Маркава)[57], а таксама праца літоўскага даследчыка, дырэктара Інстытута Вялікага Княства Русціса Камунтавічуса, які ўпершыню напісаў гісторыю Беларусі для літоўскіх чытачоў[58]. Аўтары зрабілі спробу асэнсавання стану новай, як аказалася толькі кароткачасовай, перазагрузкі НГН Беларусі.

Высновы. Агульныя высновы наконт стану НГН Беларусі могуць быць несуцяшальнымі. Выкладзены ў падручніках НГН Беларусі ў 2010-я гг. арыентуецца на спрашчэнне: адбываецца дэперсаніфікацыя тэкстаў падручнікаў, прымітывізацыя і схематызм сацыяльных і нават эканамічных працэсаў, размываецца нацыянальны кампанент у гісторыі культуры. Безумоўна, сітуацыя можа змяніцца ва ўмовах вывучэння гісторыі Беларусі ў 10–11 класах на больш высокім тэарэтычным узроўне ва ўмовах прадметнай спецыялізацыі[59]. Для ўніверсітэцкіх курсаў змены ў выкладанні павінны адбыцца ў 2022/2023 навучальным годзе пасля апрабацыі курса "Гісторыя беларускай дзяржаўнасці", які кардынальна зменіць падыходы да выкладання гістарычнага мінулага Беларусі і закцэнтуе

[57] *Historia Białorusi od czasów najdawniejszych do roku 1991 / Viachaslau Shved, Jerzy Grzybowski*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020; *Dějiny Běloruska / Marková, A., Sahanovič, H., Šybieka, Z.*, Praha: Nakladatelstvi lidové noviny, 2021.

[58] R. Kamuntavičius, *Gudijos istorija. Baltarusijos istorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2021.

[59] Падручнікі для 10 і 11 клас былі выдадзены ў двух варыянтах – базавым і прасунутым, для класаў з профільным вывучэннем гісторыі (існуе толькі ў выглядзе электроннага дадатка).

ўвагу на дзяржаўніцкай гісторыі (формы дзяржаўнасці, сімвалы, інстытуты і г.д.).

P.S. Замест заключэння. Тэкст рыхтаваўся як прамежкавы аналіз беларускага нацыянальнага гістарычнага наратыва па стану на 2021 год: пасля наступстваў падзей у краіне ў 2020 годзе і перад абвяшчэннем уладамі "Года гістарычнай памяці". Аднак, замаруджыўшы з напісаннем, аўтар трапіў у пастку неспадзяванай для Беларусі сітуацыі. Разам з пачаткам поўнамаштабнай вайны ва Украіне і эвалюцыяй гуманітарнага і гуманістычнага крызісу на фоне зменаў ва Усходняй Еўропе для беларускай гістарычнай навукі (якую за 30 год незалежнасці выціснулі на перыферыю канструявання гістарычнай памяці і дзяржаўнай ідэалогіі) надышоў час сур'ёзнага іспыту. Якая будучыня існуючага НГН Беларусі? Колькі будзе яшчэ існаваць па інэрцыі сёняшні варыянт НГН? Што можа пасунуць яго ў афіцыйна-дыдактычным і аматарска-папулярызатарскім сегментах? Гэтыя пытанні яшчэ чакаюць адказу. Напэўна не варта перапісваць і нявечыць тэксты аўтараў 1990-х гг., паколькі патрабуецца новы падыход, які будзе адлюстроўваць дасягненні гістарыяграфіі XXI ст., а таксама адпавядаць часу і нацыянальным патрэбам выжывання ў новым зменлівым свеце.

Бібліяграфія

Belazarovich, V.A. *Etapy i pieryjady u razwicci ajczynnajhistaryjahrafii (20-ja hady XX – paczatak XXI st.)* [w:] *Problemy metodologii issledovaniy istorii Belarusi : Materialymezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Minsk, 26–27 oktyabrya 2006 goda)*. Minsk, 2008. S. 225–228. [Белазаровіч В.А. *Этапы і перыяды ў развіцці айчыннай гістарыяграфіі (20-я гады XX – пачатак XXI ст.)* [w:] *Проблемы методологии исследований истории Беларуси : материалы Международной научной конференции (Минск, 26–27 октября 2006 года)*. Минск, 2008. С. 225–228].

Belazarovich, V.A. *Formirovaniye i razvitiye kontseptsii istorii Belarusi v otechestvennoy istoriografii (v otechestvennoy istoriografii (vtoraya polovina XIX – nachalo XXI veka)*. Grodno: GrGU, 2020. [Белазаровіч В.А. *Формирование и развитие концепции истории Беларуси в отечественной*

историографии (вторая половина XIX – начало XXI века). Гродно: ГрГУ, 2020].

Belazarovich, V.A. *Histaryjahrafija Historyibiełarusi: dapamożnik*. Hrodna: Hrdu, 2006 (wyd 2-je, 2009). [Белазаровіч В.А. *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: дапаможнік*. Гродна: ГрДУ, 2006 (выд 2-е, 2009)].

Cwikiewicz, A. *„Zapadno-russuzm": narysyz historyi hramadskaj mysłi na Biełarusi u XIX i paczatku XX w. 2-je wyd*. Minsk: Nawuka i technika, 1993. [Цвікевіч А. *„Западно-руссизм": нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. 2-е выд*. Мінск: Навука і тэхніка, 1993].

Cwikiewicz, A. *Kratkij oczerk Wozniknowienijabiełorusskoj Narodnoj Riespubliki. Izd. 2-je, faksimilnoje*. Minsk, 1990. [Цвікевіч А. *Краткий очерк возникновения Белорусской Народной Республики. Изд. 2-е, факсимильное*. Минск, 1990].

Cwikiewicz, A. *Zbor tworau u 2 t. T. 1: Histarycznyja pracy*. Smalensk: Archie, 2021. [Цвікевіч А. *Збор твораў у 2 т. Т. 1: Гістарычныя працы*. Смаленск: Архе, 2021].

Czaropka, S.A. *Kazacka-sialanskaja wajna u Biełarusi, 1648–1651 hh.: dysiertacyjana suiskannie wuczonaj stupieni kandydata histarycznych nawuk: 07.00.02*. Minsk, 2009. [Чаропка С.А. *Казацка-сялянская вайна ў Беларусі, 1648–1651 гг.: дысертацыя на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук: 07.00.02*. Мінск, 2009].

Dounar-Zapol′ski, M.W. *Asnowy Dziarżaunas'ci Biełarusi*. Minsk, 1994. [Доўнар-Запольскі М.В. *Асновы дзяржаўнасьці Беларусі*. Мінск, 1994].

Dounar-Zapol′ski, M.W. *Historyja Biełarusi*. Minsk:Biełaruskaja Encykłapiedyja, 1994. [Доўнар-Запольскі М.В. *Гісторыя Беларусі*. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1994].

Historyja Biełarusi 1917–1996 hh.: dla 9 kłasa / U.N.Sidarcou, W.M. Famin, S.W. Panou. Minsk: Narodnaja aswieta, 1997. [*Гісторыя Беларусі 1917–1996 гг.: для 9 класа / У.Н. Сідарцоў, В.М. Фамін, С.В. Паноў*. Мінск: Народная асвета, 1997].

Historyja Biełarusi 1917–paczatak CHCHI st.: dla 9kłasa / S.W. Panou, U.N. Sidarcou, W.M. Famin. Minsk: BDU, 2019. [*Гісторыя Беларусі 1917–пачатак XXI ст.: для 9 класа / С.В. Паноў, У.Н. Сідарцоў, В.М. Фамін*. Мінск: БДУ, 2019].

Historyja Biełarusi sa starażytnych czasou da kanca XVIII st.: wuczebny dapamożnik dla 10-ha kłasa ustanou, jakija zabiaspieczwajuc' atrymannie ahul'naj siaredniaj adukacyi, z biełaruskaj i ruskaj mowami nawuczanniaz 11-hadowym terminam nawuczannia / I.P. Kren', W.A. Biełazarowicz. Minsk: BDU, 2006. [*Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да канца XVIII*

ст.: вучэбны дапаможнік для 10-га класа ўстаноў, якія забяспечваюць атрыманне агульнай сярэдняй адукацыі, з беларускай і рускай мовамі навучання з 11-гадовым тэрмінам навучання / І.П.Крэнь, В.А.Белазаровіч. Мінск: БДУ, 2006].

Historyja Biełarusi u 4 cz. / P.I. Bryhadzin iinsz. Cz. 1: Ad starażytnasci da siaredziny XVI st. Minsk: BDU, 2018. [*Гісторыя Беларусі ў 4 ч. / П. І. Брыгадзін і інш. Ч. 1: Ад старажытнасці да сярэдзіны XVI ст*. Мінск: БДУ, 2018].

Historyja Biełarusi XIX – paczatak XXI st.: dla 11klasa / pad redakcyjaj Ja.K. Nowika. Minsk: BDU, 2009. [*Гісторыя Беларусі XIX – пачатак XXI ст.: для 11 класа / пад рэдакцыяй Я.К. Новіка*. Мінск: БДУ, 2009].

Historyja Biełarusi, XVI—XVIII stst.: dla 7-ha kłasa padredakcyjaj W.A. Waronina i A. A. Skiepjan / A.A. Skiepjan, W. A. Waronin, A.U. Macuk. Minsk : BDU, 2017. [*Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст.: для 7-га класа пад рэдакцыяй В. А. Вароніна і А. А. Скеп'ян / А. А. Скеп'ян, В. А. Варонін, А.У. Мацук*. Мінск : БДУ, 2017].

Historyja Biełarusi: ad starażytnych czasou – pa 2008 h.: wuczebny dapamożnik dla studentau ustanou, jakija zabiaspieczwajuc' atrymannie wyszejszaj adukacyi / Ja.K. Nowik, I. Ł. Kaczałau, N. Ja. Nowik. Minsk: Wyszejszaja szkoła, 2009. [*Гісторыя Беларусі: ад старажытных часоў – па 2008 г.: вучэбны дапаможнік для студэнтаў устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / Я.К. Новік, І.Л. Качалаў, Н.Я. Новік*. Мінск: Вышэйшая школа, 2009].

Historyja Biełarusi: druhaja pałowa XVI — kaniec XVIII st.: wuczebny dapamożnik dla 8-ha kłasa ahul'naadukacyjnychustanou z biełaruskaj mowaj nawuczannia / W.A. Biełazarowicz, I.P. Kren', N.M. Hanuszczanka. Minsk: BDU, 2010. [*Гісторыя Беларусі: другая палова XVI – канец XVIII ст.: вучэбны дапаможнік для 8-га класа агульнаадукацыйных устаноў з беларускай мовай навучання / В.А. Белазаровіч, І.П. Крэнь, Н.М. Ганушчанка*. Мінск: БДУ, 2010].

Historyja Biełarusi: kurs lekcyj [dla studentauwyszejszych nawuczal'nych ustanou] : u 2 cz. / Hrodzienski dziarżauny uniwiersitet im. Ja. Kupały, Biełaruski dziarżauny uniwiersitet. Minsk: Respubłikanski instytut wyszejszaj szkoły, 2000–2002. [*Гісторыя Беларусі: курс лекцый [для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў]: у 2 ч. / Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт ім. Я. Купалы, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт*. Мінск: Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, 2000–2002].

Historyja Biełarusi: sa starażytniejszych czasou dasiaredziny I tysiaczahoddzia n. e.: padrucznik dla 5-ha kłasa ahul'naadukacyjnajszkoły / E.M.

Zaharul'ski. Minsk: Narodnaja aswieta, 1998. [*Гісторыя Беларусі: са старажытнейшых часоў да сярэдзіны I тысячагоддзя н. э.: падручнік для 5-га класа агульнаадукацыйнай школы / Э.М. Загарульскі*. Мінск: Народная асвета, 1998].

Historyja Biełarusi: u 6 t. / [redkalehija: M. Kasciuk (hałouny redaktar) iinsz.]. Minsk: Ekopierspiektiwa, 2007–2011. [*Гісторыя Беларусі: у 6 т. / [рэдкалегія: М. Касцюк (галоўны рэдактар) і інш.]*. Мінск: Экоперспектива, 2007–2011].

Historyja Biełaruskaj SSR / Akademija Nawukbiełaruskaj SSR, Instytut historyi. Minsk: Wydawiectwa Akademii nawuk Biełaruskaj SSR, 1955–1958. [*Гісторыя Беларускай ССР / Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут гісторыі*. Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук Беларускай ССР, 1955–1958].

Historyja BSSR: padrucznik dla siarednich szkoł / Ł.S. Abiecadarski, M.P. Baranawa, N.H. Pauława. Minsk: Narodnaja aswieta, 1960. [*Гісторыя БССР: падручнік для сярэдніх школ / Л.С. Абецадарскі, М.П. Баранава, Н.Г. Паўлава*. Мінск: Народная асвета, 1960].

Hryckiewicz, W.P. *Historyja i mify*. Miensk: «БielFrans», 1998. [Грыцкевіч В.П. *Гісторыя і міфы*. Менск: «БелФранс», 1998].

Istorija biełorusskoj gosudarstwiennosti: w 5 t. Minsk: Biełaruskaja nawuka, 2018–2020. [*История белорусской государственности: в 5 т*. Мінск: Беларуская навука, 2018–2020].

Istorija Biełorusskoj SSR / Akadiemija nauk Biełorusskoj SSR, Institut istorii. Minsk: Izdatielstwo Akadiemii nauk Biełorusskoj SSR, 1954. [*История Белорусской ССР / Академия наук Белорусской ССР, Институт истории*. Минск: Издательство Академии наук Белорусской ССР, 1954].

Istorija Biełorusskoj SSR: w 2 t. /Akadiemija nauk Biełorusskoj SSR, Institut istorii. 2-je, dopołniennoje izd. Minsk: Izdatielstwo Akadiemii nauk BSSR, 1961. [*История Белорусской ССР: в 2 т. / Академия наук Белорусской ССР, Институт истории. 2-е, дополненное изд*. Минск: Издательство Академии наук БССР, 1961].

Istorija BSSR: makiet / Akadiemija nauk Biełorusskoj SSR, Institut istorii. Minsk:Izdatielstwo Akadiemii nauk Biełorusskoj SSR, 1948. [*История БССР: макет / Академия наук Белорусской ССР, Институт истории*. Минск: Издательство Академии наук Белорусской ССР, 1948].

Yakubau, W.U. *Inflanty u zniesziaj i unutranaj palitycy WKŁ u kancy XVI – paczatku XVII st.: dysiertacyja na saiskannie wuczonaj stupieni kandydata histarycznych nawuk: spiecyjal'nasc'07.00.02 Ajczynnaja historyja*. Minsk, 2013. [Якубаў В.У. *Інфлянты ў знешняй і ўнутранай палітыцы ВКЛ у канцы XVI – пачатку XVII ст.: дысертацыя на саісканне вучонай сту-*

пені кандыдата гістарычных навук: спецыяльнасць 07.00.02 Айчынная гісторыя. Мінск, 2013].

Jermałowicz, M.I. *Starażytnaja Biełarus'. Wilenski pieryjad*. Minsk: Bac'kauszczyna, 1994. [Ермаловіч М.І. *Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд*. Мінск: Бацькаўшчына, 1994].

Jermałowicz, M.I. *Starażytnaja Biełarus': połacki i nowaharodski pieryjady*. Minsk: Mastackaja łitaratura, 1990. [Ермаловіч М.І. *Старажытная Беларусь: полацкі і новагародскі перыяды*. Мінск: Мастацкая літаратура, 1990].

Kadira, W.N. *Antifieodalnaja bor'ba biełorusskogo i ukrainskogo narodow wowtoroj połowinie XVI – pierwoj trieti XVII w.: dissiertacyja na soiskanije uczenoj stiepienikandidata istoriczeskich nauk: 07.00.02*. Minsk, 2008. [Кадира В.Н. *Антифеодальная борьба белорусского и украинского народов во второй половине XVI – первой трети XVII в.: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.02*. Минск, 2008].

Kołtan, O.W. *Napołnienije simwoliczeskim sodierżanijemnacyonalnoj idientiсznosti uczaszczejsia mołodieży pri izuczenii istorii Biełarusi* [w:] *Naucznyje trudy Riespublikanskogoinstituta wysszej szkoły*. 2016. Wyp. 16, Cz. 2., S. 357–362. [Колтан О.В. *Наполнение символическим содержанием национальной идентичности учащейся молодежи при изучении истории Беларуси* [w:] *Научные труды Республиканского института высшей школы*. 2016. Вып. 16, Ч. 2. С. 357–362].

Korziuk, A.A. *Sistema gistarycznaj adukacyi ўsiaredniaj szkole ў SSSR i Respubłicy Biełarus' (1934 – 2018)* [w:] *Biełaruski gistaryczny czasopis*. Minsk. 2018, №4, S. 45–49 [Корзюк, А.А. *Сістэма гістарычнай адукацыі ў сярэдняй школе ў СССР і Рэспубліцы Беларусь (1934 – 2018 гг.)* [w:] *Беларускі гістарычны часопіс*. Мінск. 2018, №4, С. 45–49].

Liuby, A.Ul. *Jagiellony i ich epocha u nacyjanal'naj Histaryjahrafiibiełarusi i Łitwy XX – paczatku XXI st.: ewalucyja prablematyki* [w:] *Naucznyje trudy Riespubłukanskohounstututa wyssziej szkoły*. Wypusk18. W 3 cz. Cz. 1. Minsk, 2018. S. 272–278. [Любы, А.Ул. *Ягелоны і іх эпоха ў нацыянальнай гістарыяграфіі Беларусі і Літвы XX – пачатку XXI ст.: эвалюцыя праблематыкі* [w:] *Научные труды Республиканского института высшей школы*. Выпуск 18. В 3 ч. Ч. 1. Мінск, 2018. С. 272–278].

Łastouski, A. *Wiartannie "doўgaj gienieałogii" uszkolnyja padruczniki pa gistoryi Biełarusi* [w:] *Idieołogiia i politika*, 2019, № 2(13), S. 67–78. [Ластоўскі А. *Вяртанне "доўгай генеалогіі" у школьныя падручнікі па гісторыі Беларусі* [w:] *Ідеалогія і палітыка*, 2019, № 2(13), С. 67–78].

Łindner, R. *Historyki i ułada: nacyjatworczy pracesi histarycznaja palityka u Biełarusi XIX–XX st./Pier. z niam. Ł. Barszczeuskaha; naw. red. H. Sahanowicza*. SPb., Nieuski prasciah, 2005. [Лінднэр Р. *Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст./Пер. з ням. Л. Баршчэўскага; нав. рэд. Г. Сагановіча*. СПб., Неўскі прасцяг, 2005].

Łojka, P.A. *Prywatnaułasnickija sialanie Biełarusi: ewalucyjafieadal'naj renty u druhoj pałowie XVI–XVIII st.* Minsk: Nawuka i technika, 1991. [Лойка П.А. *Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі: эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI–XVIII ст*. Мінск: Навука і тэхніка, 1991].

Łojka, P.A. *Szlachta biełaruskich ziamiel' u hramadska-palitycznym życci Reczy Paspalitaj druhoj pałowy XVI – pierszaj treci XVII st*. Minsk: BDU, 2002. [Лойка П.А. *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст*. Мінск: БДУ, 2002].

Narysy historyi Biełarusi: u 2 cz. Minsk: Biełarus′, 1994–1996. [*Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч.* Мінск: Беларусь, 1994–1996].

Narysy pa historyi Biełarusi. Minsk, 1940. [*Нарысы па гісторыі Беларусі*. Мінск, 1940].

Panou, S.W. *Ahul'nanacyjanal'naja ideja jak kanceptual'naja asnowa dla dasledawannia pracesu razwiccia szkol'naj histarycznaj adukacyi u Respubłicy Biełarus'* [w:] *Hosudarstwa Cientral'noj i Wostocznoj Ewropy w istoriczieskoj pierspiektiwie*. Pinsk. 2018. Wyp. 3. S.371–375. [Паноў С.В. *Агульнанацыянальная ідэя як канцэптуальная аснова для даследавання працэсу развіцця школьнай гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь* [w:] *Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе*. Пинск. 2018. Вып. 3. С. 371–375].

Panou, S.W. *Suczasny padrucznik historyi Biełarusi XIX stahoddzia jak sacyjakul'turny fienomien: dydaktycznaja kancepcyja* [w:] *„Dołgij XIX wiek" w istorii Biełarusi i Wostocznoj Ewropy: issledowanija po Nowoj i Nowiejszej istorii*. Minsk. 2017. Wyp. 1. S.110–117. [Паноў С.В. *Сучасны падручнік гісторыі Беларусі XIX стагоддзя як сацыякультурны феномен: дыдактычная канцэпцыя* [w:] *„Долгий XIX век" в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории*. Минск. 2017. Вып. 1. С. 110–117].

Panou, S.W. *Szkol'naja histarycznaja adukacyja: etapy razwiccia u Respubłicy Biełarus'* [w:] *Naucznyje trudy Riespublikanskogo instituta wysszej szkoły*. 2018. Wyp. 18, Cz. 3. S. 255–261. [Паноў С.В. *Школьная гістарычная адукацыя: этапы развіцця ў Рэспубліцы Беларусь* [w:] *Научные труды*

Республиканского института высшей школы. 2018. Вып. 18, Ч. 3. С. 255–261].

Panou, S.W. *Szkol'naja histarycznaja Adukacyjarespubliki Biełarus': realizacyja jeurapiejskich kanceptau* [w:] *Biełarus' u kantekscie jeurapiejskaj historyi: asoba, hramadstwa, dziarżawa*. Hrodna, 2021. S. 321–324. [Паноў С.В. *Школьная гістарычная адукацыя Рэспублікі Беларусь: рэалізацыя еўрапейскіх канцэптаў* [w:] *Беларусь у кантэксце еўрапейскай гісторыі: асоба, грамадства, дзяржава*. Гродна, 2021. С. 321–324].

Sahanowicz, H.M. *Kanstrujawannie aficyjnaha wykładu historyi u paslawajennaj BSSR* [w:] *Hadawik Centra Biełaruskich Studyjau*. 2015. Hod 1, № 1. S. 201–218. [Сагановіч Г.М. *Канструяванне афіцыйнага выкладу гісторыі ў пасляваеннай БССР* [w:] *Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў*. 2015. Год 1, № 1. С. 201–218].

Sahanowicz, H. *Białoruska historiografia wczoraj i dziś* [w:] *Przegląd Wschodni*, Warszawa, 2003. S. 759–775.

Sahanowicz, H. *Hrunwal'd u biełaruskajhistoryi. Sproba razboru pałitycznaha mifa*. Minsk: Miedysont, 2015 [Сагановіч, Г. *Грунвальд у беларускай гісторыі. Спроба разбору палітычнага міфа*. Мінск: Медысонт, 2015].

Sahanowicz, H. *Narys historyi Biełarusi ad staražytnasci da kanca XVIII st.* Minsk: Encykłapiedyks, 2001 [Сагановіч, Г. *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст.* Мінск: Энцыклапедыкс, 2001].

Sahanowicz, H. *Nationaler Aufbruch und politische Reaktion: zehn Jahre Historiographie in Belarus'* [w:] *Österreichische Osthefte.* Wien: Lang, 2002, Jg. 44, H. 1/2. P. 137–149.

Sidorcow, W.N. *Istorija kak politika* [w:] *Biełaruskaja dumka*. 2014. № 4. S. 61–64. [Сидорцов В.Н. *История как политика* [w:] *Беларуская думка*. 2014. № 4. С. 61–64].

Sidorcow, W.N. *Magistralnoje naprawlenije wrazwitii biełorusskoj istoriografii* [w:] *Obrazy proszłogo w istoriografii: biełorussko-francuzskij diałog: matieriały k mieždunarodnoj nauczno- prakticzeskoj konfieriencyi „Istoriografija kakobjekt issledowanija", 21—22 maja 2008 g*. Minsk, 2008. S. 23–32. [Сидорцов В.Н. *Магистральное направление в развитии белорусской историографии* [w:] *Образы прошлого в историографии: белорусско-французский диалог: материалы к международной научно-практической конференции „Историография как объект исследования", 21–22 мая 2008 г*. Минск, 2008. С. 23–32.

Sidorcow, W.N. *Opyt pieriodizacyi otieczestwiennoj istorii* [w:] *Krynicaznaustwa i spiecyjal'nyja histarycznyja dyscypliny*. Minsk, Wyp. 7. S. 165–169. [Сидорцов В.Н. *Опыт периодизации отечественной истории* [w:]

Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Мінск, Вып. 7. С. 165–169].

Sidorcow, W.N. *Problema optimizacyi socyalno-gumanitarnogo (istoriczeskogo) obrazowanijaw „niegumanitarnych" wuzach Biełarusi* [w:] *Wiesnik BDU*. 2013. № 1. S. 35–38 [Сидорцов В.Н. *Проблема оптимизации социально-гуманитарного (исторического) образования в „негуманитарных" вузах Беларуси* [w:] *Веснік БДУ*. 2013. № 1. С. 35–38].

Szybieka, Z. *Narys historyi Biełarusi (1795–2002)*. Minsk: Encykłapiedyks, 2003 [Шыбека, З. *Нарыс гісторыі Беларусі (1795–2002)*. Мінск: Энцыклапедыкс, 2003].

Śleszyński, W. *Historia w służbie polityki. Zmiany polityczne a konstruowanie przekazu historycznego na ziemiach białoruskich w XX i XXI wieku*, Białystok, 2018.

Urban, P. *Da pytan'nia etnicznaj prynależnas'ci starażytnych łicwinou*. Minsk: Bac'kauszczyna,1994. [Урбан П. *Да пытаньня этнічнай прыналежнасьці старажытных ліцвіноў*. Мінск: Бацькаўшчына, 1994].

Velikaya Otechestvennayavoyna sovet·skogo naroda (v kontekste Vtoroy mirovoy voyny): uchebnoye posobiye: dlya shirokogo krugachitateley / A.A. Kovalenya [i dr.]. Minsk: BGU, 2005. [*Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): учебное пособие: для широкого круга читателей / А.А. Коваленя [и др.]*. Минск: БГУ, 2005].

Velikaya Otechestvennayavoyna sovet·skogo naroda (v kontekste Vtoroy mirovoy voyny): posobiye dlya uchrezhdeniy obshchego srednego obrazovaniya s belorusskim irusskim yazykami obucheniya / [A.A. Kovalenya i dr.]. Minsk: BGU, 2020. [*Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): пособие для учреждений общего среднего образования с белорусским и русским языками обучения / [А.А. Коваленя и др.]*. Минск: БГУ, 2020].

Wiałikaje kniastwa Łitouskaje: historyja wywuczennia u 1991–2003 hh.: materyjały miżnarodnaha kruhłaha stała (16–18 maja 2003 h., h. Hrodna) / [redkalehija: S.B. Kaun (adkazny redaktar) i insz.]. Minsk: Miedisont 2006. S. 112–168. [*Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг.: матэрыялы міжнароднага круглага стала (16-18 мая 2003 г., г. Гродна) / [рэдкалегія: С.Б. Каўн (адказны рэдактар) і інш.]*. Мінск: Медисонт, 2006. С. 112–168].

Yeustratiyeu, O.I. *Kołonial'naja politika hiercohstwa Kurlandija i Siemihałija w XVII—XVIII ww.: dissiertacyja na soiskanijeuczenoj stiepieni kandidata istoriczeskich nauk: spiecyalnost' 07.00.03 Wsieobszczaja istorija*. Minsk, 2017. [Евстратьев О.И. *Колониальная политика герцогства Курляндия*

и Семигалия в XVII—XVIII вв.: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: специальность 07.00.03 Всеобщая история. Минск, 2017].

Zaprudnik, J. *Biełarus' na histarycznych skryżawanniach*. Minsk: Bac'kauszczyna, 1996. [Запруднік Я. *Беларусь на гістарычных скрыжаваннях*. Мінск: Бацькаўшчына, 1996].

Zaprudnik, J. *Palitycznaje zmahannie za Biełarus' ucarskich Dziarżaunych dumach (1906-1917 hh.)* [w:] *ARCHE*. 2009. № 1/2. P. 43–217. [Запруднік Я. *Палітычнае змаганне за Беларусь у царскіх Дзяржаўных думах (1906-1917 гг.)* [w:] *ARCHE*. 2009. № 1/2. С. 43–217].

Zaprudnik, J. *Belarus: At a crossroads in history.* Columbia Univ.The Harriman Inst. - Boulder etc.: Westview Press, 1993.

Ignatoŭski, U.M. *Wybranaje (Biełaruski knigazbor)*. Minsk: Biełaruskaja nawuka, 2018. [Ігнатоўскі У.М. *Выбранае (Беларускі кнігазбор)*. Мінск: Беларуская навука, 2018].

Ignatoŭski, U.M. *Karotki narys gistoryi Biełarusi.5-je wyd*. Minsk: Biełarus', 1992. [Ігнатоўскі, У.М. *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд*. Мінск: Беларусь, 1992].

Shaping and evolution of the national historical narrative as reflected in textbooks on the history of Belarus in 1991–2020

The article analyzes the content of textbooks on the history of Belarus in terms of shaping the national historical narrative in the years 1991–2020. The author presents the differences in the perception of the past that occur in textbooks used in secondary and higher education. It presents the most important historical issues that were interpreted differently under the influence of the changing historical policy of Belarus. The author also analyzes the conditions for shaping the national historical narrative. In addition, the author shows the contribution of individual scientists to the creation of a national historical narrative in the 21st century. In particular, this applies, inter alia, to Mikhail Bitch, Pavel Loyka, Yury Bokhan, Mikhas' Tcharniauski.

K e y w o r d s : historiography, history of Belarus, national historical narrative, textbooks

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.191-220

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220709

Data przesłania: 06.04.2022
Data akceptacji: 30.04.2022

Tomasz Cudowski
Uniwersytet Warszawski, Polska
t.cudowski@student.uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-1675-6403

Absolvo te! Komizm w pierwszych rosyjskich utworach fantastycznych

Artykuł analizuje pierwsze opowiadania współczesnej rosyjskiej literatury fantastycznej pod kątem jej motywów komicznych. Zidentyfikowano źródła i formy komizmu, a także ich znaczenie i powody, dla których twórcy, którzy stworzyli podwaliny rosyjskiego gatunku fantastycznego, wykorzystali elementy komiczne na przełomie XVIII i XIX w. Pierwsi autorzy rosyjskiej literatury fantastycznej, jak Mikołaj Karamzin, Aleksander Bestużew-Marlinski, Antoni Pogorelski czy Orest Somow, pozostawali pod silnym wpływem nurtów przedromantycznych, dla których komizm był kategorią zupełnie dziwną, wbrew ich naturze. Jednak nieco później bardziej popularni rosyjscy pisarze fantastyczni, jak Mikołaj Gogol, Aleksander Puszkin, Iwan Turgieniew i Fiodor Dostojewski, twórcy literatury fantastycznej tamtego okresu, nie unikali w swoich utworach elementów komicznych.

Słowa kluczowe: komizm, literatura rosyjska, dzieła fantastyczne, Nikołaj Karamzin, Aleksandr Bestużew-Marlinski, Antoni Pogorelski, Orest Somow, Nikołaj Gogol, Aleksander Puszkin, Iwan Turgieniew, Fiodor Dostojewski

W nowożytnej prozie rosyjskiej fantastyka pojawiła się jako gatunek zaczerpnięty z zachodnioeuropejskiej tradycji literackiej i ograniczony sztywnymi regułami pierwowzorów, jednak wystarczyło kilka-kilkanaście lat, by na żyznej, rosyjskiej glebie literackiej ten gatunek dynamicz-

nie się rozwinął i wielokierunkowo ewoluował. Warto prześledzić, jak w pierwszych rosyjskich utworach fantastycznych rodził się i rozwijał komizm – kategoria estetyczna (można by rzec) programowo przeciwstawna gatunkom, z której wywodziła się rosyjska fantastyka.

Rozważania podjęte w artykule dotyczą okresu, gdy fantastyka krystalizowała się jako odrębny gatunek, a komizm stosowano jako celowy zabieg literacki. W centrum uwagi znalazł się zatem dorobek literacki z przełomu XVIII i XIX wieku – okres, w którym pierwsze rosyjskie utwory fantastyczne tworzyli Mikołaj Karamzin, Aleksander Biestużew-Marliński, Antoni Pogorelski czy Orest Somow, znajdujący się pod silnym wpływem nurtów preromantycznych, głównie sentymentalizmu i gotycyzmu – jak i późniejszych dekad XIX w., gdy fantastyką zainteresowali się uznani rosyjscy pisarze, jak Mikołaj Gogol, Aleksander Puszkin, Iwan Turgieniew czy Fiodor Dostojewski. Taki horyzont czasowy pozwala wyodrębnić w rozwoju rosyjskiej fantastyki dwie fazy, różniące się zdecydowanie podejściem do komizmu.

Prekursorzy rosyjskiej fantastyki czerpali wzorce z literatury preromantycznej, której komizm był całkowicie obcy, dlatego w pierwszych rosyjskich utworach fantastycznych pojawiają się nieliczne stwierdzenia, wydarzenia czy osoby „wzbudzające śmiech”[1]. Na dodatek cel zastosowania komizmu wydaje się niejasny – efekt komiczny pojawia się tu raczej mimochodem, a nie w rezultacie świadomego zabiegu mającego w konsekwencji rozbawić czytelnika. Z kolei późniejsi twórcy z rosyjskiego panteonu literackiego, w rodzaju Puszkina czy Dostojewskiego, nie są powszechnie postrzegani jako autorzy *stricte* fantastyczni (ani tym bardziej komiczni) – w ich bogatym dorobku literackim stosunkowo rzadko pojawiają się utwory reprezentujące ten gatunek, jednak – dzięki swojemu mistrzostwu oraz kreatywności – pisarze ci wywarli wpływ na kształt i rozwój literatury fantastycznej tego okresu. W artykule będę bronił tezy, że wraz z włączeniem się do tego nurtu rosyjskich wieszczów w utworach fantastycznych pojawiły się pierwsze świado-

[1] Jedna z definicji komizmu, jej rozszerzenie znajduje się w dalszej części pracy.

mie stosowane motywy komiczne, które sprawiły również, że rosyjska literatura fantastyczna tego okresu zyskała swoją specyfikę.

Przeprowadzenie takiego wywodu byłoby niemożliwe bez podjęcia próby określenia, czym jest fantastyka oraz jakiego rodzaju zjawiska, postaci lub określenia można uznać za komiczne. W dalszej części artykułu etapy rozwoju literatury fantastycznej z przełomu XVIII i XIX w. zostaną poddane analizie pod kątem występujących w nich pierwiastków komicznych, ich formy oraz przyczyn, dla jakich autorzy je stosowali.

Definicje fantastyki i komizmu

Zwartą definicję fantastyki możemy znaleźć w słowniku języka rosyjskiego Siergieja Ożegowa[2], który za utwory fantastyczne uznaje „dzieła literackie opisujące wydarzenia fikcyjne i nadprzyrodzone”[3]. Słownik terminów literackich Swietłany Biełokurowej jako cechy charakterystyczne dla utworów fantastycznych wskazuje: „wysoki stopień umowności, łamanie norm, związków logicznych i reguł rzeczywistości, zorientowanie na fikcję oraz tworzenie wymyślonych, »magicznych światów«”[4].

Warto zwrócić uwagę na określenie „magiczne światy” (czy też „światy pełne magii”), które w zwarty, ale pełny sposób określa istotę gatunku[5] – definicję tę można wykorzystywać zarówno w odniesieniu do uniwersum zupełnie fikcyjnego i umownego, jak i po prostu egzo-

[2] Jeśli nie podano inaczej, cytaty z języka rosyjskiego na polski zostały przełożone przez autora artykułu. Celem takiego zabiegu jest chęć zapewnienia łatwiejszego odbioru tekstu czytelnikowi polskojęzycznemu. Tłumaczenia autora mają charakter wyłącznie filologiczny, bez pretensji do przekładu literackiego.

[3] *Tolkovyj slovar' russkogo âzyka*, red. S. Ožegov, N. Švedova, https://slovarozhegova.ru/ [dostęp: 1.04.2022].

[4] *Slovar' literaturovedčeskih terminov*, red. S. Belokurova, http://gramma.ru/LIT/?id=3.0 [dostęp: 1.04.2022].

[5] Ten epitet pojawia się w wielu innych definicjach fantastyki, autor będzie go także często używać w niniejszym artykule.

tycznego czy mało prawdopodobnego, choć nienaruszającego zasad elementarnej logiki. Przekłada się to w prosty sposób na szeroki zakres semantyczny pojęcia „fantastyka", pod którym mogą się kryć zarówno treści fantasmagoryczne, niewystępujące w rzeczywistości czy nadprzyrodzone, jak i światy czy wydarzenia po prostu niebanalne czy zaskakujące. Ta konstatacja będzie istotna w dalszych rozważaniach pozwalających określić, które z utworów można uznać za fantastyczne, a które nie. Wbrew pozorom, zadanie nie jest łatwe.

Podobnie szeroką i płynną definicję ma komizm. Termin ten formalnie istnieje w języku rosyjskim w takim samym brzmieniu i w taki sam sposób tłumaczą go słowniki[6], jednak jako określenie tej kategorii w powszechnym użyciu funkcjonuje forma przymiotnikowa „komičeskoe". Wyraz ten można przetłumaczyć wprost jako „komiczne", jednak – stosownie do kontekstu – należy uściślić, czy chodzi o komiczne zjawisko, wydarzenie czy może osobę. Wydaje się to celowe, tym bardziej że tej kategorii estetycznej również nie wytyczono precyzyjnych granic znaczeniowych. Tym bardziej celowe staje się uzasadnione stosowanie w dalszej analizie takich pojęć jak element lub pierwiastek komiczny, które wyraźnie sygnalizują obecność tej kategorii w analizowanym utworze.

W leksykonie terminów i pojęć literackich pod redakcją Aleksandra Nikolukina leksem „komizm" znajdziemy wyłącznie przy definicji wyrazu „humor"[7] jako jeden z jego synonimów. W tymże źródle można też znaleźć wspomniany przymiotnik „komiczne"[8], którego znaczenie wyjaśniono ogólnikowo jako „wzbudzające śmiech". Z kolei *Słownik terminów literaturoznawczych* Leonida Timofiejewa i Siergieja Turajewa przy haśle „humor" odsyła jedynie do pojęcia „komiczne", przy którym znajdujemy dość zawiłe wyjaśnienie głoszące, że komizm to

[6] Na przykład: *Wielki słownik polsko-rosyjski,* red. D. Hessen, R. Stypuła, Warszawa–Moskwa: Wiedza Powszechna – Russkij Âzyk 1988, t. 1, s. 335.

[7] *Literaturnaâ èniklopediâ terminov i ponâtij*, red. A. Nikolûkin, A. Moskva: Intelvak, 2001, s. 125.

[8] Op.cit., s. 384.

> ogólnie zrozumiała sprzeczność (między celem a użytymi środkami, formą a treścią, działaniem a okolicznościami, istotą a jej przejawem), która w sztuce jest przedmiotem szczególnej, emocjonalnie nasyconej krytyki estetycznej – kpiny[9].

Jeszcze inny leksykon, literacki słownik encyklopedyczny Wadima Kożewnikowa i Piotra Nikołajewa słowo *komizm* tłumaczy najprościej, jak to możliwe, bo jednym wyrazem – *zabawność*. W uzupełnieniu znajdujemy tu jednak swego rodzaju usprawiedliwienie takiej powściągliwości:

> Trudność wyczerpującego wyjaśnienia [tego terminu] wynika, po pierwsze: z uniwersalności komizmu (wszystko na świecie można rozpatrywać poważnie i komicznie), a po drugie: z jego niezwykłej dynamiki, jego „natury Proteusza", przewrotnej zdolności ukrywania się pod wieloma przebraniami[10].

Warto zatrzymać się na chwilę i dookreślić wspomnianą w definicji naturę Proteusza. Określenie to ukuł w odniesieniu do komizmu niemiecki pisarz, publicysta i satyryk z przełomu XVIII i XIX w., Johann Paul Friedrich Richter, przyrównując komizm do bóstwa morskiego z mitologii greckiej – Proteusza, syna Posejdona i Hery, który miał wyjątkowe zdolności do transformacji i mógł przybierać dowolną postać.

Na niezwykłą złożoność i wielopłaszczyznowość tego zjawiska estetycznego zwraca uwagę także polski filozof i teoretyk sztuki Bogdan Dziemidok – w jego ujęciu termin komizm odnosi się zarówno do pewnych naturalnych (wolnych od intencji wywoływania przeżyć komizmu) zdarzeń, przedmiotów i zachodzących między nimi stosunków, jak i do pewnego typu twórczości (która znajduje swój wyraz nie tylko w dziełach artystycznych, lecz także w życiu codziennym), polegającej

---

[9] *Slovar' literaturovedčeskih terminov*, red. L. Timofeev, S. Turaev, Moskva: Prosveŝenie 1974, s. 225.

[10] *Literaturnyj ènciklopedičeskij slovar'*, red. V. Koževnikov, P. Nikolaev, Moskva: Sovetskaâ ènciklopediâ, 1987, s. 751.

na świadomym wytwarzaniu określonego układu zjawisk albo konstruowaniu określonych systemów pojęć lub słów w celu wywołania doznań pewnego typu[11].

Z lektury definicji wynika jednoznacznie, że komizm jest pojęciem niezwykle pojemnym i niedookreślonym, co z jednej strony rozszerza pole do badań, z drugiej zaś utrudnia jednoznaczną identyfikację pierwiastków komicznych. Jednak zawężanie tej definicji nie wydaje się celowe, jako że oznaczałoby to znaczne ograniczenie materiału badawczego, który – uprzedzając nieco konkluzję badań – i tak występuje w śladowej ilości.

Dla kogo palma pierwszeństwa?

Równie niełatwe jest ustalenie, który utwór czy autor zapoczątkował w rosyjskiej literaturze nowożytnej gatunek fantastyczny – różni literaturoznawcy mają na ten temat różne opinie – ogólna zgoda panuje jednak w kwestii gatunków, z których wyewoluowała ta literatura. Wiktor Jakubowski pisze, że w ścisłym związku z tym kierunkiem pozostawał wywodzący się z Anglii preromantyzm, na który składało się m.in. „odrodzenie »gotycyzmu«, czyli średniowiecza osnutego tajemniczością i fantastyką, często w romansach grozy ukazywanego”[12].

Ściśle preromantyczny charakter ma także sentymentalizm, kierunek święcący tryumfy w literaturze przełomu XVIII i XIX wieku, spajający epoki oświecenia i romantyzmu. Jak podaje wspomniany leksykon Aleksandra Nikolukina, w Rosji wszystkie najważniejsze dzieła zachodnioeuropejskiej literatury sentymentalistycznej zostały przetłumaczone już w XVIII wieku, a ich wpływ możemy znaleźć w utworach Fiodora Emina, Mikołaja Lwowa czy Aleksandra Radiszczewa, jednak rosyjski sentymentalizm rozkwitł dopiero w dziełach Mikołaja

[11] B. Dziemidok, *O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj*, Gdańsk: słowo/obraz terytoria 2011, s. 9.

[12] W. Jakubowski, *Sentymentalizm w Rosji i proza narracyjna końca XVIII w.* [w:] *Historia literatury rosyjskiej*, red. M. Jakóbiec, Warszawa: PWN 1978, t. 1, s. 301.

Karamzina – *Listy podróżnika rosyjskiego* (1790), *Biedna Liza* (1792), *Natalia, córka bojara* (1792) i innych[13].

Właśnie preromantyzm stał się inspiracją dla rosyjskich autorów, którzy tworzyli pierwsze nowożytne utwory fantastyczne, a postacią symbolicznie spajającą preromantyzm z fantastyką jest właśnie wspomniany Mikołaj Karamzin, choć nie ze względu na wymienione utwory – nowele te opisują historie romantyczno-sentymentalne, jednak próżno w nich szukać „światów pełnych magii". Rosyjski literaturoznawca, twórca serwisu „Fantastyka XIX wieku", Aleksander Usow, nazywa Karamzina „ojcem fantastyki rosyjskiej"[14], uzasadniając to określenie w następujący sposób: „To właśnie Karamzin stworzył pierwsze fantastyczne dzieła prozatorskie w literaturze rosyjskiej: nowele *Wyspa Bornholm* i *Sierra Morena*"[15].

Utwory ukazały się drukiem w latach 1793 i 1795, a zatem jeszcze w wieku XVIII, choć już po opublikowaniu najsłynniejszych utworów sentymentalistycznych Karamzina. Warto wspomnieć, że do grupy prekursorów fantastyki Usow zalicza także ponad 30 innych twórców z przełomu XVIII i XIX wieku, wśród których znajdujemy zarówno rosyjskich wieszczów (np. Aleksandra Puszkina czy Mikołaja Gogola), jak i twórców mniej znanych (np. Aleksander Biestużew-Marliński) oraz autorów już całkiem zapomnianych, choć w swej epoce niezwykle popularnych (m.in. Osip Sienkowskij czy Orest Somow).

O ile według Usowa palma pierwszeństwa i tytuł „ojca rosyjskiej fantastyki" należy się Karamzinowi, to zdaniem literaturoznawcy Władimira Markowicza „punktem startowym" tego gatunku w Rosji jest dopiero rok 1825, gdy ukazały się dwie nowele – *Lafertowska makownica* Antonija Pogorelskiego i *Zamek Eisen* Aleksandra Biestużewa-Marlińskiego. „Obie nowele niewątpliwie można uznać za oryginalne, a jednocześnie w obu wciąż wyraźnie widać różnorodne wpływy, które przyczy-

[13] *Literaturnaâ èniklopediâ terminov i ponâtij* ..., op.cit., s. 138.

[14] Notka na portalu *Russkaâ fantastika XIX veka*, http://www.rusf.ru/rsf-XIX/karamzin.htm [dostęp: 14.03.2022].

[15] Op.cit.

niły się do powstania nowego gatunku w literaturze rosyjskiej”[16] – pisze Władimir Markowicz we wstępie do zbioru kanonicznych utworów rosyjskiej fantastyki XIX wieku.

Z kolei autor niniejszej pracy za pierwsze utwory prawdziwie fantastyczne jest skłonny uznać dopiero znacznie późniejsze i dojrzalsze dzieła rosyjskich klasyków – Mikołaja Gogola (głównie jego tzw. cykl ukraiński z *Wijem* na czele), Aleksandra Puszkina (przede wszystkim *Damę pikową*) czy Iwana Turgieniewa (całą paletę nowel: *Widma*, *Pies*, *Sen*, *Opowiadania ojca Aleksego* czy *Stuk… Stuk… Stuk!)*.

Przyjrzyjmy się powyższym hipotezom i spróbujmy z utworów uznawanych dla omawianego gatunku za kanoniczne wyłuskać i wziąć pod lupę elementy komiczne. Ustalmy, jakiego gatunku komizm reprezentują, i spróbujmy znaleźć powód, dla którego autorzy zdecydowali się na wprowadzenie pierwiastka komicznego do swoich utworów.

Groza i egzotyka

Zacznijmy od Nikołaja Karamzina i jego dwóch nowel wskazanych przez Aleksandra Usowa. Najpierw *Wyspa Bornholm* i jej fabuła w telegraficznym skrócie. Narrator, podróżujący statkiem z Londynu do Rosji, podczas postoju statku w angielskim mieście Gravesend u ujścia Tamizy do Morza Północnego słyszy pieśń śpiewaną przez młodzieńca tęskniącego za dziewczyną z wyspy Bornholm. Gdy narrator dociera na tę wyspę, trafia do mrocznego zamczyska, w którym zostaje przyjęty na nocleg. Podczas nocnej wędrówki po okolicy podróżny odnajduje grotę, w której gospodarz więzi dziewczynę. Bohater poznaje jej sekret (jednak nie zdradza go czytelnikowi), po czym wraca na statek i rusza w dalszą drogę. W powieści znajdujemy wiele elementów charakterystycznych dla powieści grozy i powieści gotyckiej, choćby opisy mrocz-

[16] *Russkaâ fantastičeskaâ proza èpohi romantizma (1820–1840 gg.): Sbornik proizvedenij*, red. A. Karpov, Sankt Peterburg: Izdatel′stvo Leningradskogo universiteta, 1991, s. 5.

nych budynków i wnętrz oraz tajemniczych postaci, które wypełniają nowelę aurą niezwykłości i grozy. Oto wybrane sceny podkreślające jej mroczny nastrój:

> Po kilku minutach most zwodzony zagrzmiał i opuścił się ze szczytu wieży, po czym ze zgrzytem otwarła się brama. Na spotkanie wyszedł mi wysoki mężczyzna w długiej, czarnej sukni, bez słowa ujął mnie za rękę i poprowadził do zamku. […] W pierwszej sali, otoczonej od wewnątrz gotycką kolumnadą, wisiała lampa, która rzucała blade światło na rzędy złoconych filarów, które ze starości zaczęły się rozsypywać. [...] Za żelazną kratą, na której wisiała wielka kłódka, paliła się lampa zawieszona pod sklepieniem, a w kącie, na wiązce słomy leżała młoda, blada kobieta w czarnej sukience[17].

Już od pierwszych wersów czytelnika ogarnia atmosfera grozy, trudno się zatem spodziewać, by autor zdecydował się na wprowadzenie do utworu jakichkolwiek elementów komicznych – ich zastosowanie stałoby w jawnej sprzeczności z kanonami i osłabiałoby znacznie mroczny nastrój, jakim autor ewidentnie zamierza epatować. Nastrój noweli wzmacnia dodatkowo wątek, który – według popularnej wśród literaturoznawców teorii – głosi, że mroczny sekret kryjący się za uwięzieniem dziewczyny ma podłoże kazirodcze, o czym mają świadczyć rozrzucone po całym utworze wskazówki, m.in. pieśń młodzieńca zasłyszana przez narratora. Na przykład niemiecki historyk literatury Reinhard Lauer w swojej *Historii literatury rosyjskiej* pisze, że „podczas wycieczki na wyspę Bornholm, w makabryczną noc Osjana narrator spotyka przeklętą kobietę, która w jaskini odpokutowuje swoją grzeszną miłość do brata”[18].

Niezależnie od słuszności tej interpretacji (inni literaturoznawcy mają na ten temat odmienne zdanie), w tak mrocznym uniwersum choćby cień komizmu wydawałby się niestosowny.

---

[17] N. Karamzin, *Ostrov Borngol'm* [w:] *Zapiski starogo moskovskogo žitelâ*. Moskwa: Moskovskij rabočij, 1986.

[18] R. Lauer, *Geschichte der Russischen Literatur*, München: C.H. Beck 2000, s. 124.

Także żaden wątek noweli *Sierra Morena*, której akcja toczy się w malowniczej scenerii andaluzyjskich gór, nie ma na celu „wzbudzania wesołości". Już pierwsza scena, w której narrator spotyka piękną dziewczynę szlochającą przy pomniku zaginionego ukochanego, może wprowadzić czytelnika w przygnębienie. Nieco później ustępuje ono romantycznemu rozrzewnieniu, gdy między młodymi rodzi się gorące uczucie, a jeszcze później – prawdziwej zgrozie, gdy cudownie odnaleziony narzeczony karze wiarołomną kochankę, zabijając się na jej oczach. Zrozpaczona kobieta zamyka się w klasztorze, w którym wkrótce umiera, a narrator wraca na swoją rodzimą „smutną północ"[19], gdzie spisuje całą historię – oto cała fabuła w skrócie. Także w treści tej noweli nie ma żadnego elementu komicznego – jego użycie w znacznym stopniu osłabiłoby dramatyczną wymowę utworu.

Warto zaznaczyć, że niektóre motywy *Sierra Moreny* pochodzą z hiszpańskiej ballady ludowej zatytułowanej *O dzielnym Alonso i pięknej Imogenie,* którą to historię wplótł w swoją powieść także Matthew Gregory Lewis (jego *Mnich* został wydany w roku 1796, a więc po *Sierra Morenie*). Uwaga ta jest o tyle uzasadniona, że – jak dowiemy się z dalszej części pracy – komizm w utworach fantastycznych miał często korzenie w twórczości ludowej, jednak – jako się rzekło – nie tym razem. Jak wskazuje literaturoznawczyni Ludmiła Krestowa[20], co prawda Karamzin zapożyczył z hiszpańskiej ballady wiele wątków typowych dla literatury romantycznej (m.in. trójkąt miłosny czy kara za wiarołomstwo), miejsce akcji (Hiszpania), imiona bohaterów (Alonso i Elwira) czy niektóre wątki (zaginięcie kochanka i jego powrót w dzień ślubu), jednak główna oś fabuły rosyjskiej noweli i rozwiązanie akcji są w całości dziełem wyobraźni Karamzina.

[19] N. Karamzin, Sierra-*Morena* [w:] *Zapiski starogo moskovskogo žitelâ…,* op.cit.

[20] L. Krestova, *Povest' N.M. Karamzina „Sierra-Morena"*, http://lib.pushkinskij-dom.ru/Default.aspx?tabid=6563 [dostęp: 1.04.2022].

Swojskie i ludowe

Przeanalizujmy teraz dzieła wskazane przez Władimira Markowicza jako pierwsze utwory fantastyczne, które – jak widać już na pierwszy rzut oka – znajdują się pod silnym wpływem rodzimego folkloru. *Lafertowska Makownica* Antonija Pogorielskiego jest nowelą-byliczką, czyli utworem o korzeniach ludowych, którego narratorem jest świadek wydarzeń z udziałem sił nieczystych. Tytułowa bohaterka utworu, sprzedawczyni placków z miodem i makiem, mieszka w Lafertowie (podmoskiewskiej osadzie, późniejszej dzielnicy Moskwy Lafertowo), a handel jest dla niej przykrywką dla praktykowania wróżb i czarnej magii. „Światy pełne magii" objawiają się najpełniej, gdy staruszka umiera, a w noc jej śmierci z pobliskiego cmentarza do domku makownicy zmierza długi rząd światełek, z chaty zaś do świtu słychać niezwykłe hałasy, gwizdy, śmiechy i krzyki. Niewytłumaczalne zdarzenia towarzyszą również pogrzebowi czarownicy[21]. Władimir Markowicz zwraca uwagę[22] na dwa aspekty utworu Pogorielskiego. Pierwszy z nich dotyczy widocznych zapożyczeń z dzieł E.T.A. Hoffmana – do *Lafertowskiej Makownicy* trafił m.in. czarny kot, który przybiera ludzką postać, oraz czarownica, która na co dzień zajmuje się tyleż uczciwą, co banalną pracą, czyli wypiekaniem i sprzedażą placków. Druga cecha utworu to zakończenie żywcem wyjęte z baśni czy bylin – siły zła zostają pokonane, a główni bohaterowie nagrodzeni za uczciwość i niezłomność charakteru.

Znaczącą postacią noweli jest czarny kot staruszki, który znika po jej śmierci i objawia się nieco później pod postacią radcy tytularnego, starającego się o rękę jednej z głównych bohaterek. I właśnie on jest tu wyraźnym nośnikiem komizmu, i to od razu na kilku poziomach. Po pierwsze, za komizm słowny należy uznać nadanie urzędnikowi,

[21] A. Pogorielski, *Lafertowska Makownica,* przeł. I. Bajkowska [w:] *Opowieści niesamowite. Groza i niesamowitość w prozie rosyjskiej XIX i początku XX w.* red. R. Śliwowski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977, s. 34.

[22] *Russkaâ fantastičeskaâproza èpohi romantizma*…, op.cit.

w którego ewidentnie przetransformował czarny kot, nazwiska Murłykin – można je przetłumaczyć jako Mruczyński. To zabieg zwany „nazwiskiem mówiącym" lub „nazwiskiem znaczącym", znany m.in. z wielu gatunków reprezentujących literaturę dydaktyczną, w którym bohaterowi zostaje nadane miano wskazujące na jego istotną cechę charakterystyczną. Także postaci Arystarcha Faleleicza Murłykina, w którą zamienia się kot, autor przypisał wiele cech komicznych – mężczyzna nie zdejmuje nigdy rękawiczek (jak może przypuszczać czytelnik – by ukryć pazury), mówi bełkotliwie, często i bez powodu mruży oczy, a po wyjściu z domu narzeczonej budzi zagadkową wściekłość miejscowych psów, którym jednak bez trudu ucieka. Zabawny wydawać się może także fakt, że tylko jedna osoba – główna bohaterka, Masza – dostrzega te zdecydowanie niehumanoidalne cechy w Murłykinie i doprowadzona do rozpaczy prosi rodziców ze łzami w oczach: „We wszystkim obiecuję posłuszeństwo, tylko nie wydawajcie mnie za mąż za babcinego kota!"[23].

Rodzice reagują na tę prośbę przerażeniem i oburzeniem – nie mogą uwierzyć, że córka zamierza odrzucić tak znakomitą partię, a ponadto najwyraźniej ma urojenia. Jak już wspomniano, historia kończy się happy endem – wkrótce potem dziewczyna wychodzi za mąż za swojego wybranka – człowieka o nieskalanym charakterze. Komizmu sytuacyjnego można się natomiast dopatrzeć w scenie, w której podczas pogrzebu makownicy jedna z jej krewnych, nachylając się nad trumną, nagle odskakuje i blednie, a potem wyznaje, że wydawało jej się, iż zmarła otworzyła usta i chce ją złapać za nos.

Zupełnie inny charakter ma *Zamek Eisen* Biestużewa-Marlińskiego. Utwór, wydany pierwotnie pod mrocznym tytułem *Krew za krew,* co prawda dzieje się w *świecie pełnym magii*, ale – dzięki opisom życia codziennego, osadzeniu akcji w konkretnym miejscu i czasie, a także oddaniu kolorytu epoki – magii tej zaskakująco blisko do historyzmu, choćby tej znanej z twórczości sir Waltera Scotta. Niezwykłe nagroma-

[23] A. Pogorielski, *Lafertowska Makownica*.., op.cit., s. 43.

dzenie przez Biestużewa-Marlińskiego sytuacji konfliktowych (w tym romantycznych i awanturniczych) powoduje, że przez cały utwór akcja toczy się niezwykle dynamicznie, a wiele epizodów ma niezwykle brutalny przebieg. Tym ciekawsze wydaje się umieszczenie w noweli (choć w wątku pobocznym) zdarzenia komicznego, które ma wyraźne cechy czarnego humoru, a na dodatek jest wyraźnym komentarzem relacji międzystanowych, międzyetnicznych i międzywyznaniowych:

> [Baron von Eisen] zobaczył Estończyka i pogalopował w jego stronę z obnażonym mieczem. „Recytuj mi tu wyznanie wiary, darmozjadzie!" Ten padł na kolana, bo po niemiecku ani słowa. „Ejmojsta!" („Nie rozumiem!") „Recytuj, mówię!" „Ejmojsta…" „Ach, zaparło się bydlę w swoim pogaństwie! No to ja cię ochrzczę!" Ciach! I głowa biedaka potoczyła się po ziemi jak kula do kręgli, a baron ze śmiechem pogalopował dalej, wołając: „Absolvo te!" („Odpuszczam ci grzechy!")[24].

Mamy tu niewątpliwie do czynienia z komizmem, który holenderska socjolożka Giselinde Kuipers klasyfikuje jako „czarny humor" czy „chory humor"[25], wskazując przy tym, że dekonstruuje on wszystko, co stanowi symboliczną bazę konfliktu na linii władza–społeczeństwo, a przecież oś konfliktu w tym epizodzie stanowią właśnie relacje między szlachcicem i jego poddanym – nieporozumienie wywołane posługiwaniem się przez nich różnymi językami kończy się tragicznie dla Estończyka, lecz zostaje spuentowane komicznie.

Powyższy epizod w noweli Biestużewa-Marlińskiego jest niezwykły z tego względu, że burzy nastrój tajemniczości i grozy, metodycznie budowany przez autora. Temu celowi służy nie tylko fabuła, ale także tytuł utworu – zarówno pierwotny (*Krew za krew*), jak i ostateczny, który słowem „zamek" wyraźnie nawiązuje do żelaznego kanonu gotyckiego, z pierwszą powieścią tego gatunku – *The Castle of Otranto* (*Zamczysko w Otranto*, 1794) Horacego Walpole'a – na czele.

---

[24] A. Bestužev-Marlinskij, *Krov' za krov'*, wersja noweli z 1825 roku, http://az.lib.ru/b/bestuzhewmarlins_a_a/text_0140.shtml [dostęp: 15.02.2022].

[25] G. Kuipers, *The sociology of humour* [w:] *The Primer of Humor Research,* red. V. Raskin, Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 2008, s. 365–402.

Budowaniu nastroju służy także forma skazu, czyli dwugłosowej narracji prowadzonej przez autora i narratora, stylizowanej na mowę ustną. Według jednej z definicji skaz to „teatralnie improwizowany monolog, zakładający przychylnie nastawione audytorium”[26]. Skaz często gościł w utworach fantastycznych jako forma narracji doskonale korespondująca z atmosferą tajemniczości – narrator nierzadko snuł swoją historię po zmroku, przy ogniu, w gronie znajomych. Z kolei ustna forma opowieści pasowała znakomicie do przekazywania opisów zdarzeń tajemniczych i fantastycznych.

Podsumowując, należy stwierdzić, że pierwsze pierwiastki komiczne w utworach fantastycznych miały charakter dość przypadkowy, a ich głównym celem nie było „wzbudzanie śmiechu”, a raczej dookreślenie charakterów postaci (radca Murłykin i baron von Eisen) lub kontekstu zdarzeń (planowany ślub Maszy z kotem oraz brak zrozumienia między niemieckojęzycznym władyką a estońskim poddanym). Trudno byłoby zatem na podstawie analizy tych utworów jednoznacznie stwierdzić, że komizm stanowił istotny element pierwszych utworów fantastyki rosyjskiej XIX wieku. Widać jednak dokładnie, że komizm – programowo obcy literaturze preromantycznej, z której wypączkowała fantastyka – pojawił się w tym gatunku wraz z przeniknięciem doń elementów folklorystycznych, a rozwinął dopiero w kolejnych dekadach XIX wieku.

Komizm na panteonie

Jak już wspomniano, utwory fantastyczne pojawiają się również w twórczości rosyjskich wieszczów, począwszy od Aleksandra Puszkina. „Światy pełne magii” można wyraźnie dostrzec zarówno w wielu utworach poetyckich (od *Rusłana i Ludmiły* po *Jeźdźca miedzianego*), jak i we wczesnej prozie wieszcza. Z czystą fantastyką mamy do czynienia już w *Trumniarzu*, noweli z cyklu *Opowieści świętej pamięci Iwana*

[26] E. Mušenko, V. Skobelev, L. Krojčik, *Poètika skaza*, Voronež: Izd-vo Voronežskogo universiteta 1978, s. 34.

Piotrowicza Biełkina. Ukazały się one drukiem w roku 1830, ale pisarz znacznie wcześniej zaznajamiał przyjaciół z historiami pełnymi nadprzyrodzonych zdarzeń[27], a na podstawie jednej z nich Władimir Titow stworzył nowelę fantastyczną *Ustronny domek na Wasiljewskim* (1829) – romantyczną, ale mroczną historię z szatanem w jednej z głównych ról.

Listę utworów fantastycznych z elementami komicznymi autorstwa Aleksandra Puszkina otwiera *Dama pikowa* (1834). Historia hazardzisty Hermana, który odwiedza hrabinę, by prosić o pożyczkę, a dostaje w zamian szczęśliwy układ kart, doczekała się niezliczonych opracowań i interpretacji, jednak bodaj żadnego z nich nie poświęcono komizmowi noweli. Momentów komicznych znajdujemy w *Damie pikowej* kilka, i są one doskonałej próby.

Do najciekawszych należy scena podczas mszy pogrzebowej, gdy Herman odnosi wrażenie, że nieżywa hrabina spoczywająca na katafalku szelmowsko do niego mruga, jak gdyby wyśmiewając jego karcianą porażkę. W efekcie przerażony bohater odskakuje od trumny, potyka się i przewraca z hałasem, który powoduje omdlenie innej głównej bohaterki, Lizawiety Iwanowny. Mamy tu do czynienia z komizmem sytuacyjnym o cechach właściwych późniejszym komediom slapstickowym – pełnym nagłych, przerysowanych i mało finezyjnych wydarzeń. Rzuca się w oczy także niezwykłe podobieństwo tej sceny do epizodu pochodzącego z *Lafertowskiej Makownicy* – w obu przypadkach mamy do czynienia z wizją frywolnego zachowania nieboszczki podczas mszy żałobnej. W *Damie pikowej* można znaleźć również perełkę z gatunku komizmu słownego – krótka konwersacja dwóch innych uczestników czuwania w następujący sposób puentuje zdarzenie w świątyni:

> Chudy szambelan, bliski krewny nieboszczki, szepnął na ucho stojącemu obok siebie Anglikowi, że młody oficer [który naruszył powagę chwili] jest jej nieprawnym synem, na co Anglik odpowiedział ozięble: „Oh?"[28].

[27] N. Romanov [w:] *Russkaâ fantastičeskaâ proza èpohi romantizma*…, op.cit.
[28] A. Puszkin, *Dama pikowa,* przeł. S. Pollak [w:] *Opowieści niesamowite*…, s. 101.

Ponadto w noweli „ożywają" figury na kartach do gry (tytułowa dama pik uśmiecha się do bohatera), a w finale Herman ląduje w domu dla obłąkanych, gdzie spędza dnie, mamrocząc ciąg słów: „Trójka, siódemka, as! Trójka, siódemka, dama!"[29]. Również ten epizod wydaje się być zastosowany wyłącznie w celu rozbawienia czytelnika. W dzisiejszych czasach, w których zasłużone tryumfy święcą zachowania akceptujące i inkluzywne, opis zachowań noszących cechy załamania nerwowego i doprowadzających do hospitalizacji w zakładzie psychiatrycznym nie ma większych szans, by „wzbudzić śmiech". Warto sobie jednak uświadomić, że jeszcze stosunkowo niedawno topos obejmujący te zaburzenia i zakłady zamknięte był regularnie stosowany w celach komicznych, a zakresy semantyczne określeń w rodzaju „wariat" czy „dom wariatów" wykraczały daleko poza sferę medycyny.

Podobny rodzaj fantastyki i czarnego humoru występuje w puszkinowskim *Trumniarzu*. Gdy tytułowy bohater przekonuje się, że sąsiedzi naśmiewają się z jego profesji, obrażony postanawia zaprosić na przyjęcie z okazji wprowadzenia się do nowego domu życzliwe mu istoty – ludzi, których wcześniej pochował. W domu Adriana zjawia się zatem upiorna armia trucheł w stanie zaawansowanego rozkładu, co ma makabryczny, choć nieodparcie zabawny finał:

> W tej samej chwili mały szkielecik przedarł się przez tłum i zbliżył się do Adriana. (…) „Nie poznajesz mnie, Prochorow", rzekł kościotrup. „Czy pamiętasz dymisjonowanego sierżanta gwardii, Piotra Pietrowicza Kuriłkina, tego samego, któremu w 1799 roku sprzedałeś pierwszą swoją trumnę, i to jeszcze sosnową za dębową?". Z tymi słowy umarlak chciał go ująć w kościany uścisk, lecz Adrian zebrawszy siły krzyknął i odepchnął go. Piotr Pietrowicz zachwiał się, upadł i cały się rozsypał.[30].

Jak zatem widać, również w tym epizodzie mamy nagromadzenie efektów komicznych – zabawny jest zarówno monolog, postać, jak

[29] Op.cit., s. 107

[30] A. Puszkin, *Trumniarz*, przeł. S. Pollak [w:] A. Puszkin, *Opowieści*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973, s. 48.

i cała sytuacja. Na marginesie: nazajutrz okazuje się, że całe zdarzenie miało miejsce jedynie w otumanionym alkoholem umyśle Adriana. Jedna z teorii tłumacząca fantastyczne wydarzenia z *Damy pikowej* głosi zresztą, że wszelkie nierealne osoby i zjawiska są wyłącznie wytworem wyobraźni Hermana, który nie stroni od kieliszka.

Z odwrotną sytuacją mamy do czynienia w Gogolowskim *Wiju* (1835) – wydarzenia, które stwarzają z początku pozory sennego koszmaru lub stanu upojenia alkoholowego, dzieją się w rzeczywistości, a finalnie doprowadzają do jak najprawdziwszej (i niezwykle makabrycznej) śmierci głównego bohatera. Opowieść zaliczana najczęściej do noweli grozy, która rozpoczyna się opisem życia kijowskich bursaków z wieloma epizodami komicznymi, przekształca się z czasem w mroczną historię z demonami w rolach głównych, żywcem zaczerpniętą z ukraińskich podań ludowych. Także tutaj siły nadprzyrodzone pojawiają się po raz pierwszy nocą, na granicy snu i jawy głównego bohatera, Chomy Bruta, czytelnik nie ma zatem przez długi czas pewności, czy budzący sympatię student filozofii rzeczywiście przeżywa opisywane zdarzenia. W scenie w owczarni następuje skumulowanie kilku typów komizmu: „wzbudza śmiech" zarówno sytuacja, w której wiedźma próbuje objąć studenta, jak i jego reakcja – Choma Brut, sądząc, że czarownica ma wobec niego zamiary o charakterze seksualnym, grzecznie tłumaczy odmowę: „Słuchaj no, babusiu! (…) Dziś mamy post, a ja już jestem taki, że nie strefiłbym się i za tysiąc czerwieńców"[31].

Komiczne jest także zachowanie wiedźmy, gdy siodła studenta i wykorzystuje go w charakterze „czerkieskiego rumaka". Jednak wkrótce zdarzenia zabawne ustępują miejsca dramatycznym, by w kulminacyjnej scenie opowieści przybrać formę piekielnego pandemonium, w którego finale główny bohater umiera. Jednak epilog noweli znów nabiera cech komicznych z elementami czarnego humoru, gdy koledzy zmarłego komentują w zupełnie lekkim tonie jego makabryczną śmierć. Filozof Tyberiusz Horobiec zapewnia teologa Chalawę:

[31] M. Gogol, *Wij*, przeł. J. Wyszomirski [w:] *Opowieści niesamowite*…, s. 133.

> A ja wiem, dlaczego zginął: bo się wystraszył. Gdyby się nie bał, nic by mu wiedźma nie zrobiła. Trzeba się tylko przeżegnać i plunąć jej wprost na ogon: cała jej moc wtedy na nic. Znam się dobrze na tym. U nas przecie w Kijowie wszystkie baby, co siedzą na rynku, wszystko co do jednej – to wiedźmy[32].

Ostatnie zdanie (a także wiele wątków utworu Gogola) wyraźnie nawiązuje do wydanej dwa lata wcześniej noweli Oresta Somowa, zatytułowanej właśnie *Kijowskie wiedźmy* (1833), która również pełna jest opisów magicznych i nadprzyrodzonych zdarzeń, a w finale czytelnik uczestniczy w upiornym sabacie. Choć ta historia ma przede wszystkim przerażać (mamy tu opis romansu z tragicznym finałem), miejscami także „wzbudza śmiech". Młody kozak poślubia dziewczynę, Katrusię Łańcużynę, której matka jest powszechnie podejrzewana o uprawiania czarnej magii. Zakochany młodzieniec puszcza te plotki mimo uszu, co kończy się dla niego śmiercią, choć przecież kijowskie przekupki ostrzegały:

> Stara Łańcużycha taki urok rzuciła na córkę Niczypora, że strach. Teraz biedna Jewusia miauczy jak kot i wdrapuje się na ściany, innym razem szczeka jak pies i szczerzy zęby, a jeszcze kiedy indziej skrzeczy jak sroka i skacze na jednej nodze[33].

Kolejnym autorem z rosyjskiego panteonu literackiego, który nie stronił w swoich utworach od motywów fantastycznych, jest Iwan Turgieniew. Fascynacja autora „światami pełnymi magii" przejawiała się w wielu nowelach opartych na wątkach zagadkowych, tzw. opowieściach tajemniczych, których prekursorem był Edgar Allan Poe, jednak Turgieniew przetworzył ten gatunek na swoją modłę. Literaturoznawca Antoni Semczuk zwraca uwagę, że niejasne wątki w utworach Poego nie znajdują zazwyczaj jednoznacznego wyjaśnienia, przez co czytelnik bywa zmuszony „pochylić czoło przed tajemni-

[32] Op.cit., s. 165.

[33] O. Somov, *Kievskie ved'my,* https://www.litmir.me/br/?b=41253&p=1 [dostęp: 30.01.2022].

cą”[34]. Natomiast rosyjski twórca w finale swoich nowel wyjaśnia niezwykłe zdarzenia na gruncie praw natury i logiki. Dzięki takiemu zabiegowi Turgieniew mógł – bez szkody dla fantastycznego charakteru fabuły oraz nie mącąc nastroju grozy – sięgnąć po zabiegi komiczne, których próżno szukać w utworach Poego.

Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na mniej popularny utwór Turgieniewa zatytułowany *Stuk… Stuk… Stuk!* (1870). Osią jego fabuły staje się nieporozumienie w rodzaju *qui pro quo*, na pozór zabawne, lecz z tragicznym finałem. Oto wątek główny noweli: błądząc nocą w gęstej mgle narrator i główny bohater (panowie o nazwiskach Riedel i Tiegliow) słyszą głos kobiety nawołujący tajemniczego Ilię. Noszący to imię Tiegliow jest przekonany, że przyzywa go duch Maszy – ukochanej, którą niegdyś porzucił, w efekcie czego dziewczyna popełniła samobójstwo, zażywając truciznę. Słysząc tej nocy jej głos, nękany wyrzutami sumienia Tiegliow zwierza się ze swej niegodziwości narratorowi, po czym kończy z sobą. Okazuje się jednak, że żeński głos należał do – z całą pewnością żywej – damy z sąsiedztwa, która w gęstej mgle nawoływała swojego kochanka, zupełnie przypadkowo również noszącego imię Ilja. Czytelnik dostaje zatem – wspomniane wyżej – racjonalne wyjaśnienie pozornie irracjonalnego zjawiska. Nieco później narrator noweli ustala, że ukochana Tiegliowa wcale się nie otruła, ale zmarła na cholerę, zatem jej śmierć nie była spowodowana porzuceniem przez kochanka. Turgieniew puszcza oko do czytelnika jeszcze dwukrotnie, choć już na zupełnie innym poziomie. Przede wszystkim w noweli mamy do czynienia z bodaj pierwszą w utworze fantastycznym polemiką z innym autorem tego gatunku. We wstępie do swojej opowieści narrator Aleksander Wasiliewicz Riedel odnosi się (w charakterze dygresji, bez wyraźnego związku z fabułą) do twórczości innego pisarza-fantasty, wspomnianego już wcześniej Aleksandra Biestużewa-Marlińskiego. Riedel konstatuje niewesoło:

[34] A. Semczuk, *Iwan Turgieniew* [w:] *Historia literatury rosyjskiej,* red. M. Jakóbiec, Warszawa: PWN 1976, t. 2, s. 189.

> Marliński jest już *passé* – nikt go nie czyta, a z jego nazwiska nawet kpią. Ale w latach trzydziestych było o nim głośno jak o nikim innym – nawet Puszkin, zdaniem ówczesnej młodzieży, nie mógł się z nim równać[35].

Riedel ewidentnie wyrażał w tym przypadku opinię Turgieniewa, o którym wiadomo, że z niechęcią odnosił się do twórczości Biestużewa-Marlińskiego i nurtu zwanego marlinizmem. Ponadto w akcję *Stuk… Stuk… Stuk!* Turgieniew wplata wyraźny motyw z innej, analizowanej wyżej noweli fantastycznej. Podczas wieczornej partii kart jeden z graczy, przegrywając kolejny tysiąc rubli, wzdycha: „Ach, gdyby tak mnie, jak w Puszkinowskiej *Damie pikowej*, babka powiedziała, na jakie karty postawić", na co wspomniany Tiegliow, podchodzi do stołu i – przekładając trzykrotnie talię – bezbłędnie odgaduje trzy kolejno odsłonięte karty. Pojawiają się szóstka karo, as trefl i król karo:

> „Świetna sztuka! Niech pan jeszcze raz pokaże" – zauważył komendant baterii. „Nie zajmuję się sztukami" – sucho odpowiedział Tiegliow i wyszedł do drugiego pokoju[36].

Innym wartym odnotowania autorem utworów fantastycznych, który nie stronił od komizmu wysokiej próby, jest Fiodor Dostojewski. Narrator opowiadania *Bobok* (1873), Iwan Iwanycz, to niezbyt wzięty literat ze skłonnością do nadużywania napojów wyskokowych („Na miłość boską – będziesz ty kiedyś trzeźwy?" – pyta jego przełożony w pierwszych zdaniach noweli[37]). Gdy podczas pogrzebu krewniaka zmożony alkoholem Iwan kładzie się na sąsiedniej płycie nagrobnej, zaczynają do niego docierać odgłosy dochodzące spod ziemi: „Słyszę – dźwięki głuche, jak spod poduszki, a przy tym zrozumiałe, z bliska dochodzące"[38].

---

[35] I. Turgieniew, *Stuk… stuk… stuk!*, tłum. M. Brzozowska [w:] I. Turgieniew, *Dzieła wybrane*, t. III, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1955, s. 613.

[36] Op.cit., s. 615.

[37] F. Dostojewski, *Bobok*, przeł. M. Leśniewska [w:] *Opowieści niesamowite*…, s. 223.

[38] Op.cit., s. 227.

Okazuje się, że niedawno pochowani nieboszczycy jeszcze przez kilka miesięcy po pogrzebie prowadzą aktywne życie towarzyskie, łącznie z grą w preferansa, umizgami, plotkowaniem i intrygami, uwzględniając przy tym pozycje w hierarchii społecznej zajmowane za życia. Na koniec czytelnik uzyskuje quasi-medyczne wyjaśnienie owej przedłużonej żywotności, stanowiące wyraźne nawiązanie do Turgieniewowskiego zamiłowania do tłumaczenia niezwykłych zdarzeń w sposób zgodny z naturą i logiką.

> Tam, w górze, kiedy żyliśmy jeszcze, mylnie uważaliśmy tamtejszą śmierć za śmierć. Ciało tu jeszcze raz jakby ożywa, resztki życia koncentrują się, ale tylko w naszej świadomości. (…) To jest tak, jakby życie trwało nadal siłą bezwładności. Wszystko skupia się (…) gdzieś w świadomości i tak trwa jeszcze dwa-trzy miesiące, a niekiedy nawet pół roku[39].

Utwór kończy się komiczną pointą, stawiającą pod znakiem zapytania nie tylko prawdziwość całej historii, ale i szczerość intencji autora – okazuje się, że opisane zdarzenie mogło być w całości tworem otumanionego alkoholem umysłu Iwana Iwanycza, a na dodatek z premedytacją zmyślone tylko po to, by naciągnąć redakcję na honorarium.

Nowela Dostojewskiego jest warta uwagi również z tego względu, że stanowi bodaj pierwszy utwór fantastyczny, w którym komizm zastosowano wyraźnie w celu satyrycznym – cmentarne uniwersum z nieboszczykami konwersującymi po śmierci jest wyraźną analogią współczesnego autorowi społeczeństwa, wraz z jego sztywną hierarchią i wymuszonymi przez nią zachowaniami. Niemal w każdym zdaniu można znaleźć odwołania do osób, wydarzeń i realiów czasów współczesnych Dostojewskiemu, co czyni z *Boboka* utwór przenikliwie satyryczny. O tym, że Dostojewski widział w tej formie znaczny potencjał literacki, świadczyć może deklarowany zamiar napisania przez autora całego cyklu „opowiadań cmentarnych"[40], który jednak najwyraźniej nie został zrealizowany.

---

[39] Op.cit., s. 237.

[40] W posłowiu noweli narrator zapowiada: „Odwiedzę inne kwatery, posłucham wszędzie […]. A do tamtych na pewno powrócę. Obiecali swoje biografie i różne kawały", op.cit., s. 241.

Warto w tym miejscu zauważyć, że elementy komiczne w utworach fantastycznych od samego zarania fantastyki jako gatunku przeplatają się ze zdarzeniami dramatycznymi i tragicznymi, włączając w to styk świata żywych i umarłych. W ciekawy sposób opisuje ten mariaż Jan Bystroń, polski etnograf i socjolog, który w swej kanonicznej rozprawie poświęconej komizmowi, wydanej jeszcze przed drugą wojną światową, pisał:

> Jeżeli przestąpimy granice pomiędzy światem ożywionym i martwym, możemy bez trudu wywołać efekt komiczny. Bawi nas zarówno ożywienie rzeczy martwych, jak też i zesztywnienie żywych organizmów, tracących możność samodzielnej reakcji. [...] Jeżeli mamy do czynienia z człowiekiem martwym czy sparaliżowanym, to współczucie czy lęk usuwa na daleki plan wrażenie komiczne [...]. Ale jeśli ta nieruchomość będzie wywołana sztucznie, np. poprzez hipnozę, albo będzie po prostu udawana, to efekt komiczny jest bardzo wyraźny[41].

Komizm równoważący zdarzenia tragiczne oraz komizm w służbie satyry w bardzo już wyrazistej i dojrzałej formie stosuje autor *Dziejów pewnego miasta* (1870), Michaił Sałtykow-Szczedrin[42] – w tej historii hiperbola, groteska czy parodia mogą zostać odczytane już nie tylko jako komentarze do rzeczywistości, ale także do ponadczasowej problematyki związanej z istotą władzy i historii (co ciekawe, sam Sałtykow-Szczedrin miał na ten temat odmienne zdanie, o czym można przeczytać w dalszej części artykułu). Spisaną historię zmyślonego miasta Głupowa wyznaczają ścisłe daty (1731–1826) i nazwiska 21 naczelników. Komizmu można dopatrzyć się w większości opisywanych postaci – jeden z naczelników zamiast mózgu miał urządzenie, które odtwarzało na zmianę tylko dwa komunikaty: „Nie pozwolę!" i „Zniszczę!", głowa innego była nafaszerowana truflami, więc została zjedzona, jeszcze inny

[41] J. Bystroń, *Komizm*, Lwów–Warszawa: Książnica Atlas, 1939, s. 187.

[42] Za wskazanie tego utworu jako znaczącego dla omawianego zagadnienia oraz dyskusję na jego temat serdecznie dziękuję prof. Aleksandrowi Miedwiediewowi, kierownikowi Katedry Literatury Rosyjskiej i Zagranicznej Uniwersytetu Państwowego w Tiumeni.

burmistrz nakazał mieszkańcom dodawać do wszystkich potraw gorczycę i liść laurowy, następny zażądał od mieszkańców danin z potraw i po trzech dniach zmarł z przejedzenia, kolejny zastąpił nieposłuszne oddziały wojska armią ołowianych żołnierzyków. Batalię o przywództwo w Głupowie stoczyło także sześć potencjalnych burmistrzyń – jedna z nich zapewniała, że zasługuje na to stanowisko ze względu na fakt, że tę funkcję pełnił niegdyś jej mąż, druga podnosiła, że burmistrzem był jej ojciec, a trzecia – że była kiedyś faworytą pewnego burmistrza. Te groteskowe, „budzące śmiech" postaci i zachowania są przeplatane wątkami, które powodują, że ów śmiech więźnie czytelnikowi w gardle – na przykład, gdy burmistrz Borodawkin potajemnie przygotowuje projekt uchwały „o nieograniczaniu naczelników miejskich przepisami prawa" albo gdy głupowianie po raz kolejny stosują tradycyjną metodę przekonywania adwersarzy, jaką jest zrzucanie ich z cerkiewnych dzwonnic. W fikcyjnych postaciach powołanych do życia przez Sałtykowa-Szczedrina łatwo można dopatrzyć się osobistości historycznych – carów Pawła I i Aleksandra I, polityka Michała Spieranskiego, generała Aleksego Arakczejewa, a także caryc, które doszły do władzy w efekcie przewrotów pałacowych.

Niewłaściwe byłoby jednak sklasyfikowanie tego gatunku komizmu jako satyry historycznej. W jednym z listów do Aleksandra Pypina, literaturoznawcy i etnografa, autor *Dziejów*… w jednoznaczny sposób przedstawiał swoje spojrzenie na charakter utworu:

> Pogląd głoszący, jakoby moja praca była próbą satyry historycznej, jest całkowicie błędny. Absolutnie nie zajmuję się historią, a jedynie teraźniejszością. Historyczna forma opowieści była dla mnie wygodna, ponieważ pozwalała swobodniej odnosić się do zjawisk znanych ze współczesnego życia. […] Satyra historyczna nie była dla mnie celem, a jedynie formą[43].

[43] M. Saltykov-Ŝedrin, *Pis'ma A. N.Pypinu, Meždu 6 i 19 noâbrâ 1876, Petersburg* [w:] M. Saltykov-Ŝedrin, *Sobranie sočinenij v 20 tomah*, Moskva: Hudožestvennaâ literatura 1976, t. 18, s. 233–234.

Literaturoznawcy doszukują się *Dziejach*… również polemiki z innymi utworami literackimi. Jak pisze Dmitrij Nikołajew, literaturoznawca specjalizujący się w twórczości Sałtykowa-Szczedrina:

> Satyryk ten nie był zbytnio zainteresowany parodią czysto literacką. Znacznie bardziej rozwinięte w jego twórczości było parodiowanie innych tekstów – politycznych, prawnych, historycznych, publicystycznych[44].

Wydaje się więc, że w twórczości Sałtykowa-Szczedrina komizm uzyskał status pełnoprawnej, wielowymiarowej kategorii estetycznej, zdolnej stać się samodzielną osią gatunku literackiego.

Od folkloru do satyry

Analiza przywołanych utworów pozwala zaobserwować narodziny i kierunki rozwoju komizmu w pierwszych utworach rosyjskiej literatury fantastycznej. Badając zawarte w nich treści i inspiracje autorów, a także zestawiając je z datami wydania poszczególnych dzieł, można wyróżnić etapy rozwoju tej kategorii estetycznej, które odróżnia zarówno forma, jak i charakter oraz częstotliwość wplatania motywów komicznych w dzieła fantastyczne.

Pierwsze nowożytne utwory fantastyczne, które pojawiły się między rokiem 1793 i 1820, inspirowane zachodnioeuropejskimi nurtami preromantycznymi, głównie powieścią gotycką i sentymentalizmem, były całkowicie pozbawione scen, dialogów i postaci mogących w jakikolwiek sposób „wzbudzać śmiech" – nie sprzyjałyby one tworzeniu mrocznego i/lub romantycznego nastroju budowanego metodycznie przez autorów już od pierwszych wersów ich dzieł. Można zatem uznać, że dopiero wyzwolenie się autorów z ciasnego gorsetu gotyckiego sztafażu umożliwiło wprowadzanie pierwiastków komicznych do XIX-wiecznej fantastyki.

Uzasadnione wydaje się zatem stwierdzenie, że dopiero drugi etap rozwoju rosyjskiej fantastyki – przypadający na 20.–30. lata XIX w.

[44] D. Nikolaev, *Smeh Ŝedrina: očerki satiričeskoj poètiki*, Moskva: Sov. pisatel′ 1988, s. 303.

i ściśle związany z twórczością Antoniego Pogorielskiego i Aleksandra Biestużewa-Marlińskiego – można wskazać jako ten, w którym komizm pojawił się w rosyjskiej fantastyce. Podkreślmy to jednak – jest to okres zdecydowanie pionierski. W *Lafertowskiej Makownicy* mamy do czynienia z wyraźnymi zapożyczeniami motywów komicznych z folkloru, choć sprawiają one wrażenie dość chaotycznych i niepowiązanych ze sobą. Z kolei unikalny epizod komiczny, który pojawia się w *Zamku Eisen* Biestużewa-Marlińskiego, można bez większego ryzyka uznać za przypadkowy, głównym bowiem celem opisu dekapitacji Estończyka jest dosadne zilustrowanie okrucieństwa barona von Eisena, tego typu krwawe sceny zaś należą do kanonu literatury gotyckiej. Można zatem określić ten etap mianem prekursorskiego, w którym autorzy podejmowali pierwsze próby wprowadzenia elementów komicznych do fantastyki, eksperymentując z rozmaitymi formami, choć przypadki te trudno w jakikolwiek sposób skategoryzować czy nadać im wspólne cechy – zarówno ze względu na ich śladowe występowanie, jak i zróżnicowany charakter. Jednak – jako że okres ten można uznać za pionierski – należy wybaczyć twórcom owe chaotyczne i czasem niezdarne próby „wywołania śmiechu", stąd w tytule niniejszego artykułu znalazły się – zaczerpnięte z *Zamku Eisen*, ale i liturgii chrześcijańskiej – ostatnie słowa absolucji: „Absolvo te!", które (nie całkiem serio) sugerują, że twórcom tym bezsprzecznie należy się rozgrzeszenie.

Nie sposób jednak nie zauważyć, że już te pierwsze, nieśmiałe przejawy komizmu w literaturze spełniają określoną funkcję społeczną – humor jest tu formą porozumiewania się, osadzoną w relacjach społecznych[45]. Także od samego zarania tej kategorii estetycznej pełni ona rolę integrującą – jak wskazuje polski socjolog kultury Kazimierz Żygulski – prowadzi do powstania „wspólnoty śmiechu"[46] skupiającej osoby podobnie postrzegające świat, odwołujące się do tych samych kodów

[45] G. Kuipers, *Good Humor, Bad Taste: A Sociology of the Joke,* New York: Walter de Gruyter 2006, s. 7.

[46] K. Żygulski, *Wspólnota śmiechu. Studium socjologiczne komizmu*, Warszawa: PIW, 1976.

kulturowych, które umożliwiają zrozumiałą dla wszystkich interpretację wydarzeń. Ponadto, pełniąc funkcję terapeutyczną, humor pozwala odreagować różne traumatyczne doświadczenia, umożliwia zdystansowanie się od negatywnych emocji.

Na ten aspekt zwraca uwagę również wspomniany już Bogdan Dziemidok, podkreślając istotne znaczenie różnych form twórczości komicznej dla higieny psychicznej społeczeństwa, które umożliwiają skuteczne wykorzystanie komizmu jako środka umożliwiającego odprężenie i uwolnienie się od zahamowani i ograniczeń różnego rodzaju[47].

Drugą, dojrzałą fazę rozwoju komizmu w rosyjskiej literaturze fantastycznej wyznaczają daty wydania dzieł rosyjskich klasyków. Puszkin, Gogol, Turgieniew, Dostojewski czy Sałtykow-Szczedrin pełnymi garściami i w sposób jak najbardziej świadomy czerpali wzorce komiczne zarówno z tradycji ludowej, jak i dorobku prekursorów, jednak – co ważniejsze – wnieśli w rozwój gatunku własny, oryginalny wkład, bawiąc się formą, tworząc nowe konteksty i nadając im nowe znaczenia.

Istotna wydaje się konstatacja, że dopiero pojawienie się satyry w literaturze fantastycznej spowodowało, że komizm uzyskał nowy wymiar – nie był już tylko niewinnym zabiegiem stylistycznym ani pożytecznym zjawiskiem społecznym, ale stał się kostiumem umożliwiającym przemycanie do literatury rewolucyjnych treści i idei. Trafnie podsumowuje tę nową rolę – a jednocześnie przepowiada niewesołą przyszłość twórcom utworów komicznych – Stefan Garczyński, psycholog oraz pisarz-humorysta:

> Narażanie się na gniew nieba okazuje się – o ile wiemy – mniej ryzykowne niż narażenie się na gniew ziemskiej władzy. Inkwizycja posłała na stos niejednego alchemika, a „sprawiedliwość" świecka posłała za kraty niejednego humorystę, który lekceważył jej przykazania, budził śmiech „per fas et nefas" i mógł być podejrzewany o konszachty z piekielnymi mocami. […] W przeciwieństwie do alchemików humorysta obiecuje mało, tylko zabawę, ale osiąga nieraz dużo więcej. Nie ulegając radykalnym

[47] B. Dziemidok, *O komizmie*..., op.cit.

> zmianom, przyczynia się do nich, bywa awangardą rewolucyjnych przeobrażeń. […] Komizm nie zawodzi, trwa i odzwierciedla dzieje jednostek, narodów, całej ludzkości[48].

Inaczej ujmuje wagę komizmu Georges Minois, francuski historyk, który w swojej obszernej monografii poświęconej dziejom francuskiego komizmu pisze:

> Dziś, jak dawniej, śmiech ma mnóstwo możliwych znaczeń, od sarkastycznej, wykluczającej kpiny do przyjaznej złożoności, która zbliża ludzi; może być dobry, zły lub neutralny […]. Nie jest prawdą – co nazbyt często słyszymy – jakoby powody do wesołości się zmieniły. Dziś śmiejemy się niemal z tego samego co dawniej: Arystofanes, Plaut, średniowieczne farsy, Rabelais albo Molier ciągle śmieszą, a prawdopodobnie Coluche, Louis de Funes i Woody Allen bawiliby Greków i Rzymian, gdyby przybliżyć im ważne tematy naszej kultury. Zmieniły się techniki, ale nadal śmiejemy się, by wykpić, by uspokoić strach, okazać sympatię, wzmocnić więzy albo wykluczyć[49].

Na koniec trudno nie odnotować wyraźnych zbieżności, jakie występują między literaturą fantastyczną i utworami komicznymi (potraktowanymi jako osobny gatunek) – zarówno fantastyka, jak i komizm są dogodnymi kostiumami, od zarania służącymi przedstawianiu świata w sposób zawoalowany, zmuszający do zagłębiania się w strukturę fabularną i narracyjną w celu odkrycia drugiego dna i nieoczywistych znaczeń. Trudno się więc dziwić, że twórcy uprawiający któryś z tych gatunków (lub oba) nigdy nie należeli do ulubieńców władz (również tych demokratycznych, więc tym bardziej autorytarnych). Utwory komiczne i fantastyczne trafiały masowo na indeksy rozmaitej proweniencji, a los twórców był w mniejszym lub większym stopniu, ale zawsze niepewny.

---

[48] S. Garczyński, *Anatomia komizmu,* Poznań: Krajowa Agencja Wydawnicza 1989, s. 8–9.

[49] G. Minois, *Historia śmiechu i drwiny*, Warszawa: Aletheia 2021, s. 657.

Bibliografia

Bestužev-Marlinskij A., *Krov' za krov'* http://az.lib.ru/b/bestuzhewmarlins_a_a/text_0140.shtml [dostęp: 15.02.2022].

Bystroń J., *Komizm*, Lwów–Warszawa: Książnica Atlas 1939.

Dostojewski F., *Bobok*, przeł. M. Leśniewska [w:] *Opowieści niesamowite. Groza i niesamowitość w prozie rosyjskiej XIX i początku XX w.,* red. R. Śliwowski. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.

Dziemidok B., *O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj*, Gdańsk: słowo/obraz terytoria 2011.

Garczyński S., *Anatomia komizmu,* Poznań: Krajowa Agencja Wydawnicza 1989.

Gogol M., *Wij*, przeł. J. Wyszomirski [w:] *Opowieści niesamowite. Groza i niesamowitość w prozie rosyjskiej XIX i początku XX w.,* red. R. Śliwowski. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.

Jakubowski W., *Sentymentalizm w Rosji i proza narracyjna końca XVIII w.* [w:] *Historia literatury rosyjskiej*, red. M. Jakóbiec, Warszawa: PWN, 1978.

Karamzin N., *Zapiski starogo moskovskogo žitelâ,* Moskva: Moskovskij rabočij 1986.

Krestova L., *Povest' N.M. Karamzina „Sierra-Morena"*, http://lib.pushkinskij-dom.ru/Default.aspx?tabid=6563 [dostęp: 1.04.2022].

Kuipers G., *Good Humor, Bad Taste: A Sociology of the Joke,* New York: Walter de Gruyter 2006.

Kuipers G., *The sociology of humor* [w:] *The Primer of Humor Research,* red. V. Raskin, Berlin–New York Mouton de Gruyter 2008.

Lauer R., *Geschichte der Russischen Literatur*, München: C.H. Beck 2000.

Literaturnaâ ènciklopediâ terminov i ponâtij, red. A. Nikolûkin. Intelvak, Moskva 2001.

Literaturnyj ènciklopedičeskij slovar', red. V. Koževnikov, P. Nikolaev. Moskva: Sovetskaâ ènciklopediâ 1987.

Minois G., *Historia śmiechu i drwiny*, Warszawa: Aletheia 2021.

Muŝenko E., Skobelev V., Krojčik L., *Poètika skaza*, Voronež: Izd-vo Voronežskogo universiteta 1978.

Nikolaev D., *Smeh Ŝedrina: očerki satiričeskoj poètiki*, Moskva: Sov. pisatel′ 1988.

Pogorielski A., *Lafertowska Makownica*, przeł. I. Bajkowska [w:] *Opowieści niesamowite. Groza i niesamowitość w prozie rosyjskiej XIX i początku XX w.,* red. R. Śliwowski. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.

Puszkin A., *Dama pikowa*, tłum. S. Pollak [w:] *Opowieści niesamowite. Groza i niesamowitość w prozie rosyjskiej XIX i początku XX w.,* red. R. Śliwowski. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.

Puszkin A., *Trumniarz*, tłum. S. Pollak [w:] A. Puszkin, *Opowieści*. Wrocław – Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1973

Russkaâ fantastika XIX veka, http://www.rusf.ru/rsf-XIX/karamzin.htm [dostęp: 04.04.2022].

Russkaâ fantastičeskaâproza èpohi romantizma (1820 - 1840 gg.): Sbornik proizvedenij, red. A. Karpov, Sankt Peterburg: Izdatel′stvo Leningradskogo universiteta 1991.Saltykov-Ŝedrin M., *Pis'ma A. N.Pypinu. Meždu 6 i 19 noâbrâ 1876, Petersburg* [w:] Saltykov-Ŝedrin M., *Sobranie sočinenij v 20 tomah*, Moskva: Hudožestvennaâ literatura 1976.

Semczuk A., *Iwan Turgieniew* [w]: *Historia literatury rosyjskiej,* red. M. Jakóbiec, Warszawa: PWN 1976.

Slovar′ literaturovedčeskih terminov, red. L. Timofeev, S. Turaev, Moskva: Prosveŝenie 1974.

Slovar′ literaturovedčeskih terminov, red. S. Belokurova, http://gramma.ru/LIT/?id=3.0 [dostęp: 1.04.2022].

Somov O., *Kievskie ved'my,* https://www.litmir.me/br/?b=41253&p=1 [dostęp: 30.01.2022].

Tolkovyj slovar′ russkogo âzyka, red. S. Ožegov, N. Švedova, https://slovarozhegova.ru/ [dostęp: 1.04.2022].

Turgieniew I., *Stuk… Stuk… Stuk!*, tłum. M. Brzozowska [w:] I. Turgieniew, *Dzieła wybrane*, t. III, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1955.

Wielki słownik polsko-rosyjski, red. D. Hessen, R. Stypuła. Warszawa–Moskwa: Wiedza Powszechna – Russkij Âzyk 1988.

Żygulski K., *Wspólnota śmiechu. Studium socjologiczne komizmu.* Warszawa: PIW 1976.

***Absolvo te!* comicality in the first Russian fantastic works**

The article analyzes the first stories of modern Russian fantastic literature in terms of its comic motifs. The sources and forms of comicality are identified, as well as their meaning and the reasons why the authors who laid the foundations for Russian fantastic genre used comic elements at the turn of the 18th and 19th centuries. The first authors of the Russian fantastic literature, such as Nikolai Karamzin, Alexandr Bestuzhev-Marlinsky, Antony Pogorelsky or Orest Somov, were strongly influenced by pre-romantic trends, for which comism was a completely strange category, contrary to their nature. However a bit later, more popular Russian fantastic writers, such as Nikolai Gogol, Alexandr

Pushkin, Ivan Turgenev and Fyodor Dostoyevsky, creators of the fantastic literature of that period, did not avoid comic elements in their works.

K e y w o r d s: comicality, comism, Russian literature, fantastic works, Nikolai Karamzin, Alexandr Bestuzhev-Marlinsky, Antony Pogorelsky, Orest Somov, Nikolai Gogol, Alexandr Pushkin, Ivan Turgenev, Fyodor Dostoyevsky

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.221-232

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220710

Data przesłania: 02.07.2022
Data akceptacji: 24.07.2022

Justyna Szlachta-Ignatowicz
Uniwersytet Warszawski
j.szlachta-ignatowicz@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-8889-1535

EWOLUCJA STEREOTYPU MATKI POLKI

Artykuł podejmuje tematykę ewolucji stereotypu/mitu Matki Polki. Punktem wyjścia rozważań stały się dwie pozycje o charakterze socjologiczno-statystycznym a inspiracją książka Anny Dziewit-Meller. W trakcie rozważań została stworzona swoista klasyfikacja kategorii Matki Polki, która ukazuje ewolucję omawianego stereotypu/mitu. W dalszej części podjęto rozważania dotyczące samego wizerunku Matki Polski, m.in. m.in.z punktu widzenia mężczyzn i kobiet oraz mieszkańców wsi i miasta.

Słowa kluczowe: Matka Polka, feminizm, mężczyzna, kobieta

Inspiracją do przemyśleń nad ewolucją stereotypu Matki Polki stała się książka Anny Dziewit-Meller „Damy, dziewczyny, dziewuchy”[1]. Autorka w prosty sposób (jest to bowiem książka dla dzieci) opowiada kilka historii o zapomnianych (lub niedocenionych) kobietach, które odegrały niebagatelną rolę w historii Polski. Jest tu więc historia m.in. Elżbiety Drużbackiej, Magdaleny Bendzisławskiej, Marii Skłodowskiej-Curie, Narcyzy Żmichowskiej, Zofii Stryjeńskiej czy Krystyny Krahelskiej. Są to zazwyczaj kobiety silne, często walczące, niezaprzeczalnie odważne, które zrywają z mitem słabej kobietki, nieradzącej sobie z męskim świa-

[1] A. Dziewit-Meller, *Damy, dziewuchy, dziewczyny. Historia w spódnicy*, Kraków: Znak 2017.

tem. Żadna z tych postaci nie wpisuje się w mit Matki Polki, skupionej wokół domu, rodziny, poświęcającej swe życie w imię przekazywanych z pokolenia na pokolenie zasad. Historie, notabene skierowane do najmłodszego pokolenia, okazały się skutecznym bodźcem do przeanalizowania kondycji współczesnego wizerunku Matki Polki.

Punktem wyjścia rozważań stały się wyniki badań Głównego Urzędu Statystycznego, zebrane w pozycji *Kobiety w Polsce. Women in Poland*[2]. Pozycja ta w formie wyników badań statystycznych pokazuje kondycję najważniejszych obszarów dotyczących życia kobiet[3]. Wszystkie zanalizowane obszary ukazują ogólny (całościowy) wizerunek. Charakteryzują różne aspekty życia polskich kobiet – począwszy od informacji podstawowych (dotyczących wieku, wykształcenia) poprzez zagadnienia charakteryzujące ich codzienną egzystencję, zakończywszy na temacie o charakterze międzykulturowym, ukazującym kobiety w krajach Unii Europejskiej. Ostatni aspekt stanowi ważne porównanie – zestawia sytuację kobiet polskich z sytuacją kobiet w innych krajach europejskich, pokazuje podobieństwa i wyjaskrawia różnice. Drugą istotną pozycją o charakterze sprawozdawczym jest książka Anny Czerwińskiej i Joanny Piotrowskiej *20 lat, 20 zmian. Raport. Kobiety w Polsce w okresie transformacji 1989–2009*[4], która ukazuje ewolucję wizerunku polskiej kobiety. Autorki próbują wskazać przyczyny zmian oraz pokazać najważniejsze tendencje.

Analiza treści wspomnianych dwóch książek stanowi punkt wyjścia dalszych rozważań. Zebrane materiały pozwalają przyjrzeć się najważniejszym aspektom dotyczącym wizerunku polskiej kobiety na

[2] Zob. *Kobiety w Polsce. Women in Poland*, red. H. Dmochowska [oprac. I.E. Kotowska, R.W. Siemieńska-Żochowska, W. Łagodziński], Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych 2007.

[3] Są to: Dane demograficzne; Zdrowie; Edukacja i nauka; Rodzina i gospodarstwo domowe; Aktywność ekonomiczna; Źródła utrzymania. Dochody. Spożycie; Budżet czasu. Turystyka. Sport; Kobiety w organach przedstawicielskich; Przemoc w rodzinie i przestępczość; Kobiety w krajach Unii Europejskiej.

[4] Zob. A. Czerwińska, J. Piotrowska, *20 lat, 20 zmian. Raport. Kobiety w Polsce w okresie transformacji 1989–2009*, Warszawa: Fundacja Feminoteka 2009.

przestrzeni kilku dekad, dokonać analizy zmian oraz zastanowić się nad potencjalnymi dalszymi przeobrażeniami.

W trakcie analizy tekstów sprawozdawczo-statystycznych wykrystalizowało się wiele pytań. Czy wizerunek Matki Polki to mit czy może jednak stereotyp? Czy i jak zmienił swe oblicze na przestrzeni czasu? Czy nadal funkcjonuje w społeczeństwie? Czy jest podobnie postrzegany ze strony współczesnych mężczyzn i kobiet? Czy widać różnice w tkance miejskiej i wiejskiej? To tylko niektóre pytanie, które pojawiły się w trakcie analizy danych wspomnianych wyżej pozycji. Na potrzeby artykułu zostaną omówione tylko wymienione wcześniej zagadnienia.

Na początku warto się zastanowić, czy wizerunek Matki Polki to mit czy stereotyp. Ogólnie nie napotyka się trudności związanych ze zdefiniowaniem, czym jest stereotyp. Badacze różnych dziedzin naukowych tworzą definicje stereotypu do celów swych badań (w swej dziedzinie), lecz w zasadzie każda z tych definicji jest podobnej treści. Zazwyczaj mówi się, że stereotyp jest uproszczoną konstrukcją myślową, która zawiera komponent poznawczy i emocjonalny oraz przeświadczenie dotyczące danego zjawiska. Do podobnych wniosków doszła psycholog Ida Kurcz, która stwierdziła, że „Stereotypy są jakąś formą klasyfikacji, która z istoty swej jest nieciągła, ale która posługuje się zbiorem atrybutów zmieniających się na wymiarach ciągłych. W efekcie dochodzi do uproszczeń”[5]. Stereotypy to funkcjonujące w świadomości ludzkiej uproszczone i skrótowe obrazy rzeczywistości, które uogólnione, często niezgodne z rzeczywistością, a również nieweryfikowalne mogą być krzywdzące dla danej grupy społecznej. Wystarczy przywołać stereotypy niemądrej blondynki czy kobiety jako słabego kierowcy, które deprecjonują prawdziwe cechy wspomnianych postaci.

Wydawałoby się, że nie ma również problemów z definicją mitu. Mit definiuje się jako opowieść o bogach oraz herosach, która zawiera wy-

[5] I. Kurcz, *Stereotypy, prototypy i procesy kategoryzacji*, [w:] *Kolokwia psychologiczne. Pismo Komitetu Nauk Psychologicznych PAN,* t. 1: *Stereotypy i uprzedzenia*, red. Z. Chlewiński, I. Kurcz, Warszawa: Instytut Psychologii PAN 1992, s. 33.

jaśnienie sensu świata[6]. W XX wieku pojawiło się nowe, potoczne znaczenie mitu jako zmyślonej historii, błędnego przypuszczenia lub sądu.

Warto zastanowić się, czy mówiąc o Matce Polce, nie myślimy właśnie o pewnym już nieaktualnym micie, stale kulturowo powielanym i wpajanym przez tradycje rodzinne i społeczne. Każdy Polak[7] potrafi określić, jakie cechy powinna posiadać owa mityczna (stereotypowa) Matka Polka. Jednak w przypadku wskazania współczesnych realnych przykładów zadanie nie jest już takie proste. Dla jednych postawa konkretnej kobiety będzie wizerunkiem typowej Matki Polki, dla innych unowocześnioną jej formą bądź przejawem feminizmu. Niewątpliwie wiedzę na temat stereotypowej Matki Polki Polacy czerpią z polskiej literatury pięknej, która nie stroni od wizerunków kobiet poświęcających swe życie nie tylko rodzinie, lecz najczęściej Polsce. Warto w tym miejscu przypomnieć wiersz Adama Mickiewicza *Do matki Polki*, w którym podmiot liryczny ukazuje najwłaściwszy model wychowania młodego Polaka. Najważniejszą rolę w tym procesie odgrywa matka, która ma przygotować chłopca do walki, która zapewne zakończy się porażką. Syn natomiast ma być gotowy do oddania życia lub wolności w imię Ojczyny. Podobny wydźwięk mają wiersze Juliusza Słowackiego *Do matki*, Tadeusza Borowskiego *Kolęda zła* czy Krzysztofa Kamila Baczyńskiego *Elegia o chłopcu polskim*, które ukazują aktualność tematu wpajania młodym ludziom (najczęściej chłopcom) gotowości do walki oraz oddania życia za Ojczyznę.

Przyglądając się wizerunkowi Matki Polki (w literaturze, jak również analizując teksty socjologiczne), nietrudno zauważyć, że przeszedł on dosyć istotną ewolucję[8]. Inne znaczenie przybierał pod koniec XIX w.,

[6] Np. mit o Hefajstosie, Prometeuszu, Demeter i Korze.

[7] Warto zaznaczyć, że tylko w tradycji polskiej występuje Matka Polka. W innych kulturach rola taka jest nieobecna.

[8] Warto zastanowić się w tym miejscu, czy można mówić o ewolucji jakiegoś stereotypu i zadać sobie pytanie, czy stereotyp nie jest może pojęciem nie poddającym się ewolucji. Odpowiedź na to pytanie wymaga oddzielnego opracowania. Na potrzeby tego artykułu zakładam, że można mówić o ewolucji stereotypu, pokazując jego zmiany.

inne w czasie wojen, jeszcze inne w czasach pokoju. Warto zastanowić się, czy za każdym razem nie mówimy w rzeczywistości o pewnym stereotypie (czy wręcz micie), który zmienia jedynie swe atrybuty i dostosowuje swe komponenty do aktualnych potrzeb społeczeństwa. W każdej epoce występuje mit/stereotyp Matki Polski odnosi się jednak wrażenie, że jest on aktualizowany i dopracowany do obowiązującej rzeczywistości. Inaczej postać Matki Polki dostrzega Polak z czasów rozbiorów, wojny a zdecydowanie inaczej współczesny człowiek, którego główną, typowo kapitalistyczną, namiętnością jest chęć posiadania jak największej ilości dóbr materialnych.

Warto zaznaczyć, że szczególną rolę w kształtowaniu mitu/stereotypu Matki Polki odegrała i dalej odgrywa tradycja chrześcijańska, która pragnie ukazywać kobietę jako osobę w pełni oddaną rodzinie, rezygnującą z własnych aspiracji zawodowych, której głównym zadaniem powinno być macierzyństwo i związana z tym troska o dobre wychowanie potomków. Oczywiście zmiany społeczno-demograficzne przyczyniły się do wysublimowanych zmian w postrzeganiu funkcji kobiety w życiu rodziny. Odnosi się jednak wrażenie, że do chwili obecnej niezmiennie głównym zadaniem kobiety powinna być posługa jako żony i matki. Warto zastanowić się, czy dotyczy to tylko religii chrześcijańskiej, czy może wszystkich religii monoteistycznych, których bóg utożsamiany jest z mężczyzną. Podobną rolę przypisuje się bowiem kobiecie w judaizmie czy islamie, co może wskazywać na poddańczą, drugoplanową jej rolę. Kobieta ma być dopełnieniem mężczyzny, ma dbać o jego potrzeby przyczyniając się tym do jego sukcesu i szczęścia.

Z powyższych rozważań można wysnuć wniosek, że stereotyp/mit Matki Polski został stworzony przez mężczyznę, który posiadając sprecyzowany wizerunek kobiety, pragnął wcielać go za każdym razem w życie. W centrum stawiał realizację swych potrzeb i ambicji, pomijając przy tym jakiekolwiek dążenia kobiety. Często partnerkę uważał jako swą własność, co uwidaczniało się w jej traktowaniu oraz odnoszeniu się do jej codziennych potrzeb.

Przyglądając się wizerunkowi kobiety (mając na myśli Matkę Polkę) na przestrzeni wieków, można zauważyć pewną ewolucję jej funkcji i wyróżnić kilka charakterystycznych etapów. Roboczo każdemu etapowi nadano tytuł, który wskazuje, jaką rolę kobieta spełniała w omawianym czasie.

Pierwszą kategorią jest **Matka Polka walcząca**, która dotyczy głównie czasów porozbiorowych, gdy następuje upadek państwowości polskiej. Wydarzenie to przyniosło kobietom zaproszenie do polskiej wspólnoty narodowej. Wcześniej bez praw – sprawy państwa należały bowiem do mężczyzn – otrzymały możliwość uczestnictwa w życiu publicznym. Niestety, nie był to bezinteresowny dar. Otrzymały nie przywilej, a wręcz obowiązek wychowywania synów (o córkach raczej się nie wspomina) w duchu patriotycznym. To wtedy właściwie rodzi się mit Matki Polki[9]. Głównym zadaniem kobiet było macierzyństwo i poświęcenie się dla rodziny. Oczekiwano, że wychowają młodych ludzi, którzy pójdą walczyć za ojczyznę. Wydawałoby się, że tytuł, jaki został nadany temu etapowi, jest błędny, wspomina bowiem o kobiecie walczącej, w rzeczywistości zaś przedstawiana jest poświęcająca się wychowaniu matka. Poprzez odpowiednie wychowanie i przygotowanie młodego pokolenia Matka Polka walczyła (albo miała walczyć) o ojczyznę. Warto pamiętać przy tym, że Matka Polka walcząca to nie tylko czasy porozbiorowe, to również czasy wojenne i międzywojenne. Rola kobiety nie skupiała się wtedy tylko na pielęgnacji domu. Spadały na nią obowiązki utrzymania rodziny, przejęcie obowiązków mężczyzn, którzy w tym czasie walczyli na froncie lub w innym miejscu działań wojennych.

Drugą kategorią jest wizerunek **Matki Polki dbającej**. Model ten wykrystalizował się w zasadzie po zakończeniu II wojny światowej i wprowadzeniu w Polsce ustroju socjalistycznego. Kobieta nie była już zmuszona przejmować obowiązków mężczyzny, który powrócił do

[9] S. Walczewska, *Damy, rycerze i feministki. Kobiecy dyskurs emancypacyjny w Polsce*, Kraków: Wyd. „eFKa" 1999, s. 53–56.

domu. Powiększyła jednak zakres swych czynności, do opieki nad domem i rodziną doszły jej obowiązki zawodowe. Zazwyczaj tłumaczyła to chęcią polepszenia sytuacji rodziny. Warto w tym miejscu przypomnieć, że oficjalną możliwość podjęcia pracy zarobkowej kobiety otrzymały po uzyskaniu w 1918 roku praw wyborczych. Uzyskane prawa umożliwiały im pełnoprawne funkcjonowanie w życiu społecznym[10]. Niebagatelną rolę odegrała tutaj propaganda komunistyczna, która ukazywała kobiety pracujące, ubierając to w slogany o równouprawnieniu. W rzeczywistości było to niezwykle praktyczne podejście rządzących do zaistniałej sytuacji. W wyniku poniesionych ofiar wojennych brakowało rąk do pracy, więc każda chętna osoba stawała się ważnym ogniwem w odbudowie kraju. Nieco inną perspektywę sytuacji pracownic (głównie w przemyśle ciężkim na Śląsku) pokazuje historyczka Małgorzata Fidelis, która w rozmowie z Adamem Leszczyńskim, nawiązując do socjalistycznych rzekomych haseł równouprawnienia, stwierdza, że „[w] przemyśle ciężkim mężczyźni wykonywali tę pracę, która była bardziej zmechanizowana, lepiej płatna, i określana jako «wykwalifikowana», a więc bardziej prestiżowa. Kobiety były zatrudniane przy czynnościach, które wymagały dużo siły fizycznej”[11]. Stąd otrzymanie podobnych stanowisk uważały za awans społeczny – oznaczałoby to dla nich wykonywanie lżejszej pracy, która odbywałaby się w jednym miejscu i nie była uzależniona od aktualnych warunków atmosferycznych.

Nietrudno zauważyć, że bardzo często była to **Matka Polka umęczona**. Nadmiar obowiązków zawodowych i rodzinnych nie wpływał na lepszą kondycję rodziny, lecz wręcz osłabiał jej relacje. Kobiety były przepracowane i zmęczone, a tym samym nieskore do świadomego podtrzymywania więzi towarzyskich i rodzinnych. Uważały, że spełniają swe zadania społeczne, nie zastawiając się nad ich głębszym sensem. Postawę taką uwidaczniają szczególnie bohaterki PRL-owskich seriali, które uka-

[10] Pomimo ówczesnych nowoczesnych zmian ustawodawczych żywo dyskutowano nad kwestią równości płci.

[11] *Kobiety w PRL-u*, rozmowa Adama Leszczyńskiego z Małgorzatą Fidelis, „Wysokie Obcasy”, 17 czerwca 2011.

zywane są jako pracownice oraz kobiety pełniące poszczególne role w rodzinie. Warto zaznaczyć, że kobiety te nigdy nie analizują swej pozycji życiowej, nie zastanawiają się nad swym losem, przyjmują wyznaczone zadania i wypełniają je według narzuconego schematu. Oczywiście, był to wizerunek propagandowy, który miał pokazywać narzucany wzorzec. Analizując postawy współczesnych Polaków, odnosi się wrażenie, że wzorzec ten wszedł w świadomość nie tylko PRL-owskiego społeczeństwa, ale utrzymuje się w postrzeganiu współczesnego społeczeństwa polskiego.

Czasy PRL-u ukształtowały wizerunek **Matki Polki – kobiety samodzielnej, samowystarczalnej**. Emancypacja kobiet, a później możliwość pracy zarobkowej przyczynił się do wykrystalizowania się mitu kobiety samodzielnej, zaradnej, która potrafi sama zadbać o rodzinę. W pewnym momencie kobiety zaczęły przejmować obowiązki mężczyzn, przeświadczonych o swym głównym zadaniu, jakim jest utrzymanie finansowe rodziny. Jest to widoczne szczególnie w dzisiejszych czasach, gdy wręcz wymaga się od kobiet zaradności, a jeśli kobieta nie wykazuje takiej postawy, uważa się ją za osobę słabą, niezdolną do funkcjonowania we współczesnym świecie.

Ważnym momentem przełomowym stał się wizerunek **Matki Polki świadomej swej seksualności**. Seksualność kobiet była tematem tabu, a rolę kobiet postrzegano przez pryzmat macierzyństwa. Uważano, że jedynym jej zadaniem jest podtrzymywanie gatunku, poprzez narodziny kolejnych dzieci, bez przywileju jakichkolwiek przyjemności cielesnych, które to przysługiwały jedynie mężczyźnie. Nie zastanawiano się nad jej seksualnością. Jeszcze Zygmunt Freud uważał, że kobiety nie posiadają seksualności. Dopiero wiek XX przyniósł zmianę, która dostrzegła seksualny obszar życia kobiety[12].

Poprzednie opisy pokazywały Matkę Polkę jako poświęcającą się matkę oraz kobietę pracującą. Współczesnej Matce Polce przypisuje

[12] Zob. D. Pauluk, *Modele ról kobiety w podręcznikach do wychowania seksualnego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2005, s. 75–101.

się duże większe wyzwania oraz stawia bardziej wygórowane zadania. Współczesna **Matka Polka** to **supermatka**. Model ten uwidacznia się szczególnie we współczesnym świecie, a kreują go głównie media. Współczesna kobieta, pokazywana codziennie w środkach masowego przekazu, to zadbana, energiczna, wypoczęta kobieta sukcesu, posiadająca szczęśliwą pełną rodzinę i znajdująca przy tym czas na rozwijanie swych zainteresowań i pasji. To kobieta cyborg, spełniająca się w każdym obszarze swego życia. Niestety jest to często życie na pokaz, a kobiety doświadczają depresji oraz popadają w pułapkę własnych wygórowanych ambicji. Próbują być tak idealne jak bohaterki reklam i seriali, zapominając jednocześnie przy tym o swych prawdziwych możliwościach fizyczno-psychicznych.

Przyglądając się powyższym etapom nie trudno zauważyć, że niebagatelną rolę w rozwoju samoświadomości kobiet odegrał ruch feministyczny, który wskazał kobietom potencjalne możliwości. Zapoczątkowany w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych w XIX wieku jako ruch społeczny (pod nazwą feminizmu pierwszej fali) przyczynił się do zmian w systemach prawnych. Po nadaniu kobietom praw wyborczych ruch osłabł, nabrał jednak na sile w latach 70. XX wieku (feminizm drugiej fali), dotykając kwestii równouprawnienia kobiet na rynku pracy, tematu aborcji oraz kobiecej seksualności. Obecnie ruch feministyczny znajduje się w trzeciej fali, która charakteryzuje się połączeniem założeń ruchu feministycznego z nurtami teorii społecznej czy ekologizmem. Warto przy tym pamiętać, że z wywalczonych przez ruch feministyczny praw korzysta prawie każda współczesna kobieta – może bowiem studiować, pracować, spełniać swe pasje czy decydować o składzie rządu.

Warto zadać sobie pytanie, kim właściwie jest dzisiaj Matka Polka i czy istnieje jeszcze jej tradycyjny wizerunek? Niezaprzeczalnie współczesny wizerunek Matki Polski to misterny splot wszystkich wymienionych modeli. Narzuca się jej obowiązek odpowiedniego wychowania potomstwa (w duchu patriotyzmu i w poszanowaniu ojczystych tradycji). Zazwyczaj pracuje zawodowo, nie zaniedbuje jednak przy tym obowiązków domowych. Jest świadoma swych praw, uczuć czy seksu-

alności. Obserwuje medialne trendy i próbuje się do nich dostosować. Warto zastanowić się jednak, czy jest to jeszcze wizerunek Matki Polki czy może świadomej, wyzwolonej kobiety. Niewątpliwie wszystko zależy od otoczenia, w jakim żyje, i od osób, z którymi przebywa. Dla jednych będzie przedstawicielką stereotypu/mitu typowej Matki Polski, gdy jednocześnie dla innych będzie przykładem wyzwolonej kobiety sukcesu.

Wizerunek Matki Polki nieco inaczej wyobrażają sobie mężczyźni, inaczej same kobiety. Warto pokusić się o zróżnicowanie mężczyzn ze względu na wiek jak również na rolę społeczną, jaką odgrywają w społeczeństwie. Najstarsze pokolenie męskie postrzega kobietę jako opiekunkę domu, gospodynię, która powinna poświęcić się dla dzieci i rodziny. Wynika to zapewne z przekazywanych wzorców kulturowych i tradycji religijnej. Zazwyczaj są to mężczyźni o wykształceniu zawodowym, o praktycznym podejściu do życia. Ich wyobrażenia dotyczące rodziny skupiają się wokół utrzymującego dom męża oraz dbającej o rodzinę kobiety. Mężczyźni ci nie dopuszczają możliwości rozwoju zawodowego kobiety. Są przeświadczeni o konieczności podporządkowania żony mężowi. Im mężczyźni młodsi, tym częściej dostrzegają wielozadaniowość kobiety, jej pragnienie spełniania się na wielu płaszczyznach. To ci mężczyźni często aktywnie uczestniczą w wychowaniu potomstwa, zaznaczając przy tym, że nie pomagają swej żonie w prowadzeniu domu a wspólnie z nią tworzą ten dom.

Interesujące jest postrzeganie wizerunku matki (i tym samym stereotypowej/mitycznej Matki Polki) przez same kobiety. Część z nich w dalszym ciągu postrzega siebie jako specyficznego menedżera życia rodzinnego[13], bez którego rodzina nie mogłaby w żaden sposób funkcjonować. Przepełnione wpojonymi przez pokolenia zasadami o ambitnej roli matki nie dopuszczają do pomocy partnerów. Wychodzą z założenia, że to one najlepiej wykonują powierzone im przez społeczeństwo

[13] Zob. A. Titkow, D. Duch-Krzysztoszek, B. Budrowska, *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2004, s. 65.

role i nie potrzebują w tym zakresie żadnej pomocy oraz rad. Oczywiście coraz więcej kobiet dostrzega męski potencjał w obszarze prowadzenia domu, tworząc związki o charakterze partnerskim, w których istnieje sprawiedliwy podział obowiązków oraz odpowiedzialność za wychowanie potomstwa.

Warto zastanowić się, czy można dostrzec różnice w postrzeganiu wizerunku kobiety w tkance miejskiej i wiejskiej. Niewątpliwie takie różnice uwidaczniały się na początku XX wieku. Kobiety pochodzące ze wsi nie miały dostępu do powszechnych w mieście udogodnień. Bardzo często kobiety te nie rozumiały siebie nawzajem, co rodziło wiele niedomówień, a często i konflikty. Obecnie wizerunek Matki Polki uzależniony jest nie od miejsca pochodzenia, ale od wykształcenia, a przede wszystkim od przekonań danej osoby, otoczenia, a w dalszej kolejności tradycji i przekazu międzykulturowego.

Niewątpliwie stereotyp Matki Polki przeszedł ewolucję. Początkowo oznaczał całkowite podporządkowanie się kobiety roli matki, jej poświęcenie się w celu odpowiedniego wychowania dzieci. Z upływem czasu i wraz ze zmianami społecznymi zmieniała się rola kobiety. Zaczęto dostrzegać inne aspekty, jej ambicje zawodowe, pasje. Zmieniała się również świadomość mężczyzn, którzy zaczęli współpracować z kobietami w obszarze wychowania dziecka, łączenia obowiązków domowych.

Stereotyp Matki Polki będzie istniał, niemożliwe jest bowiem nagłe wyrugowanie go ze świadomości społecznej. Ważne jest jednak, aby przeciętna kobieta, przyjmując rolę Matki Polki, czuła, iż nie jest to narzucony obowiązek, obiekt kpin i drwin, lecz świadomie podjęta przez nią decyzja, dająca możliwość satysfakcji.

Bibliografia

Czerwińska A., Piotrowska J., *20 lat, 20 zmian. Raport. Kobiety w Polsce w okresie transformacji 1989–2009,* Warszawa: Fundacja Feminoteka 2009.

Dziewit-Meller A., *Damy, dziewuchy, dziewczyny. Historia w spódnicy*, Kraków: Znak 2017.

Graff A., *Rykoszetem. Rzecz o płci, seksualności i narodzie*, Warszawa: W.A.B. 2008.

Knapik W., *Kobieta w wiejskiej społeczności lokalnej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2008.

Kolokwia psychologiczne. Pismo Komitetu Nauk Psychologicznych PAN. Tom 1: *Stereotypy i uprzedzenia*, red. Z. Chlewiński, I. Kurcz, Warszawa: Instytut Psychologii PAN 1992.

Kobieta a patriotyzm. Konteksty historyczno-pedagogiczne, red. E.J. Kryńska, Ł. Kalisz, A. Konopacki, Białystok: Trans Humana 2012.

Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. IX, Warszawa: DiG 2006.

Kobiety w Polsce. Women in Poland, red. Halina Dmochowska [oprac. I.E. Kotowska, R.W. Siemieńska-Żochowska, W. Łagodziński], Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych 2007.

Kobiety w PRL-u, rozmowa Adama Leszczyńskiego z Małgorzatą Fidelis, „Wysokie Obcasy", 17 czerwca 2011.

Oblicza męskości i kobiecości, red. A. Wachowiak, Szczecin: „Pedagogium" Wyd. OR TWP 2012.

Od kobiety do mężczyzny i z powrotem. Rozważania o płci w kulturze, red. J. Brach-Czaina, Białystok: Trans Humana 1997.

Pauluk D., *Modele ról kobiety w podręcznikach do wychowania seksualnego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2005.

Titkow A., Duch-Krzysztoszek D., Budrowska B., *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2004.

Walczewska S., *Damy, rycerze i feministki. Kobiecy dyskurs emancypacyjny w Polsce*, Kraków: „eFKa" 1999.

The evolution of the polish mother's stereotype

The article deals with the evolution of the stereotype / myth of the Polish Mother. The starting point for the considerations were two sociological and statistical books, and the inspiration was the newest book by Anna Dziewit-Meller. During the considerations, a specific classification of the category of the Polish Mother was created, which shows the evolution of the stereotype / myth in question. In the next part, considerations concerning the very image of the Mother of Poland were discussed, inter alia, from the point of view of men and women as well as inhabitants of the countryside and the city.

K e y w o r d s : Polish mother, feminism, man, woman

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.233-246

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220711

Data przesłania: 05.03.2022
Data akceptacji: 30.03.2022

Anna Błachowicz-Wolny
Uniwersytet Warszawski
anblachwol@tlen.pl
ORCID: 0000-0002-3092-6280

Ewa Błachowicz
Uniwersytet Rzeszowski
egbwa@wp.pl
ORCID: 0000-0002-9246-5272

Polka walcząca w czerni – językowo-kulturowa analiza haseł protestu kobiet w 2020 roku w Polsce, Chorwacji i Serbii

Artykuł jest przeglądem i analizą haseł zapisanych na transparentach podczas protestów kobiet organizowanych jesienią 2020 r. w Polsce, Chorwacji i Serbii. Demonstracje zorganizowane przez stowarzyszenia kobiece pod ambasadami RP stanowiły wsparcie dla protestujących Polek. Klasyfikacja zebranego materiału pokazuje postawy i emocje nadawców oraz jest wyrazem aktualnych poglądów społeczeństwa w Polsce, Chorwacji i Serbii.

S ł o w a k l u c z o w e: protesty kobiet, perswazja, analiza językowa

22 października 2020 r. w Polsce zostały zaostrzone przepisy aborcyjne. Trybunał Konstytucyjny orzekł, że rozporządzenie ustawy antyaborcyjnej z 1993 r., zezwalające na aborcję w przypadku ciężkiego i nieodwracalnego upośledzenia płodu albo nieuleczalnej choroby zagrażającej jego życiu, jest niezgodne z konstytucją[1]. Wyrazem sprzeciwu

[1] J. Kuraś, *Wyrok ws. aborcji opublikowany w Dzienniku Ustaw. Przepis o przerwaniu ciąży traci moc*, https://www.rp.pl/prawo-karne/art306221-wyrok-ws-aborcji-opublikowany-w-dzienniku-ustaw-przepis-o-przerwaniu-ciazy-traci-moc [dostęp: 08.10.2021].

wobec zaistniałej sytuacji była fala protestów w całym kraju. 28 października w Polsce odnotowano 410 protestów, w których uczestniczyło ponad 430 tysięcy osób[2]. Protesty, które odbyły się w tamtym czasie, uważa się za największe demonstracje w Polsce od 1989 r. i w ocenie niektórych komentatorów za najliczniejsze protesty uliczne w historii Polski[3].

W tym samym czasie na ulicach w Chorwacji i Serbii miały miejsce protesty wspierające działania Polek. Chorwatki protestowały w Zagrzebiu, Szybeniku i Zadarze; Serbki w Belgradzie. Zarówno w Zagrzebiu, jak i w Belgradzie manifestacje odbywały się przed siedzibami polskich ambasad.

W mediach i debacie publicznej protesty z lat 2016–2018 określane były mianem „Czarnych Protestów". Początkowo nazwa dotyczyła konkretnej akcji online, zainicjowanej przez Gochę Adamczyk z Partii „Razem". Akcja polegała na umieszczaniu w sieci zdjęć w czarnych ubraniach z napisem #CzarnyProtest. Dzięki mediom społecznościowym nazwa ta stała się na tyle popularna, że przylgnęła do kolejnych manifestacji. Największe ogólnopolskie protesty zyskały miano Czarnego Poniedziałku (3.10.2016), Czarnego Wtorku (3.10.2017) i Czarnego Piątku (23.03.2018)[4].

Istota czarnych protestów nie sprowadzała się jedynie do walki przeciwko zaostrzeniu ustawy aborcyjnej czy walki o liberalizację przepisów, ponieważ kontekst społeczny tych manifestacji był szerszy. Kobiety domagały się przede wszystkim pełni praw reprodukcyjnych

[2] W. Karpieszuk, *Komendant główny policji: Na ulice wyszło 430 tys. osób w 410 protestach*, https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,26456443,komendant-glowny-policji-na-ulice-wyszlo-430-tys-osob-w-410.html [dostęp: 10.10.2021].

[3] M. Chołodowski, *Strajk Kobiet. Czas wykorzystać tę siłę*, https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,26620308,strajk-kobiet-czas-wykorzystac-te-sile.html [dostęp: 11.10.2021].

[4] *Bunt kobiet. Czarne Protesty i Strajki Kobiet*, red. E. Korolczuk, B. Kowalska, J. Ramme, C. Snochowska-Gonzales, Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności 2019, s. 31, https://www.ecs.gda.pl/library/File/nauka/e-booki/raport/ECS_raport_buntkobiet.pdf [dostęp: 11.11.2021].

w Polsce, sprzeciwiały się patriarchalnemu porządkowi społecznemu. Żądały m.in. rzetelnej edukacji seksualnej, dostępu do bezpłatnej antykoncepcji, badań prenatalnych najnowszej generacji, wdrożenia i stosowania Konwencji Antyprzemocowej, ochrony ofiar i izolacji sprawców, poprawy sytuacji ekonomicznej kobiet, skutecznego ściągania alimentów przez państwo i karania dłużników alimentacyjnych[5]. Kobiety dodatkowo domagały się wolnych sądów, wolnych mediów, postulowały zwiększenie praw osób LGBTQIA+, osób z niepełnosprawnościami. Podczas czarnych protestów wielokrotnie manifestowana była obecność Polski w strukturach unijnych.

Hasła zapisane na transparentach przedstawianych podczas protestu kobiet stanowiły główną formę wyrażania poglądów w przestrzeni publicznej i były jedyną drogą komunikacji obywateli z aparatem władzy.

Zgodnie z definicją słownikową hasło to „myśl przewodnia, idea, dewiza; zdanie"[6]. Hasło jest swoistego rodzaju komunikatem, który w lapidarnej formie przedstawia określone treści, wywołuje emocje, prowokuje do dyskusji. Hasła demonstrowane podczas ulicznych manifestacji mają wyjątkową moc perswazyjną. Są celne, oryginalne, zwięzłe, wyraziste i łatwe do zapamiętania, ukazują różnorodne zjawiska językowe.

Zgromadzony materiał pogrupowałyśmy wedle kryteriów semantycznych. Wśród zebranych haseł pojawiają się m.in.:

– hasła odnoszące się do wartości demokratycznych, praw kobiet;

– hasła odwołujące się do historii, literatury i kultury popularnej;

– hasła odwołujące się do instytucji Kościoła;

– hasła odwołujące się bezpośrednio do polityków, dyskredytujące ich postawy, nieudolność działań;

hasła zawierające treści wulgarne;

hasła oparte na strukturze rymu.

Pierwszą kategorię stanowią **hasła odnoszące się do wartości demokratycznych, praw kobiet**. Treści odwołują się do istotnych

[5] http://strajkkobiet.eu/postulaty/ [dostęp: 10.10.2021].

[6] *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa: PWN 1978, t. I, s. 728.

wartości, wspólnych dla całego społeczeństwa. Słowa kluczowe, które dominują w przekazie, to: „prawo", wolność", „życie", „wybór": *Prawo ma nas chronić, a nie gnębić*; *Zaletą WOLNEGO wyboru jest to, że możesz z niego NIE skorzystać*; *Wy odbieracie nam prawa, my odbierzemy wam władzę!*; *Nie oddamy naszych praw*; *Pogrzebali mi prawa*; *Murem za prawami człowieka*; *Prawo ma chronić, nie zabijać, nie straszyć*; *Też jesteśmy narodem*; *Wybór, nie zakaz*; *Za taką wolność umierali nasi przodkowie na wszystkich frontach II wojny światowej?*; *Z kobietami nie wygrasz*; *Nic o nas, bez nas*; *Bycie kobietą w Polsce zagraża Twojemu życiu i zdrowiu*; *Myślę, czuję, decyduję*; *Moje ciało, mój wybór*; *Moje ciało, moje prawo*; *Nie jestem inkubatorem*; *MOJA MACICA NIE twoje SUMIENIE*; *Chcę być w ciąży, nie w strachu*; *Nie będę waszą męczennicą*; *Sprzedaliście prawa kobiet za 500+*; *Matka Polka ma już dość!*; *Podmiot nie zgadza się z orzeczeniem*; *Polsko, boję się ciebie*; *Polska piekłem kobiet*; *Polska zabija.*

Kolejną kategorią są **hasła odwołujące się do historii, literatury i kultury popularnej.** Zebrany materiał nawiązuje do powszechnie znanych odniesień i cytatów, zaczerpniętych z literatury pięknej, utworów muzycznych, filmu. Pojawiają się aluzje, twórcze trawestacje utworów klasycznych. Przekaz ma być czytelny, łatwy do rozszyfrowania. Część tych haseł stanowi parafrazę znanych, utrwalonych w świadomości odbiorcy tekstów kultury: *Jarku, daj ać ja pobruszę, a ty wyp***!*; *Jeszcze Polka nie zginęła*; *Jeszczem w Lubiczu nie był, jedno tu ptakiem śpieszyłem, aby wypierdolić Waszmościów!*; *Nie porzucaj nadzieje jakoć się kolwiek dzieje*; *Słowacki Julek, broni wszystkich córek*; *Annuszka już rozlała olej*; *Piekło kobiet*; *Polka walcząca*.

Niektóre hasła w tej kategorii nawiązują do tekstów popularnych polskich i zagranicznych utworów muzycznych, np.: *Czekam na wiatr co rozgoni, kaczora i innych gamoni*; *Polka walcząca, wolności oddać nie umie*; *Jeszcze będzie przepięknie, jeszcze będzie normalnie*; *Jarek się boi, że Reni Jusis go znajdzie*; *Jesteście gorsi od polskiego reggae Jarek, ty masz nas za głupie dzikuski*; *Girls just wanna have fundamental human rights*; *No woman, no kraj*, lub stanowią prześmiewczą pa-

rafrazę kultowych cytatów, jak *Niech moc będzie z nami*; *Jarek, co ty wiesz o przewijaniu?*; *A po maturze chodziliśmy na strajk kobiet.*

Hasło *Polka walcząca*, które zakwalifikowałyśmy do powyższej kategorii, często występujące razem z symbolem Polski Walczącej; miało stanowić wyraz buntu kobiet wobec decyzji władzy. Znak Polski Walczącej używany przez Polaków w czasie drugiej wojny światowej, służył do wyrażania sprzeciwu i manifestowania niezłomności i nadziei na odzyskanie wolności. Znak ten podlega szczególnej ochronie wynikającej z ustawy z 10 czerwca 2014 r., a jego publiczne znieważanie podlega karze[7]. Argument ten był często wykorzystywany przez przeciwników manifestacji w celu zdyskredytowania działań protestujących i podkreślenia nadużycia wynikającego z posługiwania się tym symbolem podczas demonstracji.

Hasła odwołujące się do instytucji Kościoła to w głównej mierze postulaty, które wskazywały na konieczność rozdziału Kościoła od państwa. Protestujący domagali się nieingerowania Kościoła katolickiego w prawa reprodukcyjne kobiet. Oto przykłady: *My kobiety jesteśmy starsze niż wszystkie religie świata*; *Kościele, zrobiłeś w Polsce piekło*; *Krew kobiet na rękach Kościoła*; *Mniej księży, więcej księżniczek*; *Gdyby ministranci zachodzili w ciążę to aborcja byłaby sakramentem*; *Chcemy zdrowia, nie zdrowasiek*; *Chcę leczenia, nie rozgrzeszenia*; *Biskup to nie lekarz*; *Moja wolność, to żaden Twój grzech*; *Zajmijcie się Ciałem Chrystusa*; *Bóg z nami, PiS z wami*; *Niech wam ePiSkopat dzieci rodzi*; *NIEwola Boża.*

Kolejną kategorię stanowią **hasła odwołujące się bezpośrednio do polityków, dyskredytujące ich postawy, nieudolność działań**. Większość z nich wymierzona jest bezpośrednio w przedstawicieli aparatu władzy, głównie prezydenta Andrzeja Dudę oraz prezesa PiS, wicepremiera Jarosława Kaczyńskiego. Hasła te symbolizują ogólną niechęć

[7] P. Kowalewicz, *Polski Walczącej – historyczny symbol czy znak towarowy?*, https://www.legalnakultura.pl/pl/czytelnia-kulturalna/wspolne-sprawy/news/3502,znak-polski-walczacej-historyczny-symbol-czy-znak-towarowy-1 [dostęp: 10.10.2021].

wobec decyzji rządzących, są personalnym atakiem skierowanym do najważniejszych osób w państwie. Przykładami będą: *Kobieta myśląca, zagrożeniem dla rządu*; *Nie będziemy umierać za wasze chore wizje*; *Do strażników katolickiej moralności: do nieba nie idzie się po trupach*; *Stop fanatykom, nie tylko islamskim*; *Jestem Polką i Europejką, ta władza faszystowska nie zabierze mi tego*; *Macie krew na rękach*; *Gdzie Jarek nie może, tam zabroni kobietom*; *Jarek, posegreguj śmieci nie Polaków*; *Płaczę przez Jarka, a nawet nie randkowaliśmy*; *Kaczyński, jesteś memem stanu*; *Jarek, Twój kot woli Tuska*; *Kaczor pod sąd*; *Jarek, zmień terapeutę*; *Duda, jesteś wstydem narodu*; *Duda myśli, że in vitro to pizzeria*; *Nie macie tylu Sasinów, żeby nam za to zapłacić*.

Analizując hasła na transparentach podczas protestu kobiet, nie sposób pominąć tych wulgarnych, naruszających kulturowe tabu. Poprzez użycie wyrażenia wulgarnego nadawca łamie obowiązującą w danej zbiorowości konwencję kulturową[8]. W przypadku haseł z protestu kobiet są to działania świadome, mające na celu zaakcentowanie sprzeciwu wobec zaistniałej sytuacji. Część z nich ma strukturę i formę rymowaną, jest skierowana bezpośrednio do konkretnych polityków i działaczy społecznych. Hasła te zostały zakwalifikowane do powyższej kategorii ze względu na wulgarność przekazu. Zapis graficzny haseł został zachowany zgodnie z treścią prezentowaną na transparentach.

Przykładami **haseł zawierających treści wulgarne** są m.in.: *Wypierdalać!*; *Jebać PiS*; *Trzeba było nas nie wkurwiać!*; *Nie jesteśmy w czerwonej strefie! Jesteśmy w czarnej dupie!*; *Wkurwiliście nas tak, że aż wyszłyśmy z kuchni!*; *Na górze róże na dole Curie z Noblem, wkurwiliście baby to macie problem*; *Pocałujcie nas w dupę, mamy wkurw w chałupie*; *Strach się ruchać*; *Jarek nawet jak bije się z myślami to dostaje wpie***l*; *Jarka plan na sobotę, wypierdala razem z kotem*; *W 1962 ukradłeś Księżyc, masz gdzie w*********ć*; *Kot może zostać, reszta wypier*****; *Będziecie wyp*******ć z raju na bosaka*; *Na górze*

[8] M. Grochowski, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Warszawa: WN PWN 1995, s. 15.

róże na dole akacje jebać PiS i konfederacje; *Jakiś hałas słychać z dala, to PiS z Polski wypierdala!*

Liczne przykłady **haseł opartych na strukturze rymu** stanowią następną kategorię. Treści ujęte w formie rymowanej łatwiej zapadają w pamięć, są częściej powielane, bardziej atrakcyjne w przekazie. Przykłady: *Przepraszamy za utrudnienia, mamy rząd do obalenia*; *Wolność wyboru zamiast terroru*; *Macierzyństwo z wyboru NIE Z HORRORU*; *PAŃSTWU dziękuję, SAMA zdecyduję*; *Chcę leczenia, nie rozgrzeszenia*; *Dalej Polki do roboty, umierając, rodźcie sieroty!*; *Słowo na niedzielę: nie decydujesz o moim ciele*; *Chcemy dzieci z wyboru, a nie z gwałtu i terroru*; *Moje ciało, moja sprawa, rząd do niego nie ma prawa!*; *Moja mama myśli sama*; *W sprawie rodzenia nie macie nic do powiedzenia*; *Ile jeszcze litrów czerwieni aż coś się zmieni?*; *Nawet dziecko o tym wie, wkurzysz mamę będzie źle!*; *My jesteśmy czarownice i to są nasze macice*; *Sprzątnij kuwetę, zostaw kobietę*; *Precz z kaczorem dyktatorem*; *To nie Majami, to jazda z dziadami*; *Kinga doradź tacie, żeby nam nie zaglądał w gacie*; *Prezesie „niestety" po ten rząd idą kobiety*; *Mordercom wolnej woli, karma przypierdoli.*

Hasła prezentowane na transparentach cechuje różny stopnień perswazyjności. Często stosowanym zabiegiem jest gra słów, która trafnie obrazuje intencje nadawców, sprawia, że przekaz staje się wyrazistszy, ma większą moc przyciągania. Twórcy haseł w sposób kreatywny porządkują zastaną rzeczywistość, nadając jej głębszy sens. Teksty skierowane do masowego odbiorcy służyły głównie celom agitacyjnym. Nie wszystkie hasła można było zakwalifikować do określonych kategorii, które przyjęłyśmy do zobrazowania różnorodnych treści. Wśród haseł znalazły się i takie, które stanowiły kompilację wielu odniesień i skojarzeń. Część przykładów zakwalifikowałyśmy do struktur rymowanych, część znalazła swoje miejsce w kategorii odwołującej się do treści wulgarnych, a jeszcze inne stanowią kontaminację obu tych form. Skrótowość, lapidarność przedstawionych haseł nawiązuje do wirtualnych memów. Teksty zapisane na transparentach stanowią swoistą hybrydowość wirtualnej formy obrazowania i rzeczywistego przekazu.

31 października 2020 r. solidarność z kobietami w Polsce przed Ambasadą RP w Zagrzebiu wyraziła grupa aktywistek – w Szybeniku działaczek stowarzyszenia Nepokorne (Niepokorne), a w Zadarze działaczek stowarzyszenia Čipka (Koronka)[9].

W 2016 r. Chorwatki w podobny sposób wsparły działania Polek. 3 października 2016 r., po odrzuceniu przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej projektu ustawy liberalizującej prawo aborcyjne, mieszkanki i mieszkańcy Zagrzebia tłumnie wyszli na ulice, jednocząc się z Polkami. Strajk popierający postulaty kobiet w Polsce miał wówczas dodatkowo silny wydźwięk, ponieważ był organizowany na jednej z głównych ulic Zagrzebia – Varšavskoj ulici. Jedną z organizatorek protestu była Polka – Karolina Więckiewicz – prawniczka działająca w Federacji na Rzecz Kobiet i Planowania Rodziny, aktywistka związana z Chorwacją, która na łamach chorwackiego Tportalu powiedziała:

> Zorganizowaliśmy ten protest w obronie prawa do wyboru. Wiem też, że sytuacja w Chorwacji nie jest dobra, byłam tu na proteście w maju, chciałam pokazać, że Polki solidaryzują się z Chorwatkami. Teraz Chorwatki wspierają Polki. Łzy napływają mi do oczu. Nie mogę uwierzyć, że tak wielu ludzi przyszło nas wesprzeć[10].

Karolina Więckiewicz odwołała się do protestu Chorwatek, który miał miejsce 21 maja 2016 r.[11] i był organizowany przez stowarzyszenie Ženska mreža Hrvatske (Chorwacka Sieć Kobiet) w ramach inicjatywy *Obrani pravo na izbor* (Broń prawa do wyboru). Ówczesne demonstracje stanowiły kontrmanifestację dla marszu chorwackiego ruchu pro-life. Protestujący odwoływali się wtedy do hasła: *Za život, obitelj i Hrvatsku* (Za życie, rodzinę i Chorwację).

---

[9] *Podrška Poljakinjama iz Zagreba, Šibenika i Zadra*, https://www.libela.org/vijesti/10791-foto-podrska-poljakinjama-iz-zagreba-sibenika-i-zadra/ [dostęp: 11.10.2021]. (Wszystkie przytaczane cytaty i hasła z języka chorwackiego zostały przetłumaczone przez autorki).

[10] https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/zagrepcanke-solidarno-podrzale-poljakinje-20161003 [dostęp:11.10.2021].

[11] Ibidem.

W październiku 2020 r. aktywistki ze stowarzyszenia Ženska mreža Hrvatske na swoich profilach w serwisach społecznościowych oraz na stronie *Platforma za reproduktivnu pravdu*[12] wydały następujące oświadczenie:

> Na znak solidarności z kobietami w Polsce wyrażamy poparcie dla naszych polskich sióstr, które od dziesięciu dni protestują przeciwko orzeczeniu Trybunału Konstytucyjnego, znajdującego się pod kontrolą rządzącej ultraprawicowej partii Prawo i Sprawiedliwość. Decyzja ogranicza podstawowe prawo człowieka, w kraju w którym już w tej chwili obowiązuje jedno z najbardziej restrykcyjnych przepisów dotyczących aborcji w Europie. Tym razem chcą zmusić kobiety do zajścia w ciążę nawet wtedy, gdy jest pewne, że dziecko urodzi się z ciężkimi nieuleczalnymi wadami rozwojowymi lub umrze zaraz po urodzeniu. Ta haniebna i sadystyczna decyzja jest kulminacją mizoginistycznej polityki partii rządzącej i jej klerofaszystowskich współpracowników. Trybunał Konstytucyjny, wydający takie orzeczenie w środku pandemii, pokazuje swoją nienawiść wobec kobiet. Fakt, że w Chorwacji mamy pozornie liberalne prawo pochodzące jeszcze z byłego systemu i że nasz Trybunał Konstytucyjny wydał pozornie pozytywną decyzję dotyczącą aborcji, nie oznacza, że sytuacja nie ulegnie zmianie i nie będą nam narzucane dalsze ograniczenia. Wiemy, że sadystom nigdy nie będzie dość – i dlatego dzisiaj razem z Polkami i wszystkimi kobietami wysyłamy wiadomość do rządzących i wszystkich instytucjonalnych oprawców kobiet: MAMY DOŚĆ! W tej wojnie jesteśmy solidarne i nie poddamy się![13]

Hasła widniejące na transparentach Chorwatek to: *Poljakinje, kćeri novog feminizma* (Polki, córki nowego feminizmu); *Legalan i dostupan pobaćaj* (Legalna i dostępna aborcja); *Opći ženski štrajk - solidarnost s Poljskom*; (Ogólnopolski Strajk Kobiet – Solidarność z Polską); *Danas Poljska, sutra Hrvatska* (Dzisiaj Polska, jutro Chorwacja); *DOSTA JE! MRŠ OD ŽENA!* (Mamy dość, Wara od kobiet!); *Solidarne s Poljakinjama*

[12] https://www.facebook.com/platformazrp/posts/189192226010781/ [dostęp: 11.10.2021].

[13] *Obrani pravo na izbor*, https://ms-my.facebook.com/obranipravo/posts/2131920443607340 [dostęp: 10.10.2021].

(Solidarne z Polkami); *Ilegalan abortus, legalna smrt za žene* (Nielegalna aborcja, legalna śmierć kobiet); *Ni vlada, ni crkva, samo ja* (Ani rząd, ani kościół, tylko ja); *Samo da ostanem živa* (Obym tylko przeżyła).

Część haseł zaobserwowanych na transparentach kobiet protestujących w Zagrzebiu, Szybeniku i Zadarze, to tłumaczenia najbardziej nośnych treści z demonstracji w Polsce. Przykłady: *Mislim, osjećam, odlučujem* (Myślę,czuję, decyduję); *U ime majke, kćerke i voljene sestre – Mrš od žena!* (W imię matki córki i umiłowanej siostry – Wara od kobiet!); *Ovo je rat* (To jest wojna).

Kobiety organizujące protest w Zagrzebiu przed wejściem do polskiej ambasady umieściły plakaty o następującej treści: *DOSTA JE NASILJA NAD ŽENAMA* (Dosyć przemocy nad kobietami); *Strajk kobiet*; *Girls just want to have FUNdamental rights!*; *Tvoje tijelo, tvoj izbor* (Twoje ciało, twój wybór).

W Zadarze protestujące Chorwatki przygotowały transparenty, na których zapisały antyaborcyjne cytaty, zebrane z chorwackiej prasy i telewizji. Każdy cytat opatrzony został źródłem, z którego pochodzi, informacją o autorze oraz datą, kiedy dana treść została zarejestrowana:

> 1. Ajmo se mi najprije dogovoriti da je pobaćaj u 99,9 posto slučajeva neopravdan. (Na początku umówmy się, że aborcja w 99,9 procentach jest nieuzasadniona). Nino Raspudić – parlamentarzysta w chorwackim Saborze. N1, 24.07.2020.
> 2. Žena nije samo jedno tijelo. Žena se rađa s organom koji ima jednu funkciju, a to je da ako ikada u životu ostane trudna nosi djete. (Kobieta to nie tylko jedno ciało. Kobieta rodzi się z organem, który ma jedną funkcję, umożliwia kobiecie zajście w ciążę i urodzenie dziecka). Željka Markić – dziennikarka i aktywistka ruchu pro-life. RTL DANAS, 20.06.2020.
> 3. Ako žena zatrudni nakon silovanja onda se mora dogovoriti s obitelji što će učiniti. (Jeżeli kobieta zajdzie w ciążę w wyniku gwałtu, musi ustalić z rodziną, co powinna w takiej sytuacji dalej zrobić). Miroslav Škoro – parlamentarzysta i kandydat na prezydenta Chorwacji w 2019 r. „Večernji list" 17.06.2020[14].

[14] *Zadarske „Čipke" solidarne sa ženama u Poljskoj*, https://ezadar.net.hr/dogadaji/3917024/zadarske-cipke-solidarne-sa-zenama-u-poljskoj/ [dostęp: 09.10.2021].

Powyższe cytaty ukazują patriarchalne społeczeństwo chorwackie, w którym czołowi politycy, w przeważającej części mężczyźni, prezentują swoje poglądy na temat całkowitego zakazu aborcji. Przywołane cytaty stanowią swoistą manifestację i bunt w stosunku do władzy, która ogranicza prawa kobiet, kontroluje decyzje związane z nimi bez ich zgody. Słowa wypowiadane przez najważniejszych polityków w Chorwacji są zbieżne z wypowiedziami polskich polityków partii rządzącej, kierowanymi do Polek jesienią 2020 r. Chorwatki, solidaryzując się z postulatami Polek, podkreślały podobieństwo problemów, z jakimi muszą zmagać się na co dzień. Protest Polek wsparły również Serbki, działaczki organizacji pozarządowej Žene u crnom (Kobiety w czerni) i Autonomni ženski centar (Autonomiczne Centrum Kobiet). *Solidarność z polskimi feministkami, Stop zakazowi aborcji w Polsce, Piekło kobiet, Rewolucja to kobieta, To jest wojna z kobietami, Kobiety nie są inkubatorami* to tylko niektóre z haseł na transparentach osób biorących udział w pokojowym proteście przed Ambasadą RP w Belgradzie 28 października 2020 r.

W rozmowie z Radiem Wolna Europa (RFE) prezeska organizacji Žene u crnom Staša Zajović powiedziała:

> Jesteśmy w stałym kontakcie z naszymi przyjaciółkami i aktywistkami z Polski, które są kompletnie wstrząśnięte i zszokowane sposobem, w jaki fundamentalistyczny terror kościoła katolickiego, wraz z organizacjami ultraprawicowymi nie tylko neguje podstawowe prawa kobiet, ale wyraża też pogardę dla milionów Polaków, którzy nie zgadzają się na zakaz aborcji[15].

Wśród zgromadzonych przed polską ambasadą była również Tanja Ignjatović, aktywistka z organizacji Autonomni ženski centar, która uważa, że ograniczanie praw kobiet do wolnego wyboru w kraju europejskim jest niedopuszczalne.

---

[15] *Protest „Žena u crnom" ispred ambasade Poljske u Beogradu zbog zabrane abortusa* https://www.slobodnaevropa.org/a/30917262.html [dostęp: 09.10.2021].

> Żadne państwo nie może stawiać prawa kościelnego nad prawem cywilnym i międzynarodowym. Polska jest skrajnym przykładem takiego działania. Takie przepisy nie tylko szkodzą prawom kobiet, ale także ich zdrowiu. W Serbii również istnieje ryzyko naruszania już zdobytych praw reprodukcyjnych[16].

Miloš Urošević, działacz organizacji Žene u crnom, podkreślił, że kobiety muszą mieć prawo wyboru: „Myślę, że jako mężczyzna mam obowiązek bronić praw kobiet, zwłaszcza wtedy, gdy stoją przed trudną decyzją urodzenia dziecka poczętego w wyniku gwałtu”[17].

Protesty organizowane zarówno w Chorwacji, jak i w Serbii, oprócz oczywistego poparcia dla Polek, miały też na celu podkreślenie gotowości Chorwatek i Serbek do walki także o swoje prawa, które w związku z niepewną międzynarodową sytuacją polityczną mogą ulec zmianie. Ten gest solidarności kobiet, Słowianek przyczynił się do mobilizacji społeczeństw, które sprzeciwiają się zaistniałej sytuacji.

Treści haseł prezentowanych podczas manifestacji w Polsce, Chorwacji i Serbii cechował różny stopień wyrazu i perswazji. Analiza zebranego materiału pozwala dostrzec, w jaki sposób manifestujący domagają się swoich praw, ukazuje kreatywność i sprawność językową twórców haseł, wskazuje także na istotną zależność między zjawiskami językowymi a aktualnymi wydarzeniami społeczno-politycznymi.

Bibliografia

Bunt kobiet. Czarne Protesty i Strajki Kobiet, red. E. Korolczuk, B. Kowalska, J. Ramme, C. Snochowska-Gonzales, Europejskie Centrum Solidarności, 2019, https://www.ecs.gda.pl/library/File/nauka/e-booki/raport/ECS_raport_buntkobiet.pdf [dostęp: 11.11.2021].

Chołodowski M., *Strajk Kobiet. Czas wykorzystać tę siłę*, https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,26620308,strajk-kobiet-czas-wykorzystac-te-sile.html [dostęp: 11.10.2021].

[16] M. Stevanović, *Protest ženskih organizacija ispred Ambasade Poljske u Beogradu* https://www.danas.rs/drustvo/protest-u-beogradu-zbog-skoro-potpune-zabraneabortusa-u-poljskoj/ [dostęp: 14.10.2021].

[17] Ibidem.

Fiedlerowa A., *Wulgaryzmu wpływ na urodę języka*, https://docplayer.pl/5789208-Wulgaryzmu-wplyw-na-urode-jezyka.html [dostęp: 10.10.2021].

Grochowski M., *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Warszawa: WN PWN 1995.

Karpieszuk W., *Komendant główny policji: Na ulice wyszło 430 tys. osób w 410 protestach*, https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,26456443,komendant-glowny-policji-na-ulice-wyszlo-430-tys-osob-w-410.html [dostęp: 10.10.2021].

Kowalewicz P., *Polski Walczącej - historyczny symbol czy znak towarowy?*, https://www.legalnakultura.pl/pl/czytelnia-kulturalna/wspolne-sprawy/news/3502,znak-polski-walczacej-historyczny-symbol-czy-znak-towarowy-1 [dostęp: 10.10.2021].

Kuraś J., *Wyrok ws. aborcji opublikowany w Dzienniku Ustaw. Przepis o przerwaniu ciąży traci moc,*https://www.rp.pl/prawo-karne/art306221-wyrok-ws-aborcji-opublikowany-w-dzienniku-ustaw-przepis-o-przerwaniu-ciazy-traci-moc [dostęp: 08.10.2021].

Obrani prawo na izbor, http://www.zenska-mreza.hr/2016/05/22/obrani-pravo-na-izbor/ [dostęp: 11.10.2021].

Obrani pravo na izbor, strona facebookhttps://ms-my.facebook.com/obranipravo/posts/2131920443607340 [dostęp 10.10.2021].

Podrška Poljakinjama iz Zagreba, Šibenika i Zadra, https://www.libela.org/vijesti/10791-foto-podrska-poljakinjama-iz-zagreba-sibenika-i-zadra/ [dostęp: 11.10.2021].

Protest ‚Žena u crnom' ispred ambasade Poljske u Beogradu zbog zabrane abortusa https://www.slobodnaevropa.org/a/30917262.html [dostęp: 09.10.2021].

Słownik języka polskiego, red. M. Szymczak, t. I, Warszawa: PWN 1978.

Stevanović M., *Protest ženskih organizacija ispred Ambasade Poljske u Beogradu* https://www.danas.rs/drustvo/protest-u-beogradu-zbog-skoro-potpune-zabrane-abortusa-u-poljskoj/ [dostęp 14.10.2021].

Sutowski M., *Październikowa rewolucja godności*, https://krytykapolityczna.pl/kraj/michal-sutowski-pazdziernikowa-rewolucja-godnosci/ [dostęp: 10.10.2021].

Zadarske „Čipke" solidarne sa ženama u Poljskoj, https://ezadar.net.hr/dogadaji/3917024/zadarske-cipke-solidarne-sa-zenama-u-poljskoj/ [dostęp: 09.10.2021].

Zagrepčanke solidarno podržale Poljakinje, https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/zagrepcanke-solidarno-podrzale-poljakinje-20161003 [dostęp: 11.10.2021].

http://strajkkobiet.eu/postulaty/ [dostęp: 10.10.2021].

https://www.facebook.com/platformazrp/posts/189192226010781/ [dostęp: 11.10.2021].

A Polish woman fighting in black – a linguistic and cultural analysis of the slogans of women's protests in 2020 in Poland, Croatia and Serbia

The article is a review and analysis of the slogans written on the banners during the women's protests in autumn 2020 in Poland, Croatia and Serbia. Demonstrations organized by women's associations in front of the Embassies of the Republic of Poland provided support to the protesting Polish women. The classification of the collected material shows the attitudes and emotions of its senders and is a record of the current views of the society in Poland, Croatia and Serbia.

K e y w o r d s : women's protests, persuasion, linguistic analysis

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.247-264

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220712

Data przesłania: 05.03.2022
Data akceptacji: 30.03.2022

Anna Sokół-Klein
Uniwersytet Łódzki
anna.klein@uni.lodz.pl
ORCID: 0000-0001-6591-0177

No woman, no kraj; Girls just to wanna have choice, czyli o intertekstualności haseł umieszczanych na transparentach w czasie Strajku Kobiet jesienią 2020 roku

Celem artykułu jest analiza językowa haseł, które pojawiły się na transparentach podczas strajku kobiet jesienią 2020 r. Charakterystykę językową wybranej grupy haseł (dotyczących literatury, filmu, muzyki i spraw politycznych) poprzedza typologia wszystkich haseł używanych przez demonstrantów. Materiał źródłowy został pozyskany z gazet („Nasz Dziennik", „Dziennik Trybuna", „Dziennik Łódzki", „Gazeta Wyborcza", „Gazeta Polska", „Newsweek Polska", „Angora", „Express Ilustrowany", „Dziennik Gazeta Prawna") oraz mediów społecznościowych (profil Michała Rusinka, a także strony „Wydarzenia w Łodzi" i „Łódź" na Facebooku) w dniach 23.10–11.11.2020. Wybrane przykłady charakteryzują się intertekstualnością oraz językową kreatywnością twórców.

Słowa kluczowe: Ogólnopolski Strajk Kobiet, intertekstualność, kreatywność językowa, wulgaryzacja języka, teksty o zabarwieniu humorystycznym

Wstęp

Dwudziestego drugiego października 2020 roku Julia Przyłębska, prezes Trybunału Konstytucyjnego (TK), ogłosiła stanowisko w sprawie aborcji eugenicznej, uznając ją za niezgodną z Konstytucją Rzecz-

pospolitej Polskiej[1], co wywołało falę protestów wśród polskiego społeczeństwa. Kobiety, a także niekiedy ich mężowie i dzieci, mimo trwającej pandemii COVID-19, wyszły na ulicę, pokazując niechęć i złość zarówno w stosunku do orzeczenia organu władzy sądowniczej, jak również do rządów obecnej partii. Najczęstszym przedmiotem ataku stała się więc aktualna władza, a przede wszystkim polski polityk, Jarosław Kaczyński, niekiedy lider Konfederacji – Krzysztof Bosak, prezes TK – Julia Przyłębska, aktywistka antyaborcyjna – Kaja Godek, a także instytucja, jaką jest Kościół Katolicki, która poparła decyzję TK. Z uwagi na fakt, że w manifestacjach brało udział około 400 tysięcy osób dziennie, zostały uznane za największe protesty uliczne od czasów przemian ustrojowych z lat 80.

Typologia haseł demonstrantów

Dezaprobata wobec decyzji TK została oddana nie tylko za pomocą określonego zachowania[2], ale również poprzez niezwykle kreatywne hasła głoszone przez protestujących. Mamy tu zatem do czynienia zarówno z wulgarnymi hasłami często wyrażającymi groźby w stronę władzy czy Kościoła, jak i z wyrafinowanym dowcipem językowym oddanym poprzez rozmaite aluzje, cytaty, trawestacje tekstów literackich, muzycznych i reklamowych. Niekiedy agresja językowa miesza się z żartem, a czarny humor zostaje uzupełniony wulgaryzmem. Każdy jednak napis oddaje silne emocje i jest efektem sprzeciwu nie tylko wobec orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego, ale również w stosunku do określonych działań partii rządzącej.

[1] Rzecz dotyczyła drugiego punktu artykułu 4a Ustawy z 7 stycznia 1993 roku o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży. Zgodnie z orzeczeniem TK nie można przerwać ciąży, gdy „badania prenatalne lub inne przesłanki medyczne wskazują na duże prawdopodobieństwo ciężkiego i nieodwracalnego upośledzenia płodu albo nieuleczalnej choroby zagrażającej jego życiu".

[2] Częstą praktyką były protesty w formie pogrzebu (zapalanie zniczy przed siedzibami partii PiS i przyklejanie nekrologów informujących o śmierci praw kobiet), a także profanacje kościołów i blokady ulic.

Rafał Zimny w jednym z wywiadów dla „Gazety Wyborczej" stworzył typologię haseł demonstrantów, dzieląc je na literackie, obyczajowo-kulturowe i wiecowe[3]. Podobne kryterium podziału, z pewnym jednak uzupełnieniem, zastosowano w niniejszym artykule. Pierwsza grupa to hasła odwołujące się do wiedzy literackiej, społecznej i kulturowej, często będące aluzjami, cytatami i trawestacjami tekstów poetyckich, muzycznych, filmowych, reklamowych czy wypowiedzi polityków i osób publicznych (*No woman, no kraj; Nawet Shrek nie chciałby żyć w takim bagnie*). Druga to napisy mające charakter obyczajowo-kulturowy, nawiązujące do wojny na murach kibiców ŁKS-u i Widzewa (*Jarek tak naprawdę lubi kobiety, ale nie wie, jak zagadać; Jarek myśli, że jajnik to rasa psa*). Trzecia to hasła, które przede wszystkim nastawione są na kreatywność i rozśmieszenie odbiorcy. W przeciwieństwie jednak do dwóch pierwszych grup nie mają charakteru intertekstualnego (*Rząd doprowadził do tego, że nawet introwertycy wyszli; Jestem z Kielc i już wolę majonez dekoracyjny od PiSu; Miałam obalić butelkę wina, a musze obalić rząd*). Z kolei czwarta grupa to hasła wiecowe, najmniej kreatywne, będące wyrazem agresji i zawierające największą liczbę wulgaryzmów (*Kaczyński, wyłaź z nory. Będziemy się napierdalać*).

Hasła odwołujące się do wiedzy literackiej, kulturowej i społecznej

Z uwagi na dość obszerny materiał badawczy w artykule poddano analizie pierwszą grupę haseł. Łącznie zebrano 74 napisy. Materiał w postaci tekstów umieszczonych na transparentach został pozyskany z gazet („Nasz Dziennik", „Dziennik Trybuna", „Dziennik Łódzki", „Gazeta Wyborcza", „Gazeta Polska", „Newsweek Polska", „Angora", „Express ilustrowany", „Dziennik Gazeta Prawna") oraz z mediów spo-

[3] Por. A. Szczycielska-Jakubowska, *Językoznawca o hasłach protestujących: Język pokolenia Z*, https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,26485809,jezyk-pokolenia-z.html?fbclid=IwAR1XJ0nuc4KvFUI-pAMhZ8qr6tNH3v3hCZPC756S7UKouyAY1bffA5Yqg7k#s=BoxLoByMT [dostęp: 15.01.2021].

łecznościowych (profil Michała Rusinka, strony „Wydarzenia w Łodzi" i „Łódź" na Facebooku) od 23 października do 8 listopada 2020 r.

Hasła tej grupy można podzielić na cztery podgrupy. Najliczniejsza i zarazem najbardziej kreatywna, stanowiąca 48,5% zebranego materiału (36 napisów), o charakterze intertekstualnym, to trawestacje fragmentów utworów literackich, tekstów piosenek, dialogów filmowych, sloganów reklamowych czy wypowiedzi polityków i osób publicznych. Następna (35% analizowanych haseł, czyli 26 napisów) to teksty, które nawiązują do konkretnych osób i sytuacji. Odszyfrowanie znaczenia wymaga tu znajomości zarówno nazwisk badaczy, jak również postaci ze świata polityki i kultury, a także całego kontekstu społeczno-kulturowego. Kolejna, 9,5% omawianych przykładów (7 napisów), to cytaty. Ostatnia, najmniej liczna, to hasła-rymowanki (niecałe 7% – 5 napisów). W artykule skoncentrowano się na napisach pierwszej podgrupy, czyli na trawestacjach, a także na cytatach[4]. Ich wykaz i klasyfikację wraz lokalizacją tekstów, oryginalnymi cytatami (w przypadku trawestacji) przedstawiono w tabeli na końcu artykułu.

Omówienie konkretnych przykładów wymaga krótkiego wstępu teoretycznego dotyczącego intertekstualności, gdyż to ona jest budulcem większości haseł analizowanej grupy.

W związku z tym, że nie istnieje jedna, określona definicja intertekstualności, najogólniej można powiedzieć, że pojęcie to odnosi się do związków łączących określony tekst z innym[5]. Między tekstami musi jednak zaistnieć „semantyczna aktywizacja"[6], dzięki której hipo-

[4] W artykule: A. Sokół-Klein, *Maria Janion szłaby z nami; Nawet Shrek nie chciałby żyć w takim bagnie – analiza językowa wybranych haseł umieszczanych na transparentach w czasie strajku kobiet jesienią 2020 roku* (w druku) dokonano analizy pozostałych haseł tej podgrupy.

[5] Za intertekst można więc uznać aluzje, skrzydlate słowa, parodie, trawestacje, parafrazy, pastisze, cytaty, kolaże, memy, a nawet plagiaty.

[6] Semantyczna aktywizacja to swoista gra między tekstami, ich żywiołowa dialogiczność (por. M. Głowiński, *O intertekstualności* [w:] *Poetyka i okolice*, red. M. Głowiński, Warszawa: WN PWN 1995, s. 87–124), napięcia semantyczno-wartościujące między nimi (por. A. Kudra, B. Kudra, *Gry intetekstualne na przykładzie telewizyjnego*

tekst (tekst wcześniejszy) buduje znaczenie hipertekstu (nowy tekst). Z kolei aby między tekstami pojawiła się intertekstualna gra, odwołanie intertekstualne musi być zabiegiem zamierzonym i świadomym, zaś odbiorca powinien zdawać sobie sprawę z tego, że nadawca „mówi w danym fragmencie swego dzieła cudzymi słowami”[7]. Warto również wspomnieć o tym, że element zapożyczony może w nowym kontekście pełnić inne, zupełnie przeciwstawne funkcje niż te, jakie pełnił w pierwotnym otoczeniu. Następuje tu zatem jego dekontekstualizacja[8] i rekontekstualizacja[9]. Inaczej rzecz ma się z cytatami, które (szczególnie te zaczerpnięte z literatury) na ogół mają charakter „autorytatywny, obowiązujący, a priori słuszny i wartościowy”. Zatem „tekst cytujący zostaje podporządkowany tekstowi cytowanemu”[10]. Nie mamy tu więc do czynienia z żywiołem dialogiczności, wręcz przeciwnie – cytat utwierdza jednogłosowość, to tekst zastany, domagający się bezwarunkowego uznania. Jeśli chodzi o omawiane transparenty, alegacje (tak nazywa te odwołania tekstowe Michał Głowiński[11]) to cytaty głównie zaczerpnięte z tekstów piosenek i literatury („Czekam na wiatr, co rozgoni. Ciemne, skłębione zasłony”; „Lecz nade wszystko słowom naszym, zmienionym chytrze przez krętaczy, jedyność przywróć i prawdziwość: niech prawo zawsze prawo znaczy, a sprawiedliwość – sprawiedliwość”; „Gdy wieje wiatr historii, ludziom jak pięknym ptakom rosną skrzydła, natomiast trzęsą się portki pętakom”; „Młody, przeklinaj ze mną – oni klątwy

programu satyrycznego „Ale plama!” [w:] *Tekst w mediach*, red. K. Michalewski, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2002, s. 500–513).

[7] M. Głowiński, op.cit., s. 102.

[8] Wyjęty z tekstu element zostaje pozbawiony dotychczasowego kontekstu (por. E. Chrzanowska-Kluczewska, *Dekontekstualizacja i rekontekstualizacja w dyskursie naukowym i artystycznym*, „Bulletin de la societe polonaise de linguistique”, 2010, fasc. LXVI, s.185; M. Głowiński, op.cit., s. 103–104).

[9] Wyjęty z tekstu element został wprowadzony w nowy kontekst. Funkcjonuje w nim, „nie tracąc zresztą tego, co nazwać by można świadectwem pochodzenia” (M. Głowiński, op.cit., s. 104).

[10] Ibidem, s. 110.

[11] Twórcą pojęcia jest Giselle Mathieu-Castellani, ibidem, s. 110.

warci"; „Słuchaj dzieweczko, ona nie słucha"; „Umarł Gustaw, narodził się Konrad") . Nieco mniej patetycznie brzmi fragment zacytowany z filmu Juliusza Machulskiego („Kopernik była kobietą"), który odwołuje się do sceny kobiecego sądu, jednak porusza wciąż aktualne spory dotyczące praw kobiet.

Hasła umieszczone na transparentach charakteryzują się dużą kreatywnością, która w kontekście intertekstualności odzwierciedla się doborem ciekawych cytatów i ich oryginalną modyfikacją. Ponadto większość gier intertekstualnych czyni teksty zabawnymi, jest poniekąd budulcem haseł o zabarwieniu humorystycznym[12]. Stanisław Gajda zwraca uwagę, że „dyskurs komiczny[13] stanowi rezultat celowego naruszenia dyskursu serio"[14]. Aby jednak tekst potrafił nas rozśmieszyć, ważna jest intencja nadawcy, który świadomie nadaje tekstowi komiczny ton, używając odpowiednich środków i mechanizmów. Istotne jest także „odpowiednie wykonanie" czy „osadzenie tekstu wyjściowego w nowym kontekście"[15]. Z kolei perlokucyjny efekt wypowiedzi w postaci śmiechu zależy od wielu czynników, m.in. od kompetencji komicznej odbiorcy (poczucie humoru) czy uwarunkowań społeczno-sytuacyjno-kulturowych. W kontekście analizowanych haseł ważnym aspektem jest również kompetencja dotycząca rozszyfrowania elementów intertekstualnych i odnajdywania wzajemnych relacji między tekstami.

---

[12] Pojęcia *humor, komizm* i *dowcip* nie są tematem niniejszego artykułu, dlatego za Beatą Grochalą, używam ogólnego terminu – *teksty o zabarwieniu humorystycznym/komicznym* – który mieści w sobie wyżej wymienione pojęcia. Por. B. Grochala, *Intertekstualność jako element budujący teksty o zabarwieniu humorystycznym*, [w:] *Intertekstualność we współczesnej komunikacji językowej*, red. J. Mazur, A. Małyska, K. Sobstyl, Lublin: Primum Verbum 2010, s. 136.

[13] Dyskurs komiczny to jeden z typów dyskursu rozumianego jako tekst w kontekście (por. S. Gajda, *Współczesny dyskurs komiczny* [w:] *Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej*, red. J. Mazur, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2007, s. 11–19.

[14] S. Gajda, op.cit., s. 14. Warto dodać, że to naruszenie może być odzwierciedlone poprzez różne zabiegi językowe: fonetyczne, słowotwórcze czy leksykalne (*Ja cię kocham a ty z PiS; Jareczku! Szczęśliwej drogi już czas* itp.).

[15] Ibidem, s. 15.

Niektóre hasła umieszczane na transparentach stanowią przekształcenie tekstów już pierwotnie komicznych, zaczerpniętych z popularnych polskich komedii, humorystycznych reklam czy dziecięcych wierszy (*Marian, tu jest jakby średniowiecze*; *Naród bez PiS jest mniej awanturujący się*; *Jarek, zjedz Snikersa; I choćby przyszło tysiąc Kaczyńskich, z nim sto Przyłębskich oraz Brudzińskich. Potem biskupi i armia księży. Polska kobieta i tak zwycięży!*). O ile w trzech pierwszych przykładach mamy do czynienia z tekstem komicznym wtórnie utworzonym, o tyle w ostatnim haśle trawestacja wiersza Juliana Tuwima uczyniła tekst pierwotnie humorystyczny – nieco patetycznym. Nadawca częściowo odebrał temu fragmentowi komiczny ton i nadał mu charakter wiecowy.

Można zatem wysnuć wniosek, że w kontekście analizowanych haseł intertekstualne odniesienia często oparte są na przekształceniach tekstu niekomicznego[16] w komiczny, pierwotnie komicznego we wtórnie komiczny bądź komicznego w niekomiczny.

Intertekstualna gra jest rezultatem wielu zabiegów językowych. Jednym z nich jest podobieństwo brzmieniowe, czyli paronomazja. Ciekawym przykładem może być hasło *Ja cię kocham, a ty z PiS*, w którym mamy do czynienia z wymianą fonetyczną. Leksem *śpisz* zmieniono na podobnie brzmiące wyrażenie przyimkowe *z PiS*. Podobna sytuacja została zastosowana w przykładzie *No woman, no kraj*. Angielskie słowo *cry* zastąpiono polskim o niemal identycznym brzmieniu, ale innym znaczeniu. Dodatkowa zmiana interpunkcji spowodowała, że całe hasło uzyskało zupełnie inny wydźwięk. W oryginalnym tekście (*No, woman, no cry*) kobieta jest postacią, którą trzeba pocieszyć, w haśle stworzonym na potrzeby strajku – oznaką siły, podmiotem konstytuującym ojczyznę. Często także pojawiającym się w Internecie transparentem, być może z uwagi na złamanie tabu językowego dotyczącego sfery intymnej, jest hasło będące parafrazą popularnego fragmentu biblijnego (*Zło bobrem zwyciężaj*). Wymiana pierwszej głoski *d* na *b* w leksemie *dobrem* nadała tekstowi, pierwotnie patetycznemu, charakter wulgarny. Z kolei w napi-

[16] Dyskurs serio – por. S. Gajda, op.cit., s. 14.

sie *Rozdziobią was kruki, wrony* zamiana zaimka *nas* w *was* spowodowała, że wypowiedź nabrała charakteru groźby. Silnie nacechowanym emocjonalnie hasłem jest również trawestacja fragmentu wiersza Wisławy Szymborskiej „Nic dwa razy" (*Czemu ty się, zła godzino, z niepotrzebnym mieszasz lękiem*). Wymiana głoskowa w obrębie leksemu *godzina* oraz modyfikacja konstrukcji składniowej wypowiedzenia zmieniły sens całej wypowiedzi (*Czemu ty się gadzino niepotrzebnie mieszasz*). W wierszu poetki podmiot liryczny dodaje czytelnikowi otuchy. Z kolei w napisie umieszczonym na transparencie leksem *gadzina,* charakteryzujący człowieka podłego, jest wyrazem niechęci i odrazy nadawcy do odbiorcy. Podobieństwo brzmieniowe obecne jest również w leksemach *Polska-Polka.* Usunięcie jednej głoski zmieniło znaczenie całego hasła (*Jeszcze Polka nie zginęła*). W językowo-kulturowym obrazie świata wyraz *Polka* może nasuwać skojarzenie ze słowem *matka* i w całym zestawieniu charakteryzuje kobietę, która poświęciła swoje życie wychowaniu dziecka[17]. W zacytowanym fragmencie *Polka* to symbol siły, odwagi i walki. Hasło to jednocześnie może pełnić funkcję apelu podkreślającego istotę funkcjonowania kobiety w społeczeństwie. Tekst ten ma podobny wydźwięk do cytatu z ballady „Romantyczność", który również pojawił się na wielu transparentach. *Słuchaj dzieweczko, ona nie słucha* to wyraz buntu i zaakcentowanie wolności w podejmowaniu decyzji. To wołanie *Ratunku! Na pomoc ginącej wolności!*, będące trawestacją popularnej piosenki Kaliny Jędrusik.

Osobnej analizie należy poddać hasła, w których występuje bezpośredni zwrot do odbiorcy – często w postaci wykrzyknienia. Intertekstualne odniesienie sprowadza się tu niekiedy tylko do włączenia do oryginalnego tekstu konkretnego imienia w różnych jego wariantach słowotwórczych (*Jarek, Jareczek*), np.: *Jareczku! Szczęśliwej drogi już czas*; *Jarek! Nie daruję ci tej nocy!*[18]. Ponadto konstruowanie wypo-

[17] J. Bartmiński, *Polski stereotyp matki*, „Postscriptum Polonistyczne" 2008, nr 1(1), s. 33–53.

[18] Warto zwrócić uwagę na drugi przykład będący parafrazą słynnego tytułu piosenki zespołu Bajm – *Józek, nie daruję ci tej nocy*. Oryginalny tekst odwołuje się do

wiedzi, w których nie używa się takich formuł adresatywnych, jak *pan/pani* (co jest czynnikiem konstytuującym język transparentów) pozwala skracać dystans między nadawcą i odbiorcą, a co za tym idzie – używać wielu inwektyw. Hasła często mają więc charakter wulgarny i utrzymane są w tonie oskarżycielskim[19] (*Godek, ty nie matką świata, ale carem; Fanatyku, nie narzucaj światu swojego formatu*; *Jarek, no już trzeba wsiąść do pociągu byle jakiego, nie dbać o bagaż, nie dbać o bilet i wy……*; *Jarek, masz wiadomość od Adama: Gdy nic tobie nie pomoże, idźże sobie precz nieboże. A kysz, a kysz!*; *Jarku, daj, ać ja pobruszę, a ty wypierdalaj; Gdzie bursztynowy świerzop, gryka jak śnieg biała, tam Ty Jarosławie Marny*[20] *w……j!; A jeśli pewnego dnia będę musiał odejść? – spytał Krzyś Bosak. – Co wtedy? — Nic wielkiego, wypierdalaj w podskokach, faszysto jebany — odparł Puchatek*). Niektóre napisy, w stosunku do tekstu oryginalnego, mają charakter eufemistyczny (*Jarek, przestań mi pacjentki prześladować*), inne – prześmiewczy czy nawet szyderczy (*Jarek, zjedz Snikersa; Agata, nie mów do mnie teraz*). Warto też zwrócić uwagę na przykłady, w obrębie których nastąpiła wymiana leksykalna (*Run, Jarek, run!*; *Nie będzie Jarek pluł nam w twarz*). O ile w pierwszym fragmencie leksem *Jarek* został zastąpiony imieniem bohatera popularnego filmu „Forest Gump", przez co hasło nabrało zabarwienia nieco humorystycznego, o tyle w drugim – słowem *Niemiec*, co w kontekście źródła tekstu, jakim jest popularna pieśń patriotyczna, zaakcentowało niechęć, złość i sprzeciw nadawcy do adresata wypowiedzi.

Wymiana leksykalna, występująca w obrębie haseł intertekstualnych, obecna jest również w tekstach pochodzenia religijnego i w wypowiedziach osób duchownych (*Moc się rodzi, PiS truchleje; Chociaż-*

słynnej nocy grudniowej, w której wprowadzono stan wojenny (13.12.1981). O ile imię ówczesnego sekretarza PZPR zostało zastąpione leksemem *Józek* (zapewne z uwagi na działającą cenzurę), o tyle na transparencie widnieje oryginalne imię polityka.

[19] Podobnie jest z hasłami należącymi do podgrupy niemającej charakteru intertekstualnego, np. *Jarek, nawet Sofokles ci nie dorówna w zrobieniu prawdziwej tragedii*.

[20] Przeniesienie leksemu *marny* do kategorii nazw własnych i zastąpienie nim oryginalnego nazwiska polityka nadało zestawieniu *Jarosław Marny* pejoratywnego charakteru.

bym szła Nowogrodzką, zła się nie ulęknę; A po maturze chodziliśmy na strajk kobiet). Dwa pierwsze fragmenty odwołują się do pary przeciwstawnych pojęć *moc-lęk* i ukazują zwycięstwo pierwszego nad drugim. Z punktu widzenia nadawcy komunikatu leksem *moc* można odnieść do *siły* rozumianej nie tylko w kontekście fizycznej tężyzny, ale przede wszystkim kondycji psychicznej kobiety. Z kolei słowo *lęk* nawiązuje do władzy, która boi się *mocy* oraz do atmosfery agresji panującej na głównej ulicy Warszawy, gdyż to między innymi po niej odbywał się pochód. Leksem *Nowogrodzka* pojawił się w miejscu wyrażenia *ciemna dolina*, która w kontekście biblijnym jest metaforą *strachu, niepewności,* a nawet *śmierci*. Warto również zwrócić uwagę na ostatnie hasło. Rekontekstualizacja dokonała się tu dzięki wymianie leksemu *kremówki*, nasuwającego pozytywne i beztroskie skojarzenia z czasami młodości Jana Pawła II, na zestawienie *strajk kobiet*.

Jeśli chodzi o teksty odwołujące się do Pisma Świętego, nie sposób nie wspomnieć o haśle *Kto mieczem wojuje, ten od pochwy ginie*. Gra intertekstualna oparta jest tu na polisemii. Leksem *pochwa*, oznaczający we fragmencie z Ewangelii świętego Mateusza (*Schowaj miecz swój do pochwy, bo wszyscy, którzy za miecz chwytają, od miecza giną*) „futerał broni siecznej”[21], w napisie umieszczonym na transparencie dotyczy żeńskich dróg rozrodczych i jest symbolem kobiety.

Wymiana leksykalna, będąca najczęstszym sposobem konstruowania odniesień intertekstualnych, niejednokrotnie koncentruje się również wokół słowa *PiS* (*Niech ryczy z bólu ranny PiS; Nieznośna ciężkość PiSu; Farewell, miss PiS, farewell!*) czy leksemów wyrażających złość i bunt. Przykładem może być wulgaryzm *vkurwi*[22] (*Veni, vidi, vkurwi*) czy angielski wyraz *choice* (*Girls just to wanna have choice*) oznaczający *wybór*, którego domagają się strajkujące kobiety w kontekście działań aborcyjnych. Warto zwrócić uwagę na to, że dwa pierwsze przykłady głównie składają się z leksemów konotujących takie przeżycia i uczucia,

[21] Por. https://sjp.pwn.pl/szukaj/pochwa.html [dostęp: 23.01.2021].
[22] Neologizm powstał z kontaminacji leksemów *vici* i *wkurwi.*

jak cierpienie czy niechęć. Wyraz *ryczy*[23], zazwyczaj charakteryzujący jęk zwierząt, tu odnosi się do partii politycznej. Słowa Hamleta (*Niech ryczy z bólu ranny łoś*) opisujące dzieje losu ludzkiego, sparafrazowane w postaci hasła *Niech ryczy z bólu ranny PiS* i oderwane od kontekstu literackiego, uzyskały charakter złorzeczenia. W drugim fragmencie leksem *lekki*, kojarzący się z czymś pozytywnym i bezproblemowym[24], został wymieniony na wyraz *ciężki*. *Nieznośna ciężkość PiSu* ukazuje zatem niechęć nadawcy do odbiorcy. Z kolei zmiana leksemu *Iza* na *PiS* i powstanie rymu w obrębie par *miss – PiS* w haśle *Farewell, miss PiS, farewell!* przyczyniły się do odebrania dramaturgii, która towarzyszyła wypowiedzi w oryginalnym fragmencie z powieści Bolesława Prusa i nadaniu hasłu efektu nieco komicznego.

Niektóre z intertekstualnych odniesień oparte są na wymianie całego fragmentu oryginalnego tekstu na nowy (*Jeszczem w Lubiczu nie był, jeno tu ptakiem śpieszyłem, aby wypierdolić waszmościów; Nasz naród jak lawa dziś jest piorunem*). W pierwszym przykładzie widoczny jest dysonans między językiem bohatera „Potopu", Andrzeja Kmicica, stylizowanym na mowę XVII-wiecznej szlachty, a zwulgaryzowaną mową współczesnego pokolenia. Z kolei w drugim fragmencie naród polski, w przeciwieństwie do opisanej sytuacji historycznej w III części „Dziadów", nie został zestawiony z lawą, która jest wyrazem skrajnego stanowiska Polaków i Litwinów wobec zaborów, lecz z piorunem[25] – metaforą buntu, złości i agresji, będącym jednocześnie symbolem Ogólnopolskiego Strajku Kobiet[26].

---

[23] W kontekście ludzi *ryczeć* to 'przeraźliwie krzyknąć', często w wyniku dużego *bólu* wywołanego *raną*. Por. https://sjp.pwn.pl/szukaj/rycze%C4%87.html [dostęp: 25.01.2021].

[24] Leksem *lekki* ma takie znaczenia jak: 'mało ważący; zgrabny, zwinny; niewymagający dużego wysiłku; łatwy do strawienia' (por. https://sjp.pwn.pl/szukaj/lekki.html, dostęp: 20.02.2021).

[25] Leksem *piorun*, według *Słownika języka polskiego PWN*, oznacza 'potężne wyładowanie elektryczne pomiędzy dwiema chmurami albo pomiędzy chmurą a ziemią, któremu towarzyszy huk i błyskawica' (por. https://sjp.pwn.pl/szukaj/piorun.html, dostęp: 21.01.2021).

[26] Czerwony piorun to symbol Ogólnopolskiego Strajku Kobiet, który pojawia się w logotypie i identyfikacji wizualnej organizacji.

Ciekawy wydaje się również napis będący trawestacją fragmentu wiersza Jana Brzechwy (*Nad rzeczką opodal krzaczka dręczy pisowska kaczka*), w którym leksem *kaczka* zestawiony z przymiotnikiem *pisowska* odnosi się do konkretnej osoby ze świata polityki. Wyodrębnienie rdzenia *kacz-* w nazwisku *Kaczyński*, nasuwającego skojarzenie z określonym zwierzęciem, spowodowało, na skutek derywacji semantycznej, używanie takich nazw pospolitych w odniesieniu do popularnego polityka, jak *kaczka* czy *kaczor*. Wyrażenie *pisowska kaczka* ukazuje zatem dezaprobatę i lekceważący stosunek do polityka, jednak użycie zwrotu *dręczy pisowska kaczka* zostało złagodzone, dzięki włączeniu go w strukturę rymowanki[27].

Wnioski

Analiza językowa wszystkich haseł pozwoliła stworzyć ich typologię, dzieląc napisy na:

– hasła odwołujące się do wiedzy literackiej, społecznej i kulturowej, często będące aluzjami, cytatami i trawestacjami tekstów poetyckich, muzycznych, filmowych, reklamowych czy wypowiedzi polityków i osób publicznych,

– hasła obyczajowo-kulturowe, nawiązujące do wojny na murach kibiców ŁKS-u i Widzewa,

– hasła o charakterze komicznym, które w przeciwieństwie do pierwszych dwóch grup nie mają charakteru intertekstualnego,

– hasła wiecowe, będące wyrazem agresji i zawierające największą liczbę wulgaryzmów.

Z uwagi na obszerny materiał badawczy analizie poddano pierwszą grupę napisów.

Klasyfikacja zebranych przykładów wykazała, że najwięcej haseł

[27] Więcej o hasłach rymowankach w artykule A. Sokół-Klein, *Maria Janion szłaby z nami; Nawet Shrek nie chciałby żyć w takim bagnie – analiza językowa wybranych haseł umieszczanych na transparentach w czasie strajku kobiet jesienią 2020 roku* (w druku).

omawianej grupy (48,5%) to trawestacje fragmentów utworów literackich, dialogów filmowych, tekstów piosenek, sloganów reklamowych czy wypowiedzi polityków i osób publicznych. Kolejne, nawiązujące do konkretnych osób i sytuacji, stanowią 35% analizowanego materiału. Pojawiły się też tutaj cytaty (9,5%). Najmniej liczna podgrupa, zaledwie 7%, to hasła rymowanki.

Wspomniane trawestacje charakteryzują się niezwykle dużą kreatywnością. Co więcej, większość gier intertekstualnych stanowi budulec haseł o zabarwieniu humorystycznym. Analiza napisów pokazała, że intertekstualne odniesienia często oparte są na przekształceniach tekstu niekomicznego w komiczny, pierwotnie komicznego we wtórnie komiczny bądź komicznego w niekomiczny. Ponadto intertekstualna gra jest rezultatem takich zabiegów językowych, jak podobieństwo brzmieniowe, wykrzyknienia czy wymiana leksykalna.

Nadawcy wszystkich haseł umieszczonych na transparentach w trakcie Ogólnopolskiego Strajku Kobiet jesienią 2020 r., wykorzystując przeróżne zabiegi lingwistyczne, manifestują swoje potrzeby i swój światopogląd. Akcentowanie określonego stanowiska odbywa się niekiedy w sposób wulgarny, a innym razem – cyniczny i prześmiewczy. Mimo że treść niektórych haseł może wydawać się zabawna czy jest efektem dużej pomysłowości nadawcy (szczególnie w kontekście napisów o charakterze intertekstualnym), nie należy jednak lekceważyć emocji, które kryją się za przekazem. Każdy bowiem napis jest indywidualnym wyrazem buntu i niezgody na otaczającą rzeczywistość.

Klasyfikacja i wykaz omawianych haseł wraz z lokalizacją tekstów i oryginalnymi cytatami

FILM	
cytaty	**trawestacje**
„Kopernik była kobietą" (Juliusz Machulski, „Seksmisja")	*Ja cię kocham, a ty z PiS* (Jon Turteltaub, „Ja cię kocham, a ty śpisz") *Marian, tu jest jakby średniowiecze* („Marian, tu jest jakby luksusowo", Roman Załuski, „Galimatias, czyli kogel-mogel 2") *Naród bez PiS jest mniej awanturujący się* („Klient w krawacie jest mniej awanturujący się", Stanisław Bareja, „Miś") *Run, Jarek, run!* („Run, Forest, run!", Robert Zemeckis, „Forrest Gump")

MUZYKA	
cytaty	**trawestacje**
„Czekam na wiatr, co rozgoni. Ciemne, skłębione zasłony" (Maanam, „Krakowski spleen")	*Girls just to wanna have choice* (Cyndi Lauper, „Girls just to wanna have fun") *Jareczku! Szczęśliwej drogi już czas* (Ryszard Rynkowski, „Szczęśliwej drogi już czas") *Jarek! Nie daruję ci tej nocy!* (Bajm, „Józek, nie daruję ci tej nocy") *Jarek, no już trzeba wsiąść do pociągu byle jakiego, nie dbać o bagaż, nie dbać o bilet i wy……* („Wsiąść do pociągu byle jakiego, nie dbać o bagaż, nie dbać o bilet, ściskając w ręku kamyk zielony, patrzeć jak wszystko zostaje w tyle", Maryla Rodowicz, „Remedium") *Jeszcze Polka nie zginęła* („Jeszcze Polska nie zginęła, póki my żyjemy (…)", Józef Wybicki, „Mazurek Dąbrowskiego") *Moc się rodzi, PiS truchleje* („Bóg się rodzi, moc truchleje", Franciszek Karpiński, „Pieśń o narodzeniu Pańskim") *Ratunku! Na pomoc ginącej wolności!* („Ratunku! Ratunku! Na pomoc ginącej miłości", Kalina Jędrusik, „SOS") *No woman, no kraj* (Bob Marley, „No woman, no cry")

MEDIA	
cytaty	**trawestacje**
	Agata, nie mów do mnie teraz („Nie mów do mnie teraz!" – słowa Małgorzaty Rozenek do Jarosława Majdana w programie „Azja Express") *Jarek, zjedz Snikersa* (kampania reklamowa „Głodny nie jesteś sobą", slogan „Zjedz Snikersa") *Jarek, przestań mi pacjentki prześladować* („Ziobro, kurwo jebana, przestań mi rodzinę prześladować!" – słowa wideoblogera Zbigniewa Stonogi) *A po maturze chodziliśmy na strajk kobiet* („A po maturze chodziliśmy na kremówki" – słowa Jana Pawła II na pielgrzymce w Wadowicach w 1999 r.)

LITERATURA	
cytaty	**trawestacje**
„Lecz nade wszystko słowom naszym, zmienionym chytrze przez krętaczy, jedyność przywróć i prawdziwość: niech prawo zawsze prawo znaczy, a sprawiedliwość – sprawiedliwość" (J. Tuwim, „Modlitwa") „Umarł Gustaw, narodził się Konrad" (A. Mickiewicz, „Dziady cz. III") „Słuchaj dzieweczko, ona nie słucha" (A. Mickiewicz, „Romantyczność") „Młody, przeklinaj ze mną – oni klątwy warci" (J. Słowacki, „Balladyna") „Gdy wieje wiatr historii, ludziom jak pięknym	*Chociażbym szła Nowogrodzką, zła się nie ulęknę* („Chociażbym chodził ciemną doliną, zła się nie ulęknę, bo Ty jesteś ze mną", Biblia Tysiąclecia, Psalm 23) *Zło bobrem zwyciężaj* („Zło dobrem zwyciężaj", Biblia Tysiąclecia, List do Rzymian, 12, 21) *Kto mieczem wojuje, ten od pochwy ginie* („Schowaj miecz swój do pochwy, bo wszyscy, którzy za miecz chwytają, od miecza giną", Biblia Tysiąclecia, Mt 26, 52) *Czemu ty się gadzino niepotrzebnie mieszasz* („Czemu ty się, zła godzino, z niepotrzebnym mieszasz lękiem", W. Szymborska, „Nic dwa razy") *Fanatyku, nie narzucaj światu swojego formatu* („Nie narzucaj światu swojego formatu", J. Sztaudynger, „Rada") *Godek, ty nie matką świata, ale carem* („Ty nie ojcem świata, ale… Carem!", A. Mickiewicz, Dziady cz. III") *I choćby przyszło tysiąc Kaczyńskich, z nim sto Przyłębskich oraz Brudzińskich. Potem biskupi i armia księży. Polska kobieta i tak zwycięży!* („Lecz choćby

ptakom rosną skrzydła, natomiast trzęsą się portki pętakom" (K.I. Gałczyński, „Ballada o trzęsących się portkach")	przyszło tysiąc atletów/I każdy zjadłby tysiąc kotletów/I każdy nie wiem jak się natężał/To nie udźwignąć - taki to ciężar (J. Tuwim, „Lokomotywa") *Jarek, masz wiadomość od Adama: Gdy nic tobie nie pomoże, idźże sobie precz nieboże. A kysz, a kysz!* („Gdy nic tobie nie pomoże, idźże sobie precz, nieboże (…). A kysz, a kysz!", A. Mickiewicz, „Dziady cz.II") *Nad rzeczką opodal krzaczka dręczy pisowska kaczka* („Nad rzeczką, opodal krzaczka, mieszkała Kaczka Dziwaczka", J. Brzechwa, „Kaczka Dziwaczka") *Nasz naród jak lawa dziś jest piorunem* („Nasz naród jak lawa, Z wierzchu zimna i twarda, sucha i plugawa", A. Mickiewicz, „Dziady cz. III") *Nie będzie Jarek pluł nam w twarz* („Nie będzie Niemiec pluł nam w twarz", M. Konpnicka, „Rota") *Niech ryczy z bólu ranny PiS* („Niech ryczy z bólu ranny łoś (…)", W. Szekspir, „Hamlet") *Nieznośna ciężkość PiSu* („M. Kundera, „Nieznośna lekkość bytu") *Veni, vidi, vkurwi* („Veni, vidi, vici" słowa J. Cezara) *Jeszczem w Lubiczu nie był, jeno tu ptakiem śpieszyłem, aby wypierdolić waszmościów* („Jeszczem w Lubiczu nie był, jeno tu ptakiem śpieszyłem do nóg panny łowczanki się pokłonić", H. Sienkiewicz, „Potop") *–A jeśli pewnego dnia będę musiał odejść? – spytał Krzyś Bosak. – Co wtedy? – Nic wielkiego, wypierdalaj w podskokach, faszysto jebany – odparł Puchatek* („- A jeśli pewnego dnia będę musiał odejść? – spytał Krzyś, ściskając Misiową łapkę. - Co wtedy? – Nic wielkiego. – zapewnił go Puchatek. – Posiedzę tu sobie i na Ciebie poczekam", A.A. Milne, „Kubuś Puchatek") *Jarku, daj, ać ja pobruszę, a ty wypierdalaj* („Daj, ać ja pobruszę, a ty pocziwaj", „Księga henrykowska") *Gdzie bursztynowy świerzop, gryka jak śnieg biała, tam Ty Jarosławie Marny w……j!* („Gdzie bursztynowy świerzop, gryka jak śnieg biała, gdzie panieńskim rumieńcem dzięcielina pała (…)", A. Mickiewicz, „Pan Tadeusz")

	Rozdziobią was kruki, wrony (S. Żeromski, „Rozdziobią nas kruki, wrony…") *Farewell, miss PiS, farewell!* („Farewell, miss Iza, farewell!", B. Prus, „Lalka")

Bibliografia

Bartmiński J., *Polski stereotyp matki*, „Postscriptum Polonistyczne" 2008, nr 1(1), s. 33–53.

Chrzanowska-Kluczewska E., *Dekontekstualizacja i rekontekstualizacja w dyskursie naukowym i artystycznym*, „Bulletin de la societe polonaise de linguistique" 2010, fasc. LXVI, s. 185–196.

Gajda S., *Współczesny dyskurs komiczny* [w:] *Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej*, red. J. Mazur, Lublin: UMCS 2007, s. 11–19.

Głowiński M., *O intertekstualności* [w:] *Poetyka i okolice*, red. M. Głowiński, Warszawa: WN PWN 1995, s. 87–124.

Grochala B., *Intertekstualność jako element budujący teksty o zabarwieniu humorystycznym*, [w:] *Intertekstualność we współczesnej komunikacji językowej*, red. J. Mazur, A. Małyska, K. Sobstyl, Lublin: Primum Verbum 2010, s. 135–142.

Kudra A., Kudra B., *Gry intetekstualne na przykładzie telewizyjnego programu satyrycznego „Ale plama!"* [w:] *Tekst w mediach*, red. K. Michalewski, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2002, s. 500–513.

Miodońska-Brookes E., Kulawik A., Tatara M., *Zarys poetyki,* Warszawa: PWN 1980.

Pałuszyńska E., *Humor jako narzędzie dyskredytacji w dyskursie politycznym* [w:] *Zrozumieć humor*, t. 2/1, red. S. Dżereń-Głowacka i A. Kwiatkowska, Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie 2009, s. 59–67.

Szczycielska-Jakubowska A., *Językoznawca o hasłach protestujących: Język pokolenia Z*, https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,26485809,jezyk-pokolenia-z.html?fbclid=IwAR1XJ0nuc4KvFUI-pAMhZ8qr6tNH3v3hCZPC756S7UKouyAY1bffA5Yqg7k#s=BoxLoByMT [dostęp: 15.01.2021].

Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży, https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19930170078/U/D19930078Lj.pdf [dostęp: 5.01.2021].

https://www.facebook.com/mmrusinek [dostęp: 23.10–8.11.2020].

https://www.facebook.com/lodzpl [dostęp: 23.10–8.11.2020].

https://www.facebook.com/groups/wydarzeniawlodzi [dostęp: 23.10–8.11.2020].
https://sjp.pwn.pl/szukaj/gadzina.html [dostęp: 15.01.2021].
https://sjp.pwn.pl/szukaj/lekki.html [dostęp: 20.01.2021].
https://sjp.pwn.pl/szukaj/piorun.html [dostęp: 21.01.2021].
https://sjp.pwn.pl/szukaj/pochwa.html [dostęp: 23.01.2020].
https://sjp.pwn.pl/szukaj/rycze%C4%87.html [dostęp: 25.01.2020].

Źródła

„Angora", nr 44 (1585)/2020.
„Dziennik Gazeta Prawna", nr 210/2020.
„Dziennik Łódzki", nr 252/2020.
„Dziennik Trybuna", nr 212–213/2020.
„Express ilustrowany", nr 252/2020.
„Gazeta Polska", nr 252 (2772)/2020.
„Gazeta Wyborcza", nr 252.9531,5/2020.
„Nasz Dziennik", nr 251/2020.
„Newsweek", nr 44/2020.

No woman, no kraj; Girls just to wanna have choice, **about the intertextuality of slogans placed on the banners during women's strike in autumn 2020**

The purpose of the article is to conduct a linguistic analysis of the slogans which appeared on the banners during women's strike in autumn 2020. The linguistic characteristics of a selected group of slogans (referring to literature, film, music and political affairs) is preceded with a typology of all slogans used by the demonstrators. The source material was obtained from newspapers (*Nasz Dziennik, Dziennik Trybuna, Dziennik Łódzki, Gazeta Wyborcza, Gazeta Polska, Newsweek Polska, Angora, Express ilustrowany, Dziennik Gazeta Prawna*) and the social media (Michal Rusinek's profile, as well as pages "Wydarzenia w Łodzi" and "Łódź" on Facebook) between October 23rd and November 11th, 2020. The selected examples are characterized in terms of their intertextuality (most intertextual games are also a basis for slogans tinged with humour) and the linguistic creativity of the authors.

K e y w o r d s: All-Poland Women's Strike, intertextuality, linguistic creativity, vulgarization of the language, texts tinged with humour

RECENZJE

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.267-277

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220713

Data przesłania: 08.02.2022
Data akceptacji: 15.02.2022

Андрій Стародуб

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
andriystarodub@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3464-3533

В лабіринтах складного часу та рішень (нове дослідження з історії українського православ'я періоду 1939–1945 років)

Андрій Смирнов, *Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни*, Видавничий дім «Гельветика», **Одеса 2021**, 416 сторінок

Перехід до наукового прочитання історії українського православ'я у період ІІ-ї Світової війни виявився тривалішим, аніж то очікувалося після отримання дослідниками доступу до архівів. Частково це пов'язано з «віддзеркаленням» процесів того часу в сьогоденні: історик брався вивчати те, що ще не отримало (чи отримало лише частково) свого логічного завершення і залишалося (та й продовжує залишатися) предметом церковно-полемічного дискурсу. Відповідно, кожна спроба верифікації усталених уявлень про ті чи інші події та роль у них певних персонажів сприймалася в Україні 1990-х–поч. 2000-х «крізь призму» того, наскільки все це «видобуте» науковцями «нове знання» відповідало, сказати б – поточним інтересам конкретної православної юрисдикції.

Дослідники нерідко залишалися в полоні уявлень, сформованих спогадами авторитетних церковних діячів та історичними розвідками представників української післявоєнної еміграції (часто – без-

посередніх учасників описуваних подій). На жаль, знаємо чимало прикладів некритичного відтворення тверджень, запозичених з таких джерел, а також надмірної глорифікації окремих церковних діячів (найбільш виразно це виявляється в «культі особи» митрополита Іларіона (Івана Огієнка) (1882–1972))[1].

Автор рецензованого дослідження чітко уявляв необхідність критичного ставлення до мемуаристики, відмови від сліпої довіри до авторитетів, а отже – зміни «стартових» підходів до опису та аналізу подій. Зокрема, він слушно зауважив, що найчастіше цитована в роботах українських вчених праця «Нарис історії Української Православної Церкви» Івана Власовського (1883–1969) у перших своїх частинах взагалі «*не є авторським дослідженням, а швидше компендіумом часто не зовсім якісних і автентичних матеріалів*» (с.28), а щодо періоду Другої Світової, то його (Власовського) праці, по суті, є «*мемуаристичною історією*» Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Справедливим є також твердження, що для української пострадянської історіографії проблеми характерний, «*з одного боку, переважно «фактографічний» підхід, пов'язаний із ретельним опрацюванням архівних фондів, а з іншого – брак належної уваги до осмислення канонічних і юрисдикційних аспектів діяльності Православних Церков*» (с.356).

Монографія Андрія Смирнова є позитивним прикладом результативного використання сучасної методології, з залученням елементів структуралізму, теорій тоталітаризму, націоналізму, секуляризації, порубіжжя, застосування міждисциплінарного підходу та врахування нюансів використання термінології в рамках «світського» та «церковного» опису тих самих процесів. Автор слушно підкреслив *«необхідність руйнування інтелектуальної стіни між так званими «світськими» та «церковними» істориками»* (с.40)

[1] На жаль, у сучасній українській історіографії серед більш ніж чисельних публікацій про життя та діяльність І. Огієнка (побутує навіть термін «огієнкознавство») домінують роботи виразно апологетичного характеру.

та наявність спонукальних чинників для подальшого «*коригування методологічного ландшафту*» (с.41).

Розглянувши проблему з означених ракурсів, А. Смирнов верифікував низку усталених уявлень про юрисдикційно-канонічний статус Православної церкви в Україні в 1939–1944 роках, ймовірно – поставивши крапку в тривалих дискусіях щодо того, чим інституційно була «УАПЦ формації 1942 року». А. Смирнов погоджується, що її можна трактувати як самодостатній еклезіальний організм зі своїм Собором єпископів, однак підкреслює, що автокефалія ніколи не оголошувалась, і, де-юре, це була автономна одиниця в складі Православної Церкви в Генерал-губернаторстві (с.269–270). Її зв'язок з Повнотою Православ'я забезпечувався через митрополита Варшавського Діонісія (Валединського), а статус, так чи інакше, базувався на Патріаршому та Синодальному Томосі про автокефалію Православної церкви у Польщі 1924 року.

Заслугою автора монографії є опрацювання значного масиву «розкиданих по світу» архівних матеріалів: основною джерельною базою роботи є неопубліковані документи, що зберігаються в архівосховищах України, Канади, США, Німеччини та Республіки Польща. Дослідник уперше запровадив до наукового обігу документи з архівів, доступ до яких (з різних причин) обмежений. Зокрема, йдеться про Архів Варшавської православної митрополії (в якому з пересторогою ставляться до науковців з України), недостатньо вивчений архів Української православної церкви у США в Бавнд-Бруці та документи з колекції о. Тимофія Міненка, яка нині зберігається в архіві Університету Альберти в Едмонтоні.

Іншим прикладом важкодоступних або ж недостатньо опрацьованих фондів є архіви радянських каральних органів, що повною мірою стали опрацьовуватись істориками лише в останні роки. У дослідженні проаналізовано низку архівно-слідчих справ репресованого духовенства, що зберігаються в Галузевому Державному Архіві Служби Безпеки України (СБУ), зокрема, ф. 5 (Кримінальні справи на нереабілітованих осіб), ф. 6 (Кримінальні справи на реа-

білітованих осіб), а також архіву Управління СБУ в Тернопільській області.

Структура монографії, в цілому, відповідає поставленим автором завданням. Дослідник аналізує процеси, які відбувалися в українських парафіях у Генерал-губернаторстві (розділ 2 «Український національно-церковний рух у Генерал-губернаторстві впродовж 1939–1944 рр.»), в структурах РПЦ в Україні (розділ 3 «Російська Православна Церква в Україні напередодні та в роки німецько-радянської війни») та в лоні «УАПЦ формації 1942 року» (розділ 4 «Становлення та діяльність Української Автокефальної Православної Церкви формації 1942 р.»). Висновки, зроблені А. Смирновим щодо окремих подій внутрішньоцерковного життя (Почаївського церковного Собору 18–23 серпня 1941, Пінського церковного Собору 7–10 лютого 1942) – обґрунтовані та не викликають заперечень.

Дослідник спростовує стереотипні уявлення про «неканонічність» ієрархії УАПЦ формації 1942 р., оскільки всі тогочасні хіротонії в ній звершувалися з дотриманням апостольських правил і були затверджені митрополитом Варшавським Діонісієм. Зрештою, увесь єпископат та духовенство Української православної церкви в США переходили під юрисдикцію Константинополя (у 1995 році) у сущому сані (що було б неможливим у разі невизнання канонічного статусу низки єпископів, чиї рукопокладення здійснювали архієреї «другої» УАПЦ) (сс.268, 364).

Те саме стосується іншого стереотипу: ніби «автокефалісти», на відміну від «автономістів», йшли на якусь «замежну» форму співробітництва з окупантами. Це хибне уявлення, злонамірено сформоване ще радянською історіографією, нині отримало нове дихання в історіографії російській (і «церковній», і «світській»). У монографії доказово проілюстровано той факт, що не було принципової різниці у виявах лояльності православної ієрархії до німецької окупаційної влади, оскільки обидві юрисдикції (УАПЦ-Адміністратура церкви в Генерал-Губернаторстві та Автономна Православна цер-

ква, яка формально зберігала підпорядкованість РПЦ) вимушено співпрацювали з нацистським режимом, поминаючи німецьку владу під час богослужінь, публікуючи звернення пронімецького характеру, а також агітуючи українську молодь добровільно виїжджати на роботу до Німеччини тощо. Спекулятивними є також твердження про відмінності в ставленні до винищення німцями єврейського населення: Автор наводить чимало прикладів антисемітських висловлювань у архієрейських посланнях представників обох течій (с.288); з іншого боку, акцентує увагу на факті того, що серед духовенства УАПЦ та АПЦ були священнослужителі, які брали участь у порятунку єврейського населення.

Загалом високо оцінюючи роботу, не можу не відзначити, що верифікацію та критичний аналіз А. Смирновим цілої низки подій церковного та навколоцерковного життя періоду 1939–1944 ускладнювала необхідність розлогих історичних «флешбеків» (до подій української революції 1917–1921 рр., оформлення автокефалії Православної митрополії у Польщі (1921–1924) та руху за «українізацію» в ній, церковної ситуації в СРСР і УРСР в 1920-х–1930-х рр. тощо).

Уникнувши, у більшості випадків, таких роз'яснень, Автор, дефакто, погодився зі штучним «звуженням» українського національно-церковного/автокефального руху у міжвоєнний період лише до УАПЦ формації 1921 року. Насправді ж, з самого тексту монографії недвозначно випливає, що цей рух мав декілька виявів/течій, які продовжили суперечливу взаємодію між собою після відродження церковного життя на колишній «підрадянській» частині України під час ІІ-ї Світової війни.

Наприклад, часто згадуваний у другому розділі монографії архієпископ Берлінський Серафим (Ляде) (1883–1950) отримав архієрейські свячення (на Змієвську вікарну кафедру в Харківській єпархії) в українській обновленській Православній автокефальній церкві (синодальній). У 1930 році, як німецький громадянин, він отримав дозвіл на виїзд до Німеччини, де (після покаяння, з ви-

знанням факту своєї вербовки радянськими спецслужбами) його прийняли до складу єпископату Російської православної церкви за кордоном (РПЦЗ).

Можна сперечатись щодо специфіки української «синодальної» церкви, її «національного характеру» та формальності наданої їй «обновленським» Синодом СРСР «автокефалії»[2]. Однак фактом є те, що один з її колишніх єпископів (вже перебуваючи в іншій юрисдикції – РПЦЗ), учасник міжконфесійних протистоянь 1920-х рр., став «дієвою особою» в історії церковно-інституційних трансформацій на українських землях. Окремого дослідження вимагає позиціонування духовенства та вірних цієї юрисдикції (діяльність якої припинено лише в другій половині 1930-х) в період 1941–1944 років (можна лише здогадно припускати, до кого, в різних регіонах, вони приєднувались).

Інший приклад – митрополит Харківський Феофіл (Булдовський) (1865–1944), який увійшов (причому, з цілою низкою нібито «відновлених», а насправді – новостворених парафій) до структури УАПЦ формації 1942 року. Він також ніколи не належав до УАПЦ Василя Липківського, отримав архієрейські свячення в «Патріаршій» РПЦ, а потім очолював Українську соборну-єпископську церкву (в російській конфесійній історіографії – «Лубенский раскол»)[3].

Натомість, митрополит Олексій (Громадський) (1882–1943), висвячений в архієреї в ПАПЦ, у II-й Речі Посполитій вважався представником «українофільського крила» та навіть підозрювався польськими урядовцями в симпатіях до українського націоналістичного підпілля. Однак у 1941 році він «зробив ставку» на іншу

[2] Найдетальніше дослідження про цю церковну структуру вийшло друком якраз у видавництві Національного університету «Острозька Академія», де працює й доктор історичних наук А. Смирнов. Див.: С. Жилюк, *Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква,* Острог 2015.

[3] За останні роки в Україні та Російській Федерації з'явилась ціла низка публікацій, присвячених митрополиту Феофілу. Див.: А. Киридон, *Митрополит Феофіл (Булдовський): дискурс сучасної історіографії,* «Уманська старовина», вип. 4 (2017), с. 109–123.

(«автономістську», зі збереженням канонічного підпорядкування РПЦ) традицію, коріння якої сягають Всеукраїнського православного церковного собору 1918 року.

Таким чином, попри те, що найбільш болючим та суперечливим в процесі церковно-інституційних трансформацій було питання ставлення до канонічності свячень, здійснених в УАПЦ 1921 року, проблеми «фрагментованості» та суперечностей між різними течіями в українському церковному русі ними не обмежувалися (а нерідко – це було більше формальним приводом, аніж першопричиною конфліктів[4]). Насправді існував неформальний «консенсус» і серед «автокефального» і «автономного» єпископату щодо невизнання хіротоній «липківців». Він базувався на відповідних рішеннях, прийнятих священноначаллям ПАПЦ і РПЦ задовго до початку Другої Світової. Так само недвозначно до цієї проблеми ставився і митрополит Іларіон (Огієнко) (український ієрарх, що залишився в безпосередній юрисдикції Церкви в Генерал-Губернаторстві та мав свій, особливий погляд на канонічну ситуацію на окупованих територіях). Поступки, з «камуфлюванням» фактичних пересвячень священиків та дияконів, на які вимушені були піти представники Адміністратури, були викликані тим фактом, що колишнє духовенство та віряни УАПЦ 1921 були наймасовішою та найактивнішою групою, що забезпечувала розгортання парафій УАПЦ формації 1942 року на Наддніпрянщині. Зрештою, не був прийнятий «в сущому сані» жоден з єпископів, рукопокладених за участі В. Липківського (принаймні двоє з колишніх архієреїв цієї церкви дожили до 1941–1942 рр. в Україні, але інформація про взаємодію з ними представників Адміністратури вкрай фрагментарна).

[4] Учасники «юрисдикційних» та «канонічних» суперечок 1939–1944 років, у левовій частці випадків, мали давні (подеколи – вимірювані десятиліттями) історії взаємин та конфліктів. Які, поза сумнівом, впливали суттєвим чином на перспективи досягнення якихось компромісів між двома групами єпископату («автокефалістів» та «автономістів»).

Ще один момент, який суттєво додав би балів цьому дослідженню, стосується порівняння розвитку ситуації на окупованих українських землях та інших територіях, де більшість (чи, принаймні, помітну частину) складали православні. Насамперед, йдеться про процеси, які відбувалися на території Білорусі[5], де прихильники автокефалії Білоруської православної церкви боролись з митрополитом Пантелеймоном (Рожновським; 1867–1950), свого часу усунутим з кафедри за незгоду з автокефалією Православної церкви в Польщі. На цьому прикладі можна було б порівняти, наскільки схожими чи відмінними були позиції німецьких окупаційних адміністрацій щодо українського та білоруського національно-церковних рухів. Цікавим був би порівняльний аналіз щодо специфіки відродження церковного життя в цих двох, багато в чому схожих випадках, ролі в ньому світських організацій, окремих «знакових» репрезентантів національної інтелігенції тощо.

Зрештою, малодослідженими залишилися навіть епізоди, пов'язані зі спробами звернень у період війни до Вселенського патріарха з проханням благословити самостійне існування Білоруської та Української церков[6]. Поза конкретним контекстом вони (як і фактичне поширення своєї юрисдикції за межі кордонів II-ї Речі Посполитої митрополитом Діонісієм) свідчать про інтерпретацію положень Томосу 13 листопада 1924 року в тому сенсі, що з нього випливала можливість автокефалії для церков народів, що проживали на території Київської митрополії Константинопольського патріархату станом на 1686 рік.

---

[5] Автор, у огляді історіографії (с. 41) визнає цей факт (необхідність порівняльного аналізу ситуації в Україні та Білорусі), проте в самому тексті монографії таких спроб немає.

[6] Інформація про зміст звернень до Константинопольського патріарха Веніаміна (Кіріаку) від білоруського єпископату (20 квітня 1943 року) та від Собору єпископів УАПЦ у Варшаві (29 квітня 1944) є суперечливою. Невідомо також, чи ці листи в принципі надходили до адресата.

Перспективним сюжетом для порівняння могла б бути історія митрополита Сергія (Воскресенського) (1897–1944) та «Псковської православної місії» (1941–1944)[7]. Зберігаючи формальне підпорядкування Московському патріархатові, підконтрольні екзарху Сергію структури найбільш активно використовувалися німецькою окупаційною владою для антикомуністичної пропаганди серед російського населення.

Загадка вбивства згаданого митрополита Сергія також може мати паралелі з такою ж загадковою загибеллю митрополита Олексія (Громадського) та й загалом «виводить» на складну та недостатньо опрацьовану тему використання церковних структур та окремих священнослужителів радянськими спецслужбами. На сторінках монографії ми бачимо згадки як про діячів, чия афільованість з Народним комісаріатом внутрішніх справ СРСР не викликає жодних сумнівів (наприклад – єпископа Василія (Ратмірова)[8], що його 17 липня 1941 року було призначено єпископом Житомирським), так і тих, щодо кого такої інформації немає, але чия раптова поява «за лінією фронту» вимагає додаткових пояснень.

Розгадка схожих епізодів могла б пролити світло і на чимало подій післявоєнної історії. Наприклад, чому майбутній митрополит Варшавський і всієї Польщі Макарій (Михайло Оксіюк) (1884–1960), попри те, що був чиновником Народного комісаріату земель-

[7] Протягом останнього десятиліття до цієї теми зверталась ціла низка російських дослідників. Див. наприклад: Шкаровский М.В., священник Илья Соловьёв, *Церковь против большевизма (митрополит Сергий (Воскресенский) и экзархат Московской Патриархии в Прибалтике. 1941–1944 гг.)*, Москва 2013; *Приказ: архив уничтожить! Прибалтийский экзархат и Псковская православная миссия в годы оккупации 1941–1944: сборник документов* / С.К. Бернев, А.И. Рупасов, Санкт-Петербург 2016.

[8] Факт роботи Ратмірова на органи радянської держбезпеки визнається, дефакто, офіційно (див.: *Органы государственной безопасности в борьбе с врагом на оккупированной советской территории* [в:] *Великая Отечественная война 1941–1945 годов*. В 12 т. Т. 6. Тайная война. Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны, Москва 2013, с. 614). Однак матеріали його особової справи так і залишаються засекреченими.

них справ УРСР, не евакуювався з Києва? У 1942-му році він не лише прийняв (в лоні «Автономної» церкви) священство, але й пішов працювати в окупаційну Київську міську управу. Однак не зазнав переслідування після повернення радянської влади[9]. Це може свідчити про те, що Оксіюк (який, до речі, вільно володів німецькою) не випадково залишився у Києві, а його робота на окупантів була «санкціонована» чекістами.

Можна припустити, що й серед тих, хто приєднався/отримав свячення в період окупації в юрисдикції митрополита Полікарпа (Сікорського) також були особи, чиї мотивації дій та зв'язки були не такими очевидними. Це є важливим нюансом для розуміння логіки подальших дій (вже на еміграції) таких осіб (як то згода на «пересвячення» та перехід до РПЦ чи РПЦЗ).

Незаслужено обійдена авторською увагою і тема взаємодії представників «автономної» та «автокефальної» церков з Румунською Православною церквою (РумПЦ)[10]. Попри те, що ні в УАПЦ ні АПЦ не було парафій в румунській зоні окупації, даний сюжет важливий з точки зору специфіки сприйняття ситуації в українському православ'ї та її залежність від того, хто виступав в якості «конфідента» румунських ієрархів. Де-юре Румунський патріархат визнавав чинними ієрархами всіх єпископів, висвячених в довоєнній ПАПЦ. Однак, завдяки зусиллям одного з них – Антонія (Марценка) (1887–1952), румуни з пересторогою поставилися до єпископату та духовенства, висвяченого в УАПЦ 1942 року. В першу чергу – по тій причині, що були хибно поінформовані (згаданим єпископом Антонієм, а пізніше – представниками РПЦЗ та окре-

[9] Цей епізод ніяк не пояснюється в численних публікаціях про життя та діяльність митрополита Макарія.

[10] На жаль, навіть «фактологічний» матеріал про цю діяльність українські автори продовжують «запозичувати» виключно з робіт російських авторів. Наприклад з: М. Шкаровский, *Деятельность Румынской духовной миссии на юго-западе Украины и в Приднестровье в 1941–1944 гг*. Межконфессиональные, культурные и общественные связи России с зарубежными славянами: к 200-летию со дня рождения М.Ф. Раевского, Москва 2013, с. 385–399.

мими варшавськими російськими діячами) про нібито безумовне визнання митрополитом Полікарпом (Сікорським) хіротоній, здійснених в УАПЦ формації 1921 року.

Це обумовило ставлення Румунської місії на окупованих територіях до духовенства УАПЦ, яке опинялось на території румунської зони окупації, а також в Криму та Приазов'ї. Втім, доволі неоднозначні епізоди «взаємодії» РумПЦ були і з ієрархами та духовенством АПЦ (про що свідчить біографія єпископа Мелітопольського цієї церкви Серафима (Кушнерука))[11], а також і з колишнім «обновленським» духовенством (свідченням чому є історія церковного служіння у Сімферополі та Мелітополі єпископа Вікентія (Никипорчика) – в якій, втім, залишається безліч «білих плям»)[12].

Очевидно, що опрацювання згаданих сюжетів є певним «дослідницьким викликом», оскільки більшість з них вже стали предметом студій «маститих» російських авторів. Однак висновки, зроблені в цих працях, в багатьох моментах є, як мінімум, дискусійними (а подеколи – й відверто тенденційними) й потребують додаткового переосмислення та оцінки з «української» перспективи. Сподіватимемося, що А. Смирнов продовжить свої дослідження саме в такому річищі, підваживши претензії окремих російських істориків на те, що вони є «монополістами» та «визначальниками трендів» у дослідженнях історії Православ'я в Східній Європі в першій половині XX ст.

---

[11] Див. про нього: В. Борщевич, *Єпископ Мелітопольсько-Таврійський Серафим (Кушнерук): повернення із небуття*, «Юго-Запад Одессика. Историко-краеведческий научный альманах», 2009, № 7, с. 223–228.

[12] Дані про цього колишнього обновленського ієрарха, нібито репресованого німецькими окупантами за допомогу єврейському населенню, базуються на вкрай обмеженій кількості джерел (фактично – свідченнях третіх осіб, які збереглися вже в радянській слідчій справі проти осіб, звинувачених в колабораціонізмі).

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.279-283

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220714

Data przesłania: 03.07.2022
Data akceptacji: 24.07.2022

Michał Głuszkowski
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
micglu@umk.pl
ORCID: 0000-0003-3353-2671

Mirosław Jankowiak, *Lexikum běloruských nářečí v Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí. Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*, Slovanský ústav AV ČR, Praha 2022, 623 strony

Gwary białoruskie na pograniczu bałto-słowiańskim, poza samą Białorusią, są najbardziej rozpowszechnione na obszarze dawnej Rzeczypospolitej. Praktycznie cały ten obszar jest przedmiotem badań Mirosława Jankowiaka. *Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego* to już trzecia monografia jego autorstwa na temat różnych aspektów funkcjonowania dialektalnej białoruszczyzny na północno-wschodnich rubieżach międzywojennej Polski[1]. Do tej pory poruszał on socjolingwistyczne uwarunkowania wewnętrznego zróżnicowania gwar białoruskich na Łotwie[2], a także przedstawiał ich kompleksową analizę w ramach opisu strukturalnego,

[1] Był on także współautorem przeglądowego opracowania dotyczącego gwar białoruskich na różnych obszarach; zob. N. Barszczewska, M. Jankowiak, *Dialektologia białoruska*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy (SOW) Instytut Slawistyki PAN 2012.

[2] M. Jankowiak, *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa: Instytut Slawistyki PAN Fundacja Slawistyczna 2009.

wzbogaconego obszernym materiałem egzemplifikacyjnym[3]. W omawianym opracowaniu, dotyczącym obszarów położonych bardziej na południe, zwrócił się ku charakterystyce leksyki. Jako badacz terenowy M. Jankowiak opierał swoje dotychczasowe prace na samodzielnie gromadzonym materiale, konfrontując go ze stanem opisywanym w literaturze i danymi archiwalnymi w ujęciu diachronicznym. Nie inaczej było w przypadku recenzowanej monografii, która powstała przy wykorzystaniu obszernego korpusu 126 godzin nagrań. Wywiady zarejestrowane w sześciu rejonach – orańskim, solecznickim, wileńskim, trockim, święciańskim i ignalińskim – zostały przeprowadzone w zdecydowanej większości przez samego autora (90 godz., czyli ponad 70% wszystkich nagrań). Wykorzystał on również prace innych badaczy znajdujące się w zasobach Instytutu Języka Litewskiego ANL oraz bazie projektu TriMCo realizowanego na Uniwersytecie w Moguncji (s. 34–36) i licznych publikacji poświęconych *stricte* gwarom białoruskim na Litwie lub zawierającym o nich informacje.

Leksyka gwar białoruskich na Litwie jest podzielona na dwie części oraz aneks. Składająca się z obszernego metodologicznego wstępu i 4 rozdziałów część I poświęcona została ogólnej charakterystyce gwar białoruskich na terenach litewskich. Część II stanowi liczący 390 stron słownik podzielony na dialektalną białoruszczyzną z poszczególnych obszarów oraz wykaz zapożyczeń. Z kolei w aneksie znalazły się spisy informatorów, zbadanych miejscowości, nazw geograficznych, poruszanych w rozmowach sfer tematycznych, a także 70-stronicowy spis leksemów znacznie ułatwiający orientację w bogatym materiale ilustracyjnym i słownikowym.

We wstępie Jankowiak określił cel swojej pracy jako przedstawienie gwar białoruskich na Litwie z uwzględnieniem ich zróżnicowania regionalnego, ukształtowanego społeczno-historycznie. W ten sposób

[3] M. Jankowiak, *Současná běloruská nářečí v Lotyšsku. Charakteristika. Výběr textů = Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów*, Praha: Slovanský ústav Akademie věd České republiky, 2018.

jego praca, oprócz leksykografii dialektalnej, wpisuje się w inne subdyscypliny językoznawstwa: lingwistykę arealną, lingwistykę kontaktu i socjolingwistykę historyczną. Co ważne, mimo analizy pochodzenia poszczególnych zapożyczeń w części słownikowej, autor nie prowadził pogłębionych rozważań nt. etymologii i nie ustalał szczegółów drogi, jaką dany leksem pokonał przed włączeniem go do zasobów słownikowych gwar białoruskich na obszarze Litwy. Analiza lingwistyczna prowadzona była w dwóch podstawowych wymiarach, obejmujących określenie areału występowania poszczególnych jednostek, a także charakterystykę grup tematycznych w wyróżnionych rejonach. Obok tradycyjnych w dialektologii gwarowej metod Jankowiak zdecydował się także na włączenie elementów badań ilościowych, w tym statystyki. Ich zastosowanie miało posłużyć ukazaniu leksyki z uwzględnieniem zróżnicowania w ramach kręgów tematycznych, kategorii gwarowych i źródeł zapożyczeń. Badania statystyczne nie zdominowały jednak części analitycznej pracy, stanowiąc wartościowe uzupełnienie dla metodologii jakościowej. Biorąc pod uwagę zgłaszane przez autora wątpliwości dotyczące prowadzenia rozbudowanych analiz ilościowych na materiale korpusu, który nie ma charakteru reprezentatywnego, pochodzi z różnych okresów i był zbierany przez różnych badaczy stosujących własne metody gromadzenia materiału, było to słuszne rozwiązanie. Prezentacja materiału w tabelach podsumowujących poszczególne rozdziały lub podrozdziały pozwala na zorientowanie się w proporcjach części mowy w wyodrębnionych grupach tematycznych w badanych regionach, ale autor potraktował dane liczbowe przede wszystkim jako materiał ilustracyjny, a nie decydujące o obrazie całości wyniki.

Aspekt kontaktologiczny został rozwinięty w rozdziale poświęconym zapożyczeniom i w analogicznym dziale części słownikowej. Obszar pogranicza bałto-słowiańskiego jest wielowiekową strefą kontaktów językowych nie tylko między językami słowiańskimi a bałtyckimi, ale także wewnątrzsłowiańskich, przede wszystkim polsko-białoruskich i polsko-rosyjskich. Oprócz najliczniejszych w zgromadzonym materiale bałtyzmów, polonizmów i rusycyzmów, pokaźną grupę zapoży-

czeń – pośrednich i bezpośrednich stanowiły germanizmy, a w analizie i materiale egzemplifikacyjnym uwzględniona została także rzadziej spotykana leksyka trafiająca do gwar białoruskich za pośrednictwem polszczyzny i innych języków: bohemizmy, latynizmy, grecyzmy, italianizmy, romanizmy i in. Dane zgromadzone w tabeli na s. 165 podsumowującej liczebność zapożyczeń ze wspomnianych mniej popularnych kierunków oraz ich wykaz w odpowiednim załączniku mogą zaskakiwać, nie tylko same w sobie, ale także w zestawieniu z wyliczeniami A. Stankiewicz na temat procentowego udziału zapożyczeń w gwarach białoruskich na Białorusi. Udział słownictwa pochodzącego z jidysz i hebrajskiego, tureckiego lub ukraińskiego jest bardzo skromny i ogranicza się do pojedynczych przykładów, co zdawałoby się przeczyć danym historycznym o kontaktach z grupami etnicznymi posługujących się tymi językami. Należy jednak pamiętać, że w odróżnieniu od korpusów narodowych budowanych na podstawie nieporównywalnie większej ilości tekstów z orientacją na zrównoważoną zawartość, czyli reprezentatywną dla danego języka, korpusy gwarowe tworzone są przede wszystkim na zasadzie dostępności tekstów. Dlatego niewielka ilość jidyszyzmów w zgromadzonym materiale nie oznacza braku tej leksyki w gwarach białoruskich na Litwie w ogóle, a jedynie wynika z niedoreprezentowania w korpusie, co jest sytuacją często spotykaną w podobnych badaniach i nie powinno być traktowane jako ich wada.

Wspomniana baza materiałowa, choć nie ma charakteru korpusu zrównoważonego, jest jednym z największych atutów monografii M. Jankowiaka. Opracowanie 126 godzin nagrań oraz ekscerpcja materiału z dostępnych publikacji leksykograficznych i dialektologicznych z różnych wymagała dużego nakładu pracy, zwłaszcza w tak dużym zakresie objętościowym. Szczegółowa analiza poszczególnych wyrazów nie tylko w ujęciu leksykograficznym i leksykologicznym, ale również arealnym i ilościowym budzą uznanie. Warto zauważyć ciekawe podejście do leksyki gwarowej w rozdziale słownikowym. Wyróżnione areały zostały potraktowane jako komunikatywne całości. Mieszkańcy tych regionów posługiwali się i posługują słownictwem mieszanym, zarówno

rdzennie białoruskim, jak i pochodzącym z innych języków, co zostało uwzględnione w opisie. Podobne podejście do wielojęzycznej leksyki gwarowej Podlasia zaprezentowali I. Maryniakowa, D. Rembiszewska i J. Siatkowski – badacze z kręgu Instytutu Slawistyki PAN, z którego wywodzi się także M. Jankowiak[4]. Pewnych podobieństw w podejściu metodologicznym i przyjętych perspektywach można doszukać się także w prowadzonych przez J. Riegera badaniach polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie[5], ale również w tym przypadku trudno mówić o wyraźnych inspiracjach autora *Leksyki gwar białoruskich na Litwie*. Omawiana monografia jest przede wszystkim przejawem kształtującej się już w poprzednich pracach własnej perspektywy i autorskiej metodologii opisu dialektologicznego w ujęciu socjolingwistyki wariacjonistycznej.

W tym bardzo dobrym opracowaniu trudno mówić o istotnych brakach, ponieważ M. Jankowiakowi udało się w pełni zrealizować złożone cele zarysowane we wstępie na podstawie zróżnicowanego materiału: terenowego – współczesnego i historycznego, a także archiwalnego. Można by w większym stopniu wykorzystać potencjał analiz diachronicznych, jaki ten materiał dawał lub rozszerzyć poszukiwania danych z zakresu socjolingwistyki historycznej, ale nie było to celem autora w tym badaniu. Recenzowana monografia jest nie tylko opracowaniem przedstawiającym określone wyniki, ale także cennym źródłem do dalszych analiz. Część słownikowa zawiera naprawdę pokaźny materiał leksykalny w uporządkowanej formie z podziałem na poszczególne obszary i kategorie tematyczne, co daje szansę na zainteresowanie szerokiego kręgu czytelników.

[4] I. Maryniakowa, D. K. Rembiszewska, J. Siatkowski, *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, Warszawa: Instytut Slawistyki PAN 2014.

[5] J. Rieger, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa 2014.

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.285-288

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220715

Data przesłania: 10.07.2022
Data akceptacji: 24.07.2022

Grzegorz Gąsior
Uniwersytet Warszawski
g.gasior@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1014-6113

Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską: materiały polskich grup cenzury z lat 1914–1918, t. 1–5, kwerenda, wstęp, opracowanie i przypisy Paweł Brudek, Jan Molenda, Jerzy Z. Pająk, Warszawa 2018

W ostatnich latach można w Polsce odnotować wzrastające zainteresowanie tematyką pierwszej wojny światowej. Nową falę badań pobudziła niewątpliwie obchodzona w 2014 r. setna rocznica jej wybuchu. Nastąpił wtedy wysyp publikacji naukowych i monografii, wśród nich prace Włodzimierza Borodzieja i Macieja Górnego, *Nasza wojna*, t. 1: *Imperia 1912–1916*, Warszawa 2014, t. 2: *Narody 1917–1923*, Warszawa 2018 i Andrzeja Chwalby, *Samobójstwo Europy: Wielka Wojna 1914–1918*, Kraków 2014.

Pięciotomowe wydawnictwo źródłowe *Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską: materiały polskich grup cenzury z lat 1914–1918*, wydane jako tomy 13–17 w serii *Metamorfozy społeczne*, oparte jest na wieloletnich kwerendach, rozpoczętych przez Jana Molendę podczas wyjazdów badawczych do Wiednia w 1964 r., 1976 r. i 1980 r., uzupełnionych przez Pawła Brudka i Jerzego Z. Pająka w latach 2015–2016 w ramach grantu Narodowego Programu Humanistyki. Wykorzystane zasoby pochodzą z kilkunastu zespołów przechowywanych w wiedeńskim Archiwum Wojny. Dokumenty niemieckojęzyczne zostały przetłumaczone na język polski.

W pisanych po polsku dokumentach lub ich fragmentach zachowano pisownię oryginalną.

W tomie pierwszym znajduje się obszerny wstęp, zawierający szczegółową analizę funkcjonowania austro-węgierskiej cenzury wojennej podczas pierwszej wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem polskich grup cenzury, następnie informacje o charakterze i stanie zachowania źródeł, przyjętych zasadach edycji oraz o dotychczasowej literaturze przedmiotu. Umieszczono też schematy organizacyjne instytucji zajmujących się cenzurą wojenną. W dalszej części tomu następuje edycja dokumentów normatywnych dotyczących sposobu działania austro-węgierskiej cenzury wojennej.

Tom drugi zawiera akta polskich grup cenzury od lutego 1915 r. do stycznia 1916 r., tom trzeci od lutego do grudnia 1916 r., czwarty zaś od początku 1917 r. do września 1918 r. W tomie piątym znalazła się bibliografia, wykaz skrótów, wykaz dokumentów i bardzo pomocne obszerne indeksy – osobowy, geograficzny oraz instytucji, organizacji i formacji wojskowych, dzięki którym łatwo znaleźć interesujące czytelnika informacje.

Autorzy we wstępie opisują skomplikowaną sieć urzędów i placówek zajmujących się cenzurą korespondencji wojennej. Cenzurowaniem treści listów obywateli austro-węgierskich zajmował się początkowo Wojenny Urząd Kontroli, przechodzący różne reorganizacje, w którego ramach z czasem wykształciły się trzy urzędy cenzury: w Wiedniu, Budapeszcie i Feldkirch. W 1917 r. został on przekształcony w Komisję Ministerialną w Ministerstwie Wojny. W kolejnych latach trwania konfliktu zbrojnego powoływano nowe urzędy prowadzące podobną działalność. Korespondencją przesyłaną przez jeńców austro-węgierskich zajmował się Oddział Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża.

Ze względu na wielonarodowościowy charakter monarchii w urzędach cenzury powstawały liczne sekcje językowe. Na przykład w Oddziale Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża pod koniec 1915 r. było 30 grup dla poszczególnych języków. Pol-

ską korespondencją w ramach tej struktury zajmowały się polskie grupy cenzury oraz powstały na początku 1917 r. Referat XVI, specjalizujący się w szeroko rozumianej kwestii polskiej, i to właśnie raporty tych sekcji stanowią największą część publikowanych dokumentów. Dokumenty pozwalają ocenić, jak dużą wagę przywiązywały władze austriackie do cenzury wojennej jako źródła informacji o nastrojach społecznych.

Cenzorzy mieli za zadanie poszukiwać w korespondencji istotnych informacji politycznych, militarnych i gospodarczych, które były dalej analizowane przez naczelników poszczególnych grup i stanowiły podkład do sprawozdań dla wyższych instancji cenzury, które składały raporty centralnym urzędom państwowym. Opinie na temat nastrojów, niezadowolenia, spekulacji gospodarczych, poglądów politycznych, stosunku do dążeń niepodległościowych, rewolucji w Rosji i innych ważnych wydarzeń i zjawisk formułowano na podstawie powtarzalności, a nie jednostkowych wzmianek. Odnotowywano pieśni o treści politycznej lub patriotycznej. Dokonywano też ocen lojalności poszczególnych narodowości. Stosowano wiele metod służących wykrywaniu ukrytych treści, takich jak odnalezione w pewnej korespondencji wezwanie do modlitwy i odwołanie do 2. listu do Koryntian (rozdział 11, wers 27), zawierającego słowa „często cierpię głód i pragnienie, zimno i brak okrycia".

Badanie korespondencji jeńców wojennych, chociaż formalnie służyć miało poprawie ich sytuacji, przede wszystkim służyło celom wywiadowczym. Badano więc kontakty jeńców wojennych (również tych z armii rosyjskiej wziętych do niewoli austro-węgierskiej), panujące wśród nich nastroje i poglądy polityczne. Ważną rolę pełnił tutaj Główny Ośrodek Wywiadowczy przy Urzędzie Cenzury w Feldkirch.

Zawarte w listach i na kartkach pocztowych ustępy z treściami podlegającymi cenzurze, przed odesłaniem do adresata, były usuwane w taki sposób, aby nie można było ich odczytać. Praca cenzorów powodowała znaczne opóźnienia w dotarciu korespondencji.

Wartość publikowanych sprawozdań opiera się na cytowaniu obszernych wyjątków z korespondencji, przedstawiających bardzo sze-

roki materiał dla badaczy bardzo odmiennych dziedzin – niekoniecznie związanych z pierwszą wojną światową. Znaczną część przytaczanych fragmentów stanowi korespondencja ludności wiejskiej i żołnierzy wywodzących się z tego środowiska, co pozwala badać nie tylko opinie na temat bieżących wydarzeń i przeżycia wojenne chłopów, lecz także ich mentalność i język. Podobnie jest w wypadku innych grup społecznych. Dostrzegamy specyfikę regionalną – doświadczenia mieszkańców różnych zakątków Galicji i Śląska Cieszyńskiego. Dowiadujemy się wiele na temat warunków panujących w poszczególnych obozach jenieckich i nastrojów wśród żołnierzy. Jest to cenny materiał dla osób zainteresowanych losami swoich przodków, zwłaszcza dla tych, którzy wiedzą, w jakich oddziałach lub miejscach przebywali oni w czasie pierwszej wojny światowej.

Niepotrzebne są natomiast zastosowane w publikacji przesadnie obszerne przypisy zawierające dane biograficzne znanych postaci, takich jak premierzy lub władcy monarchii austro-węgierskiej, powielające informacje powszechnie dostępne a przy tym niezwiązane wprost z tematem cenzury. Jest to jednak niewielki mankament. Obszerne pięciotomowe wydawnictwo, będące efektem żmudnej pracy w archiwach i wysiłku edycyjnego nad ogromnym zbiorem dokumentów, jest bowiem przede wszystkim niezbędnym materiałem źródłowym dla badaczy historii Polaków i ziem polskich, a także monarchii austro-węgierskiej okresu pierwszej wojny światowej.

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2022.pp.289-297

Przegląd Środkowo-Wschodni, 7, 2022
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20220716

Data przesłania: 07.07.2022
Data akceptacji: 24.07.2022

Joanna Kozłowska
Uniwersytet Warszawski
jm.kozlowska@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0001-5302-4696

Gintautas Surgailis[1], Generolo Jono Žemaičio Lietuvos Karo Akademija, *Lietuvos kariuomenės gudų kariniai daliniai 1918–1923 m.*, Vilnius 2020, 306 stron

Historiografia litewska od lat 90. XX wieku podjęła się intensywnych badań na polu zagadnień dotąd pomijanych lub zafałszowywanych. Do takich należy tematyka walki Litwinów o niepodległość w końcowym etapie pierwszej wojny światowej i koncepcja litewsko-białoruskiej współpracy w tym zakresie.

Autor książki we wstępie zauważa, że przełom XIX i początek XX w. był ważnym momentem dla procesów narodowościowych na obszarach zamieszkałych przez ludność białoruską, litewską, łotewską, polską, estońską i ukraińską. W lipcu 1917 r. w Mińsku utworzona została Centralna Rada Białoruska, której podstawowym celem stało się utworzenie niepodległego państwa białoruskiego, podkreślił przy tym, że już wtedy pojawiła się idea tworzenia jednostek wojskowych, jednak objęcie władzy przez bolszewików uniemożliwiło zrealizowanie tych dążeń.

[1] Gintautas Surgailis – płk lejtnant, pracownik litewskiego Ministerstwa Obrony Narodowej, wykładowca w Litewskiej Akademii Wojskowej, autor wielu publikacji poświęconych tematyce żołnierskiej (np. *Lietuvos kariuomenės vadai* (1992); *Lietuvos kariuomenė* (1998); *Valstybės sienos apsauga 1990–1994* (2008); *Lietuvos krašto apsaugos ministrai ir kariuomenės vadai* (2008) i in.).

Zwrócił uwagę, że kolejna próba utworzenia niepodległego państwa miała miejsce w czasie, kiedy obszary ziem białoruskich znalazły się pod władaniem niemieckim, wtedy to Rada Białoruska 15 marca 1918 r. ogłosiła w Mińsku niepodległość Białorusi, ale wtedy władze niemieckie uniemożliwiły rozwój organizacyjny struktur białoruskich.

Autor książki podkreśla przy tym, że w dniach 25–27 stycznia 1918 r. w Wilnie odbyła się konferencja białoruska, na której powołano Wileńską Radę Białoruską. Rada zaznaczała łączność historyczną, jaką przez wieki posiadała ludność białoruska z obszarów Grodzieńszczyzny i części guberni wileńskiej ze społecznością litewską[2]. W dalszej części wspomniano o obradach białoruskich, które odbywały się w listopadzie 1918 r., przy tej okazji autor książki wymienia uczestników obrad, a przede wszystkim podaje inicjatywę, która stała się owocem zjazdu – utworzyć federacyjne litewsko-białoruskie państwo i wysłać swoich delegatów do Litewskiej Rady Państwowej (Taryby). Dotrzymując zobowiązań, 1 grudnia 1918 r. władza litewska powołała do swojego składu białoruskich przedstawicieli: ministra spraw białoruskich Józefa Woronkę[3] i wiceministra obrony narodowej gen. lejtnanta Cypriana Kondratowicza[4]. Gintautas Surgailis zwraca uwagę, że już wtedy, na tym wczesnym etapie, przy Ministerstwie Obrony Narodowej Litwy utworzony zostaje białoruski sztab.

W dalszym etapie mowa jest o zjeździe w Grodnie 1–2 grudnia 1918 r. i decyzji, jaką podjęły władze litewskie, aby mając na celu polepszenie pracy wśród ludności białoruskiej Józef Woronko przeniósł się z Wilna do Grodna. Rozpoczęły się przygotowania do formowania jednostek wojskowych u boku armii litewskiej (uformowaną liczbę żołnierzy białoruskich szacowano na brygadę).

---

[2] G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės gudų*, s. 5.

[3] Józef Woronko (Jazep Waronka) (1891–1952) białoruski działacz polityczny, dziennikarz. Od lutego do lipca 1918 r. przewodniczący Ludowego Komisariatu Białorusi. Od 1923 r. aktywny działacz emigracyjny w USA, https://pl.wikipedia.org/wiki/Jazep_Waronka [dostęp:22.06.2022].

[4] G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės gudų*, s. 6.

Opisując formowanie się białoruskich jednostek, Gintautas Surgailis ocenia literaturę białoruską i polską w tym temacie, uważając, że zbyt mało jest w niej zaczerpnięte z litewskich źródeł archiwalnych (np. z Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego)[5].

Pierwszy rozdział poświęcony został I Białoruskiemu Pułkowi Piechoty. Omówione zostały jego początki w Wilnie (od 1 grudnia 1918 r.), przy czym autor zauważa, że tworzenie oddziałów napotykało trudności. Wobec zbliżania się armii bolszewickiej pod koniec grudnia 1918 r. oddziały białoruskie udały się do Grodna, a litewskie do Kowna. Razem z zalążkiem pułku białoruskiego do Grodna wyjechał także Józef Woronko i niektórzy inni przedstawiciele białoruscy[6].

Podrozdział opisuje formowanie się pułku w Grodnie. Zwrócono uwagę, że i tutaj pułk napotkał trudności przy formowaniu, czego przyczyna, zdaniem autora, leżała w różnorodności składu narodowościowego Grodna[7]. Zacytowany jest raport dowódcy białoruskiego pułku Mikołaja Lawrentjewa[8] z 15 stycznia 1919 r. do ministra obrony narodowej, w którym stwierdza, że dalsze kontynuowanie tworzenia oddziałów w Grodnie jest niemożliwe, proponując, aby umożliwić tworzenie ich w Suwałkach[9]. Jednak Kowno nie odpowiadało jasno na tę propozycję. Jednocześnie autor zauważa, że formujące się oddziały napotykały trudności z aprowizacją i uzbrojeniem[10]. Pomimo tych trudności 29 stycznia 1919 r. minister do spraw białoruskich Józef Woronko podpisał rozkaz o mobilizacji białoruskich żołnierzy z guberni grodzieńskiej (przy okazji autor zaznacza, że informacja

[5] Ibidem, s. 10.

[6] Ibidem, s. 16.

[7] Ibidem, s. 18.

[8] Płk. Mikołaj Lawrentjew – służył w wojsku carskim (m.in. brał udział w wojnie rosyjsko-japońskiej), w trakcie pierwszej wojny światowej przydzielony dowódcą 3 Kowieńskiej Drużyny Wojskowej. Po pierwszej wojnie światowej mieszkał na Litwie, G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės gudų…,* op.cit., s. 241–242.

[9] Ibidem, s. 20.

[10] Ibidem, s. 22.

o mobilizacji była napisana w języku litewskim, białoruskim, polskim i rosyjskim)[11].

18 lutego 1919 roku do Grodna przybył naczelny pełnomocnik Litwy na obszar guberni grodzieńskiej Aleksandras Žilinskas[12] wraz ze swoim sekretarzem Stasysem Lozoraitisem[13]. W dalszej części Gintautas Surgailis opisał, jak korzystne zmiany dla formowania białoruskiego pułku i podniesienia morale wśród Białorusinów w guberni miało odwołanie ze stanowiska M. Lawrentjewa i powołanie Konstantyna Jezovitowa[14] 22 marca 1919 r. Mimo to pułk nadal posiadał niewystarczająco broni, brakowało również mundurów[15]. Jednocześnie sytuacja stawała się niepewna wobec zbliżania się frontu bolszewickiego i polskich oddziałów. Podkreślał przy tym, że i w tym wypadku białoruskie raporty z Grodna litewskie Ministerstwo Obrony Narodowej pozostawiało bez jasnych odpowiedzi[16].

I Białoruski Pułk Piechoty, mając na uwadze kwietniowe rozmowy (1919 r.) pomiędzy reprezentantami białoruskimi a rządem polskim w Warszawie, zdecydował się na projekt umowy, w którym m.in. władza polska miała zagwarantować niezależność pułku, łączność telefo-

[11] Od 1 lutego 1919 roku władze niemieckie oficjalnie zgodziły się na formowanie oddziałów białoruskich, ibidem, s. 25.

[12] Aleksandras Žilinskas (1885–1942) w okresie międzywojennym działacz polityczny i społeczny. Aresztowany 14.06.1941 przez NKWD i wywieziony do łagru, https://lt.wikipedia.org/wiki/Aleksandras_%C5%BDilinskas [dostęp:19.06.2022].

[13] Stasys Lozoraitis (1898–1983) minister spraw zagranicznych Litwy w latach 1934–1938, zob. szerzej A. Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas Stasys Lozoraitis (1940–1983)*, Vilnius: Versus aureus 2012.

[14] Gen. Konstantyn Jezowitow (Konstancin Jezawitau) (1895–1946) w grudniu 1917 r. uczestniczył w pierwszym kongresie białoruskim w Mińsku, gdzie został wybrany zastępcą przewodniczącego Wojskowej Centralnej Rady Białoruskiej, brał udział w kwietniowych obradach 1919 r. w Warszawie, w latach 1921–1944 mieszkał na Łotwie – białoruski aktywny działacz emigracyjny, w 1944 r. wyjechał do Berlina. W 1945 r. aresztowany przez radzieckie służby kontrwywiadowcze trafił do więzienia, G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės gudų…*, op.cit., s. 244–245.

[15] G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės gudų…,* op.cit., s. 37.

[16] Ibidem, s. 42.

niczną z władzami w Kownie, zabezpieczenie w broń i in., przy czym pułk zobowiązał się do walki przeciwko oddziałom bolszewickim[17]. 26 kwietnia 1919 roku do Grodna przybyła 5 Kompania I Pułku Piechoty, wojska niemieckie wycofały się, a administrację w mieście przejęła władza polska[18]. Początkowo przychylne relacje zakończyły się już 28 kwietnia – pierwszymi rozbrojeniami białoruskich oddziałów. Następny podrozdział dotyczy rozkazu rozbrojenia oddziałów białoruskich wydanego przez gen. 1 Dywizji Litewsko-Białoruskiej Stanisława Szeptyckiego, a ostatni podrozdział opisuje ostateczną likwidację Białoruskiego Pułku[19].

II Rozdział przybliża czytelnikowi działający w Kownie Wojskowy Sekretariat przy Ministerstwie ds. Białoruskich. Autor książki przedstawia próby uformowania struktury białoruskiej, które jak zauważa, nie przynosiły spodziewanych owoców.

III Rozdział zajmuje się Komendanturą Okręgu i miasta Grodna, która powstała 1 lutego 1919 r., a na naczelnika powołano Mikołaja Demidowa[20]. Pomimo aktywny działań w terenie (np. wieszanie białoruskiej flagi narodowej: biało-czerwono-białej – w przestrzeni publicznej, otwarcie punktów werbunkowych dla ochotników w Lidzie, Słonimiu, Druskiennikach i in.), także i w tym przypadku komendantura napotkała na trudności[21].

IV Rozdział przedstawia Białoruskie Biuro Wojskowe w Kownie. Autor pisze, że naczelnikiem Biura od 1 lutego 1919 roku został przebywający dotąd w I Białoruskim Pułku Piechoty Witalis Kozłow[22], który

[17] Ibidem, s. 48–49.

[18] Ibidem, s. 55.

[19] Ibidem, s. 67–73.

[20] Płk. Mikołaj Demidow (1888–1967) działacz białoruski w okresie pierwszej i drugiej wojny światowej, w 1944 r. wyjechał do Niemiec, od 1950 r. aktywna postać emigracji białoruskiej w USA, ibidem, s. 80 i 247–248.

[21] N. Demidow pisał w raporcie z 8.02.1919 do Kowna, że praca napotyka sprzeciw Polaków, ibidem, s. 83–84.

[22] Kpt. Witalis Kozlow – po pierwszej wojnie światowej zamieszkał na Litwie, w 1930 r. ukończył techniczny kurs oficerski na Uniwersytecie Witolda Wielkiego

rozpoczynając pracę w Kownie, spotkał wielu Białorusinów oraz jak stwierdził autor, nieznających ojczystego języka Litwinów, chcących pracować w białoruskim oddziale litewskiego wojska[23]. Jego zadaniem było formowanie białoruskich kompani na terenie Litwy i przesyłanie ich do I Białoruskiego Pułku Piechoty, i choć wykazywał dużo inicjatywy, tworzenie kompanii komplikowało się (np. początkowo brakowało wyznaczonego dowódcy Kompanii, brak było wystarczającej liczby pracowników do obsługi Biura, stałe były problemy aprowizacyjne)[24].

Kolejny rozdział naświetla szczegółowo losy I odrębnej Białoruskiej Kompanii Piechoty, której pierwszym dowódcą wybrany został oficer Mikołaj Janicki. Przy czym autor zaznacza, że stan materialny kompanii, podobnie jak litewskiego wojska, był słaby (np. większość żołnierzy nie otrzymała mundurów, nie było dostatecznego wyposażenia w sprzęt wojskowy, brakowało żywości do wyżywienia kompanii), do tego dochodziły zatargi wojska z miejscową ludnością[25]. 19 czerwca 1919 r. rozkazem gen. S. Žukauskasa[26] I Kompania Białoruska miała zostać wysłana na front. Jednak sytuacja na froncie, w związku z natarciem bolszewickim, komplikowała się[27]. Pomimo strat liczebnych, jakich kompania doświadczała w walce, autor zwraca uwagę na odwagę i determinację żołnierzy białoruskich w zetknięciu z Armią Czerwoną, z których niektórzy zostali odznaczeni Orderem Krzyża Witolda Wielkiego[28].

---

w Kownie, wpisany do spisu oficerów wojsk inżynieryjnych, od roku 1939 przeszedł w stan spoczynku, ibidem, s. 248–249.

[23] Ibidem, s. 96.

[24] Ibidem, s. 100. Ostateczna likwidacja Biura nastąpiła pod koniec stycznia 1920 r., ibidem, s. 104.

[25] Ibidem, s. 109 i 110.

[26] Silvestras Žukauskas (1860–1937) generał armii Imperium Rosyjskiego, od 1918 roku Litwy, https://pl.wikipedia.org/wiki/Silvestras_%C5%BDukauskas [dostęp: 23.06.2022].

[27] G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės gudų…*, op.cit., s. 115–127.

[28] Ibidem, s. 128. W październiku 1919 r. za szczególne wyróżnienie się w walce, decyzją prezydenta A. Smetony, odznaczono Krzyżem I stopnia „Už Tevynę" kolejnych żołnierzy białoruskich, ibidem, s. 136.

Na przełomie sierpnia i września 1919 roku kompania weszła do rezerwy litewskiego batalionu w Mariampolu. G. Surgailis wspomina o serdecznych relacjach łączących żołnierzy litewskich i białoruskich[29].

Następny rozdział omawia II Kompanię Białoruską[30], którą włączono ostatecznie jako część Białoruskiego Batalionu Piechoty. Kolejny rozdział przybliża działalność Białoruskiego Szwadronu Kawalerii w Grodnie, który rozpoczął być formowany w marcu 1919 r. i którego dowódcą został Mikołaj Gliński. Autor zauważa, że pod koniec marca 1919 r. Szwadron liczył już około 50 żołnierzy[31]. Szwadron otrzymał rozkaz od A. Žilinskasa przejścia w kierunku Druskiennik i zajęcia mostu na Niemnie, a ponieważ wspomniany rozkaz nie podawał wyraźnie daty, szwadron nadal pozostawał w Grodnie. Po zajęciu miasta przez oddziały polskie doszło do rozbrojenia Szwadronu. Ostateczne opuszczenie miasta nastąpiło w maju (żołnierze udali się do Kowna)[32].

Kwestia włączenia szwadronu do I Litewskiego Pułku Kawalerii poruszona zostaje w kolejnej część książki (autor zauważa, że przyłączenie szwadronu spotkało się z protestem Józefa Woronki)[33]. Szwadronowi powierzono uszczelnienie część linii demarkacyjnej z Polską (wzdłuż Niemna). Po niepowodzeniach (w walkach z oddziałami polskimi) część szwadronu przyłączono do II Kompanii Białoruskiej.

Dalszą część publikacji poświecono sformowanemu jesienią 1919 r. Batalionowi Białoruskiemu (dowódcą został mjr Aleksander Rużańcow), który skierowano w okolice Dyneburga. Istniał do połowy marca 1920 r., kiedy to z rozkazu prezydenta A. Smetony został rozwiązany[34].

W następnym rozdziale opisano utworzenie w kwietniu 1920 r. odrębnej Kompanii Białoruskiej z A. Różancowem na czele. Wówczas wojska białoruskie rozlokowane zostały wzdłuż granicy litewsko-łotew-

[29] Ibidem, s. 133.
[30] Ibidem, s. 138–145.
[31] Ibidem, s. 148.
[32] Ibidem, s. 149–150.
[33] Ibidem, s. 151.
[34] Ibidem, s. 168–169.

skiej i litewsko-radzieckiej w okolicach Brasławia[35]. Później przesunęły się nieco dalej na południe, wciąż pozostając w północno-wschodnim regionie ziem litewskich[36].

Autor odnosi się do kwestii zajęcia Wilna przez gen. Lucjana Żeligowskiego. Szkoda, że formułuje powtarzane często w literaturze litewskiej twierdzenia, że doszło do złamania umowy suwalskiej, kiedy to z formalnego punktu widzenia nie weszła ona jeszcze w życie (nie miała mocy prawnej, gdyż podpisana została 8 października 1920 r., wejść w życie miała 10 października, natomiast 8 października 1920 r. wojska gen. Żeligowskiego rozpoczęły zajęcie Wilna)[37].

Kolejna część pracy przybliża powstanie odrębnego Batalionu Białoruskiego, pod dowództwem płk. Aleksandra Uspienskiego, do czego doszło pod koniec września 1920 r. Autor odnosi się także do walk I Kompanii Batalionu Białoruskiego wspólnie z armią litewską z oddziałami polskimi, do których doszło w listopadzie 1920 r[38]. 9 grudnia 1920 r. Kompania Białoruska powróciła do Kowna. W książce nie pomijane są trudne wydarzenia, związane z brakiem utrzymania karności w wojsku białoruskim, np. przypadki nadużywania alkoholu czy grabieże[39]. W marcu 1921 r. oddziały Batalionu Białoruskiego skierowane zostały do zabezpieczenia pasa polsko-litewskiego.

Ostatni rozdział omawia rozformowanie Odrębnego Batalionu Białoruskiego, do którego doszło 25 marca 1923 roku i utworzenie Odrębnej Kompanii Białoruskiej, którą przyłączono do Litewskiej Dywizji Ochrony Pogranicza i rozlokowano wzdłuż części linii demarkacyjnej. Do likwidacji Batalionu doszło w listopadzie 1923 r.[40]

---

[35] Ibidem, s. 177.

[36] Ibidem, s. 178–179.

[37] O tematyce umowy suwalskiej zob. szerzej*: Suvalkų sutartis – faktai ir interpretacijos. Umowa suwalska – fakty i interpretacje*, red. Česlovas Laurinavičius, Jan Jerzy Milewski, Vilnius: Versus aureus 2012.

[38] G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės gudų*…, op.cit*.,* s. 187.

[39] Ibidem, s. 191–192.

[40] Ibidem, s. 234–236.

Należy przyznać, że autor książki przeprowadził wnikliwe kwerendy w archiwach, co uwidoczniło się w omawianej publikacji. Przede wszystkim uchwycono przemiany, jakie przechodziły oddziały białoruskie w latach 1918–1923. Poza tym wielokrotnie podkreślana była wola władz litewskich i przedstawicieli białoruskich do wspólnego współdziałania. Zwrócono uwagę na błędy rządu litewskiego skutkujące zdaniem autora dalszymi konsekwencjami dla przebiegu wojny (np. rozkaz litewski, aby I Białoruski Batalion Piechoty nie opuszczał Grodna w obliczu zbliżania się wojsk polskich)[41]. W pracy zwraca uwagę, że Białorusini zaznaczyli się w historii Litwy w tamtym okresie. Choć nie pomija spraw, z którymi borykało się wojsko białoruskie, w różnych momentach swojego trwania: niesubordynacją, do której dochodziło zarówno wewnątrz jednostek wojskowych, jak i w zetknięciu z ludnością cywilną, a także powtarzających się przypadków dezercji.

Książka obfituje w liczne zdjęcia, tabele, mapy, biogramy, które stanowią cenne jej uzupełnienie.

[41] Ibidem, s. 237–238.

Noty o Autorach

Natalia Barabash – dr, pracownik Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego. Zainteresowania naukowe: historia społeczno-polityczna Białorusi XX wieku.

Ewa Błachowicz – dr, pracownik w Zakładzie Lingwistyki Kulturowej i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Rzeszowskiego. Zainteresowania naukowe: teoria komunikacji, etyka i kultura języka. Autorka książki *Plotka w świetle teorii aktów mowy i zasad etyki komunikacji międzyludzkiej* (2010), Współredaktorka publikacji: *Literatura i język wczoraj i dziś* (2007), *Rzeszów i okolice: język – historia – kultura* (2010).

Anna Błachowicz-Wolny – doktorantka w Instytucie Slawistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego. Od 2019 r. asystentka i tłumaczka ambasadora Chorwacji w Polsce.

Tomasz Cudowski – absolwent Instytutu Filologii Rosyjskiej Uniwersytetu Adama Mickiewicza, obecnie doktorant Szkoły Doktorskiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: rosyjska literatura fantastyczna i fantastycznonaukowa ze szczególnym uwzględnieniem twórczości autorów emigracyjnych.

Grzegorz Gąsior – dr hab., historyk, pracownik Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: historia Czechosłowacji w XX w., historia Śląska Cieszyńskiego w XX w., stosunki polsko-czeskie w XX w.

Michał Głuszkowski – dr hab., profesor uczelni na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania naukowe: dwujęzyczność funkcjonowania języków mniejszości w warun-

kach polsko-wschodniosłowiańskiego bilingwizmu, kontakty językowe, socjolingwistyczne uwarunkowania dwujęzyczności, wyspy językowe i kulturowe, dialektologia słowiańska i metodologia językoznawstwa.

Joanna Kozłowska – dr, pracownik Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: przemiany religijne i polityczno-ustrojowe w Europie Środkowo-Wschodniej na przestrzeni wieków, historia krajów nadbałtyckich ze szczególnym uwzględnieniem Litwy, stosunki polsko-litewskie w okresie międzywojennym.

Andrei Liuby – dr, pracownik Wydziału Historycznego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego. Zainteresowania naukowe: historiografia historii Białorusi, konflikty wewnętrzne w Wielkim Księstwie Litewskim, epoka Jagiellonów w dziejach i historiografii Europy Środkowo-Wschodniej, kultura polityczna Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Andrei Matsuk – dr hab., pracownik Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania naukowe: historia polityczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII w.

Ihar Mielnikau – dr, adiunkt na Wydziale Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania naukowe: historia wojskowości Polski i Białorusi XX wieku.

Marcin Niemojewski – dr, kulturoznawca, bałtysta, tolkienolog, adiunkt w Katedrze Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: antropologia kultury, antropologia słowa i historia kultur Europy Środkowo-Wschodniej, zwłaszcza kultury litewskiej. W obszarze zainteresowań pozostaje również problematyka mediów audiowizualnych i krytyka literacka.

Anna Sokół-Klein – dr, adiunkt w Zakładzie Współczesnego Języka Polskiego na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. Zainteresowania naukowe: glottodydaktyka, komunikacja społeczna, poprawność językowa oraz kreatywność językowa.

Andrij Starodub – dr, pracownik Instytutu Archeografii Ukraińskiej i Źródłoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Zainteresowania naukowe: historia religijna Ukrainy XX w. ze szczególnym uwzględnieniem Kościoła prawosławnego na Ukrainie.

Nina Stuzhinskaya – dr, pracownik Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania naukowe: antybolszewicki opór zbrojny na Białorusi w okresie międzywojennym.

Justyna Szlachta-Ignatowicz – dr, pracownik Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: pogranicze kulturowe, kultura polska.

Inesa Szulska – dr hab., adiunkt w Zakładzie Bałtystyki Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: historia literatury polskiej i litewskiej XIX w. – pocz. w. XX, badania polsko-litewskich związków literackich i kulturalnych. Stypendystka Rządu RP (1997–2002), autorka studium *Litwa Józefa Ignacego Kraszewskiego* (Nagroda Prezesa Rady Ministrów RP, 2010) oraz artykułów naukowych opublikowanych w tomach zbiorowych i czasopismach w Polsce i na Litwie.

Anatol Vialiki – dr, adiunkt w Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania naukowe: stosunki polsko-białoruskie i polsko-sowieckie po drugiej wojnie światowej, dzieje mniejszości polskiej na Białorusi Sowieckiej.

Projekt okładki
Paweł Patelski

Ilustracja na okładce
autor nieznany, miniatura z ewangeliarza Ottona III, ok. 1000 r.

Realizacja wydawnicza
Akant Alina Wiszenko-Zabrowarny (akant@home.pl)

Korekta i redakcja tekstów w językach białoruskim, rosyjskim i ukraińskim
Jerzy Grzybowski, Elena Janchuk, Rostysław Kramar

Korekta i redakcja tekstów w języku polskim
Elżbieta Morawska, Monika Grącka

Wydawca
Uniwersytet Warszawski,
Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej,
ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa

© Copyright by Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors, 2022

ISSN 2543-618X

Adres redakcji
Uniwersytet Warszawski,
Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej,
ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa
psw@uw.edu.pl
www.psw.uw.edu.pl

Wszystkie artykuły są recenzowane
Wersja pierwotna czasopisma: papierowa
Nakład: 75 egz.

Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej istnieje na Uniwersytecie Warszawskim od 2001 roku. Jednostka powstała z myślą o prowadzeniu badań nad regionem Europy Środkowo-Wschodniej, obejmującym takie kraje jak: Polska, Białoruś, Czechy, Litwa, Niemcy i Austria, Rosja, Słowacja, Ukraina. Katedra posiada również własną koncepcję studiów na kierunku „Kulturoznawstwo Europy Środkowo-Wschodniej", mającą zapewnić studentom gruntowną i wszechstronną wiedzę w zakresie języków, historii, kultury i sztuki danego regionu. Misją Katedry jest dążenie do coraz pełniejszego i prawdziwszego rozumienia sytuacji interkulturowej w regionie w ujęciu historycznym i współczesnym.

Więcej informacji na stronie: **www.ksi.uw.edu.pl**

ISSN 2543-618X
9 770025 436184